

**T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI**

NİZÂMÎ GENCEVÎ'NİN FELSEFESİNDE MANEVİ DEĞERLER

(DOKTORA TEZİ)

Lamiya MUSTAFAYEVA

BURSA 2022

T. C.

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI**

NİZÂMÎ GENCEVÎ'NİN FELSEFESİNDE MANEVİ DEĞERLER

(DOKTORA TEZİ)

Lamiya MUSTAFAYEVA

Danışman:

Prof. Dr. Mehmet Akif KILAVUZ

BURSA 2022

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı'nda 711621007 numaralı Lamiya MUSTAFAYEVA'nın hazırladığı "NİZÂMÎ GENCEVÎ'NİN FELSEFESİNDE MANEVİ DEĞERLER" konulu Doktora ile ilgili tez savunma sınavı, 14/02/ 2022 günü 14:00 – 15:30 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

14/02/2022

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “NİZÂMÎ GENCEVÎ’NİN FELSEFESİNDE MANEVÎ DEĞERLER” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütun alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

05/01/2022

Adı Soyadı : Lamiya MUSTAFAYEVA
Öğrenci No : 711621007
Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Programı : Din Eğitimi
Statüsü : Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Lamiya MUSTAFAYEVA
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı	: Din Eğitimi
Tezin Niteliği	: Doktora Tezi
Sayfa Sayısı	: xi+ 190
Mezuniyet Tarihi	: .... / .... / 2022
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Mehmet Akif KILAVUZ

NİZÂMÎ GENCEVÎ'NİN FELSEFESİNDE MANEVİ DEĞERLER

“Nizâmî Gencevî'nin Felsefesinde Manevi Değerler” isimli bu araştırmanın konusu ünlü şair ve düşünür Nizâmî Gencevî'nin eserlerinde ele aldığı değerlerin incelenmesidir. Amacı ise Gencevî'nin tüm eserlerini içerik analizine tabi tutarak şiirlerinde, hikâyelerinde vurgu yaptığı dini ve manevi değerlerin neler olduğunu tespit ve tahlil etmektir.

Gencevî düşüncesinde dini ve manevi değerler eğitime ilişkin şimdiye kadar her hangi bir çalışmanın yapılmamış olması araştırmamız açısından büyük önem arz etmekle birlikte bizi böyle bir çalışma yapmaya yönlendirmiştir.

Giriş ve iki bölümden oluşan çalışmanın Giriş bölümünde araştırmanın problemi, amaç ve önemi, yöntem ve sınırlıkları yer almıştır. Araştırmanın birinci bölümünde Nizâmî Gencevî'nin hayatı, eserleri, eğitim ve din anlayışı, ilmi ve edebi şahsiyeti, etkilendiği ve kendisini etkileyen düşünürler, hayata ve insana dair düşünceleri gibi konulara yer verilmiştir. Araştırmanın ikinci bölümünde ise Nizami'nin eserlerinde yer verdiği dini ve manevi değerler, bu değerlere yüklediği anlamlar, sakınılmasını istediği davranışlar gibi konular incelemeye tabi tutulmuştur.

Araştırma nitel bir çalışma olarak tasarlanmış olup, konunun doğal yapısına uygun olarak literatür taramasına dayanmaktadır. Araştırmada belge tarama türlerinden biri olan içerik çözümleme yöntemi kullanılmıştır. Gencevî'nin manevi değerlerle ilgili görüşleri, bizzat onun çalışmaları, onunla ilgili yapılan araştırmalar içerik çözümleme yöntemiyle taranarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca kendisiyle ilgili yeni ve farklı bilgilere ulaşmak amacıyla Nizami üzerine çalışmalar yapan kişilerle görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu araştırma ile şairin değerler dünyasındaki öncelikli konuların neler olduğuyla ilgili bir durum tespiti yapılmış ve gerekli önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Nizâmî, Gencevî, Felsefe, Din, Manevi, Değerler.

ABSTRACT

Name and Surname	: Lamiya MUSTAFAYEVA
University	: Uludag University
Institution	: Social Science Institution
Field	: Philosophy and Religious Studies
Branch	: Religious Education
Degree Awarded	: PhD
Page Number	: xi +190
Degree Date	: .... / .... / 2022
Supervisor (s)	: Prof. Dr. Mehmet Akif KILAVUZ

SPÍRITUAL VALUES in PHÍLOSOPHY OF NÍZAMÍ GANJAVI

This study focuses on the values that were discussed by the famous poet and philosopher Nizami Ganjavi in his book titled “Spiritual Values in Philosophy of Nizamí Ganjavi”. It aims to analyze all of Ganjavi’s works to reveal and examine the religious and spiritual values he emphasized in his poems and stories by subjecting them to content analysis.

The fact that no research has been conducted on the religious and spiritual values education in the Ganjavi thought so far is of great importance for our study, as it has led us to carrying out the present study.

The study is composed of an introduction and two more sections, and the introduction section includes the research problems, aim and significance, method, and limitations subsections. The first section of the study comprises subjects such as Nizami Ganjavi’s life, his works, his approach to education and religion, his scientific and literary character, the philosophers he influenced and he was influenced by, and his thoughts on life and humanity. The second section focuses on the religious and spiritual values addressed by Nizami, the meanings assigned by him to these values, and the behaviors he advised against.

The study follows both a qualitative and quantitative research design, and in line with the nature of its research focus, is based on literature review. In the research, the content analysis method was used as a type of document analysis. Ganjavi’s views on spiritual values, his work, and his research were reviewed through content analysis. In addition, so as to obtain some new and original data related to Nizami, some interviews were conducted with people who studied Nizami. With this study, the issues given top priority in the Nizami’s world of values were identified and the necessary recommendations were made accordingly.

Keywords: Nizami, Ganjavi, Philosophy, Religion, Spiritual, Values.

ÖNSÖZ

Son yüzyılda ciddi kültürel değişim sonucu dünyevileşmeye yönelme değerler eğitimine ne kadar ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymaktadır. Sağlıklı bir toplum sağlıklı bir eğitim anlayışıyla mümkün olabilir. Bir toplumu şekillendirmek büyük ölçüde eğitimle mümkün olmaktadır. İncancımızı, kültürümüzü ve tarihimizi korumak ve gelecek nesillere aktarmak için eğitime, özellikle değerler eğitimine ihtiyaç duyulmaktadır.

Araştırma konusu olarak seçtiğimiz “Nizâmî Gencevî”nin Felsefesinde Manevi Değerler” isimli bu çalışmamız, Nizami’nin değerler eğitiminde öne çıkardığı konuların bireye kazandıracığı temel erdemlerin neler olduğunu ve bunların bireyin gelişiminde yine toplumsal sorunların çözümünde ne gibi rol oynadığını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Giriş ve iki bölümden oluşan çalışmanın giriş bölümünde araştırmanın problemleri, amacı ve önemi, yöntem ve sınırlıkları yer almıştır. Araştırmanın birinci bölümünde Nizâmî Gencevî’nin hayatı, eserleri, eğitim ve din anlayışı, ilmi ve edebi şahsiyeti, etkilendiği ve kendisini etkileyen düşünürler, hayata ve insana dair düşünceleri gibi konulara yer verilmiştir. Araştırmanın ikinci bölümünde ise Nizami’nin eserlerinde yer verdiği dini ve manevi değerler, bu değerlere yüklediği anlamlar, sakınılmasını istediği davranışlar gibi konular incelemeye tabi tutulmuştur.

Araştırma süresince birçok kişilerin yardım ve desteklerine başvurulmuştur. Bu vesileyle çalışmamın planlanmasında, yürütülmesinde her türlü desteği gösteren, yapıcı eleştiri ve tecrübeleriyle araştırmamın bilimsel temeller ışığında şekillendirilmesini sağlayan danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Akif KILAVUZ’a şükranlarımı sunarım.

Araştırma sürecinde çalışmamla yakından ilgilenen ve katkı sağlayan tez izleme komitesi üyeleri, Prof. Dr. Bilal KEMİKLİ ve Prof. Dr. Mehmet Emin AY hocalarıma, ayrıca tezimi okuyarak yönlendirme ve rehberlik etme konusundaki desteğini esirgemeyen Doç. Dr. Fatih Ramazan SÜER hocama teşekkürü borç bilirim.

Son olarak, desteklerini her daim hissettiğim, verdiği emeklerle bugünlere ulaşmamı sağlayan rahmetli babamı saygıyla anıyor, onun yokluğunu hissettirmeyen, dualarının üzerimde gölge oluşturduğu canım anneme sonsuz şükranlarımı sunarım. Son olarak çalışma süresince zorlandığım anlarda yönlendirerek destek olan eşim Dr. Öğr. Üyesi İslam MUSAYEV'e teşekkürü bir borç bilirim.

Gayret bizden, Tevfik Allah'tandır.....

Lamiya MUSTAFAYEVA

Bursa, 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	V
ÖNSÖZ.....	VI
İÇİNDEKİLER.....	VIII
KISALTMALAR.....	XI
GİRİŞ.....	1
I. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ.....	1
II. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ.....	2
III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEM VE SINIRLIKLARI.....	4

BİRİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN'LI EDİP VE DÜŞÜNÜR NİZÂMÎ GENCEVÎ

I. XII. YÜZYIL NİZÂMÎ DÖNEMİNDE ÜLKENİN EKONOMİK VE SİYASİ DURUMU.....	5
II. NİZÂMÎ GENCEVÎ'NİN HAYATI.....	8
A. Doğum Yeri ve Tarihi.....	8
B. Ailesi, Evliliği ve Çocukları.....	10
C. Eğitimi ve Din Anlayışı.....	12
D. Vefatı, Makberi ve Bugünkü Durumu.....	14
III. ESERLERİ.....	16
A. Sırlar Hazinesi.....	21
B. Hüsrev ve Şirin.....	21
C. Leyla ile Mecnun.....	24
D. Yedi Güzel.....	26
E. İskendername.....	27
IV. NİZÂMÎ'NİN MİLLİYETİ VE ESERLERİNİN DİLİ.....	29
V. İLMİ VE EDEBİ ŞAHSİYETİ.....	32
VI. DÜNYA EDEBİYATINDA NİZÂMÎ, ETKİLENDİĞİ VE KENDİSİNDEN ETKİLENEN ŞAHSİYETLER.....	34
VII. NİZÂMÎ'NİN TASAVVUFİ YÖNÜ.....	37
VIII. NİZÂMÎ'NİN AŞK FELSEFESİ.....	41
IX. NİZÂMÎ'NİN HAYAT VE İNSANA DAİR DÜŞÜNCELERİ.....	46

İKİNCİ BÖLÜM

NİZÂMÎ'NİN ESERLERİNDEKİ DİNİ VE MANEVİ DEĞERLER

I. DİNİ DEĞERLER.....	56
A. Tevhit İnancı.....	57
B. Peygamber İnancı.....	63
C. Ahiret İnancı.....	66
D. Nizâmî'ye Göre Yaratılış ve Aşamaları.....	73
E. İbadet.....	78
F. Nizâmî'nin Dua Anlayışı.....	82
II. MANEVİ DEĞERLER.....	85
A. Merhamet ve Şefkat.....	86
B. Adalet, Doğruluk ve Hak Gözetmek.....	89
C. İlmin ve Aklın Önemi.....	94
D. Kusurları Örtmek.....	98
E. Özveri.....	101
F. Hayâ ve İsmet.....	104
G. Sabır ve Şükür.....	108
H. Arkadaşlık.....	113
I. Sözün Gücü.....	117
J. Helal ve Haram.....	120
K. İyilik ve Yardımlaşma.....	123
L. Sorumluluk.....	128
III. GENCEVÎ'YE GÖRE SAKINILMASI GEREKEN ÖZELLİKLER.....	135
A. Hırs.....	136
B. Kibir.....	140
C. Haset.....	143
D. Yalan ve Hile.....	147
E. Öfke ve Kin.....	152
F. Zulüm ve Kötülük.....	155
G. Fitne.....	160
H. Önyargı.....	164

I. Münafıklık.....	168
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	172
KAYNAKLAR.....	178
ÖZGEÇMİŞ.....	189

KISALTMALAR

bkz.	:Bakınız
çev.	:Çeviren
der.	:Derleyen
ed.	:Editör, editörler
Hz.	:Hazreti
Pub.	:Publishing
ss.	:Sayfadan sayfaya
vd.	:ve diğerleri
TDV	:Türkiye Diyanet Vakfı

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ

Nizâmî Gencevî, kendine has düşünce dünyası, ortaya koyduğu eserleriyle dünya edebiyatında yerini almış ve birçok araştırmaya konu olmuştur. Yapılan araştırmalara bakıldığında Gencevî'yi doğru anlamak ve tanımak için yeterli çalışma yapıldığını söylemek mümkün görünmemektedir. Çünkü eserleri incelediğinde Gencevî'yi, sadece şair değil, yaşadığı zamanın büyük mütefekkeri, eğitimcisi aynı zamanda mutasavvıfı olarak nitelendirmek mümkündür. En önemli eseri sayılan Sirler Hazinesi incelendiğinde onun, hem mutasavvıf, hem eğitimci, hem de filozof kimliğine sahip olduğu görülebilir. Ancak, yaşadığı asır ve sonraki yüzyıllarda yapılan araştırmalarda kaynak ve materyal yetersizliği ve bilimsel gerçeği yansıtmayan görüş ve düşünceler gibi nedenler Gencevî'nin hem sufi, hem mütefekker yönünün göz ardı edilmesine sebebiyet vermiştir. Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği esaretine girmesi ile birlikte, farklı ideolojilerin bilim ve bilim adamları üzerindeki hegemonyasından Gencevî'nin eserleri de etkilenmiş, onun milli ve dini zeminde ortaya koyduğu düşünceler geri plana itilmiştir. Çünkü zikredilen politikalar sonucunda halka millî ve manevî değerleri aşılacak bilim adamları, din adamları Azerbaycan aydınlarına yanlış anlatılmıştır. Halkın milli, manevi ve dini uyanışını engellemek için farklı ideolojik dayatmalara başvurulmuştur. Bu sebeple Gencevî'yi daha doğru anlayabilmek için onun hayatını ve eserlerini yeniden okumak ve anlamak gerekmektedir. Gencevî'nin hem yaşamında hem de eserlerinde ortaya koyduğu düşüncenin aslında bir değer dünyası olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü onun şaheseri sayılan hamse ile bir ahlak ve değerler eğitimi gerçekleştirdiği görülmektedir.

Günümüzde var olan ahlaki problemlerle birlikte ortaya çıkan manevi ve ruhsal çöküşler yeni bir değer arayışını gerekli kılmıştır. Bu arayışlar, Gencevî, Mevlânâ, Tebrizî gibi mutasavvıf, şair ve düşünürleri okumayı, tefekkür etmeyi yeniden gündeme getirmiştir. Çünkü zikredilen düşünürlerin ahlak ve değerler eğitiminde üzerinde sıkça durdukları konu ve kavramların derinliğini araştırmak, incelemek ve açıklığa kavuşturmak çağımızı aydınlatmada faydalı olabilir.

“Nizâmî Gencevî'nin Felsefesinde Manevi Değerler” isimli bu araştırmamızda Gencevî'nin eserlerinin tamamına yayılmış bütün içerik ve kavramlar bir araya getirilmiş, manevi değerlerle ilgili tüm konular bütünlük içinde değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Araştırma ile çözüm aranan sorular çalışmanın temel problemini oluşturmaktadır. Bu araştırmanın temel problemi de, Gencevî'nin din ve ahlak eğitiminde öne çıkardığı manevi değerlerin neler olduğudur. Bu doğrultuda düşünürün eserlerinde yer verdiği dini ve manevi değerlerle birlikte sakınılmasını istediği davranışları derinlemesine incelenmek ve gerekli önerilerde bulunmak amaçlanmıştır.

Araştırmanın temel problemi bağlamında aşağıdaki hususlar alt problemler olarak ele alınmıştır:

Gencevî'nin din anlayışı nedir?

Gencevî'nin din ve değerler eğitiminde öne çıkardığı kavramlar ve bu kavramlara yüklediği anlamlar nelerdir?

Din ve ahlak eğitimde öne çıkardığı değerlerin bireye kazandıracığı temel erdemler neler olabilir?

Bu değerler, toplumsal sorunların çözümünde ne gibi rol oynamaktadır?

Bireyin ahlaki gelişiminde sakınılmasını istediği davranışlar nelerdir?

Gencevî'nin öne çıkardığı değerlerin bireyin ahlaki gelişimi üzerine etkisi var mıdır?

Bu sorular araştırmamızın temel probleminin tamamlayıcısı olarak düşünülmüş, elde edilen bulgular çerçevesinde zikredilen sorunlara cevap aranmaya çalışılmıştır.

II. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ

Çalışmanın konusu, Azerbaycan'ın tanınmış mutasavvıf, şair ve düşünürü Nizâmî Gencevî'nin felsefesinde manevi değerlerin incelenmesidir. Araştırmanın amacı ise Gencevî'nin tüm eserlerini içerik analizine tabi tutarak şiirlerinde, hikâyelerinde vurgu yaptığı dini ve manevi değerlerin neler olduğunu tespit ve tahlil etmektir.

Gencevî'nin her çağda karşılaşılan sorunlara evrensel nitelikte sunmuş olduğu çözümleri şiirlerle dile getirmesi onun şair yönünün öne çıkarılmasına, eğitimci, mutasavvıf ve mütefekkir yönünün göz ardı edilmesine sebebiyet vermesi bizi böyle bir çalışma yapmaya yönlendirmiştir. Çalışmamız bu yönde bir çabanın ürünü olup, Nizâmî'nin manevi değerlerle ilgili görüşleri konusunda ulaşılabilen yazın tarandığında lisansüstü düzeyde yeterli çalışmaya rastlanmamıştır.

Nizâmî'nin eğitimle ilgili görüşlerini, eserlerindeki değer problemini ele alan, “*Nizâmî Gencevî’de Değer Problemi*”¹, “*Nizâmî Gencevî Eserlerinde Eğitimin İncelenmesi*”² adlı iki yüksek lisans tezi mevcuttur. Muhteva ve alan bakımından bu çalışmaların farklılık arz etmesi, Gencevî düşüncesinde dini ve manevi değerler eğitimine ilişkin şimdiye kadar her hangi bir çalışmanın yapılmamış olması araştırmanın önemini ortaya koymaktadır. Davranışlarımızı belirleyen değerlerin, hızlı değişim ve dönüşümün yaşandığı bu çağda, bizim her davranışımızla ilişkisi vardır. İnsan, her dönemde manevi olana yönelmeye, onu öğrenmeye ve öğretmeye çalışmaktadır. Bu yüzden, ahlaki, manevi değerlerin kazandırılması eğitimin amacı sayılmaktadır. İnsanoğlunun her dönemde ve her şartta gereksinim duyduğu değerlerin, tecrübelerin günümüz insanı için nasıl kullanılacağı ve çağımızdaki olaylara nasıl entegre edileceğini düşünerek bu tür değerlerin günümüz şartlarında yeniden ele alınmasına ihtiyaç vardır. Çalışmamızın bu yönde bir boşluğu dolduracağına inanarak Gencevî'nin eserlerinde öne çıkardığı dini ve manevi değerlerin günümüz eğitim sürecine olan katkılarını ortaya koymak, araştırmamız açısından oldukça önemlidir. Ayrıca Gencevî'nin doğduğu ve yetiştiği coğrafyanın onun düşünce dünyası ve manevi değerlerle ilgili görüşleri bakımından önemi nedir? Eserlerinde yer verdiği manevi değerlerin evrensel bağlamı nedir ve bu değerlerin anlam ve önemi nelerdir? gibi sorulara cevap aramanın önemli olduğu düşünülerek böyle bir çalışma yapılması uygun görülmüştür.

Gencevî'nin dini ve manevi değerlerle ilgili ele aldığı kavram, konu ve yaklaşımları tespit ederek onu insanların hizmetine sunmak ve bu konuda bir farkındalık oluşturmak araştırmanın amacı açısından da büyük önem arz etmektedir.

---

¹ Saim Yılmaz, *Nizâmî Gencevî’de Değer Problemi*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995).

² Dilber Sadıgov, *Nizâmî Gencevî Eserlerinde Eğitimin İncelenmesi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEM VE SINIRLIKLARI

Bu araştırma, nitel bir çalışma olarak tasarlanmış olup konunun doğal yapısına uygun olarak literatür taramasına dayanmaktadır. Araştırmada belge tarama türlerinden biri olan içerik çözümleme yöntemi kullanılmıştır. İçerik çözümleme yöntemi; belgelerden elde edilen bilgilerin, bakış açılarının, dil, anlatım gibi özelliklerinin derinliğine anlaşılabilmesi için belli ölçütlere göre yapılan bir taramadır. Bu yöntemde temel amaç, toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmaktır.³ Bu kriterlere bağlı olarak araştırmada Gencevî'nin dini ve manevi değerlerle ilgili görüşleri, bizzat onun çalışmaları, onunla ilgili yapılan araştırmalar, içerik çözümleme yöntemiyle taranarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Diğer yandan çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden “görüşme tekniği”ne başvurulmuştur. Gencevî ile ilgili yeni ve farklı bilgilere ulaşmak amacıyla onun soyundan gelen Araştırmacı Alişir Ahmedli, yine Gencevî üzerine çalışmalar yapan *Nizâmîşinas* Prof. Dr. Xelil Yusifli ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Çalışma, Gencevî'nin eserlerine bağlı kalınarak sınırlandırılmaya tabi tutulmuştur. Ancak gerekli görülen durumlarda Gencevî üzerine yapılan diğer çalışmalara da başvurulmuştur. Araştırmada temel kaynak olarak yararlanılan eserler Farsça olarak kaleme alınmıştır. Tercümelerin, eserlerin yorumu konumunda bulunduğu düşünülerek, yazarın hitap ettiği toplumu tanımak, doğduğu ve yaşadığı kültürü doğru anlamak, bulunduğu toplumdaki konu ve kavramları doğru yorumlamak gibi nedenler göz önünde bulundurulmuştur. Bu bağlamda konuların daha net anlaşılabilmesine katkı sunması açısından Azerbaycan Türkçesi'ne tercüme edilen eserler kaynak olarak kullanılmıştır. Ancak gerekli görülmesi durumunda eserlerin asıllarına başvurulmuş ve bunlardan da yararlanılmıştır.

---

³ Ali Yıldırım-Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2013), 259.

BİRİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN'LI EDİP VE DÜŞÜNÜR NİZAMİ GENCEVİ

I. XII. YÜZYIL NİZAMİ DÖNEMİNDE ÜLKENİN EKONOMİK VE SİYASİ DURUMU

Nizâmî Gencevî, XII. asırda yaşamış ve önemli eserler ortaya koymuştur. Onun bu dönemde ortaya koyduğu mesnevilerinin tarihi döngüyle bir ilişkisi olup olmadığını, olan olayların bu eserleri yazmaya zemin oluşturduğunu anlamak adına böyle bir konuya değinmeye gerek duyulmuştur. Eserlerin kaleme alınma tarihi XII. yüzyıl feodal zulmün hüküm sürdüğü bir devire denk gelmektedir. Bu devirde ülkenin sosyal ve siyasi durumu halk için zulüm kaynağı olmuştur. Öyle ki, feodallerin kanunsuzluğu halk üzerinde yapılan baskıya neden olmuştur. Halka uygulanan fazla vergi sistemi ve zulmü, onların kötü durumda yaşamasına sebebiyet vermiştir. Bu devirde tüm Yakın ve Ortadoğu'da olduğu gibi Azerbaycan'da da ekonomik istikrarsızlık toprak sahibi ve köylü arasında geçen ilişkide kendisini göstermekteydi. Feodaller toprak sahibi, kentliler ise bu toprakları kiralayıp işleten ve bunun mukabilinde farklı şekillerde toprak sahiplerine vergi veren kesimdi.⁴

XI. asır Azerbaycan'ı idaresinde bulunduran Selçuklu Devleti parçalanarak onun yerini kendi aralarında iç savaş yapan yerli feodal eyaletleri almıştır. Bu devirde Azerbaycan, Şirvan eyaleti (Kür nehrinin kuzey kısmı) ve Arran'ın (kadim Albaniya) başkenti Gence olmak üzere iki büyük eyaletten oluşmaktaydı. Zamanla Şirvan eyaleti güçlenerek sınırlarını kuzeyden Derbent, güneyden Kür nehri ve doğudan Hazar denizine kadar sınırlandırmıştır.⁵

---

⁴ Azade Rüstemova, *Nizâmî Gencevî, Hayatı ve Seneti* (Bakı: Elm Neşriyatı, 1979), 7.

⁵ Mirzağa Y. Quluzade, *Nizâmî Gencevî, Hayatı ve Yaradıcılığı* (Bakı: Azerbaycan SSR Elmler Akademisi Neşriyatı, 1953), 7.

1123 yılında Gürcistan çarı II. David'in Şirvanşah eyaletine karşı harekete geçmesi eyaleti ele geçirmekle neticelenmiştir. II. David işgal ettiği araziye uzun zaman elinde tutamayacağı için kızını Şirvan hükümdarı ile evlendirerek dostluk ilişkileri oluşturmaya başlamıştır. Bu durum Şirvan'ın ekonomi bakımından zenginleşmesine ve yükselişine sebep olmuştur.⁶

XII. asrın başlarında Azerbaycan'ın güney kısmını kapsayan Arran eyaleti hâlâ Selçuklu devletinin hâkimiyeti altındaydı. Bu eyalet Selçuklu valileri tarafından idare ediliyordu. 1136 yılında güney bölgesine hükümdarlık yapan Şemseddin Eldegiz, 1152 yılında Arran bölgesini kendi hâkimiyetine geçirmiştir. O, bu bölgelerin tamamına hükümdarlık yaparak ismi çoğu zaman Atabeyler adıyla anılan güneyde yeni bir Eldegizler devletinin temelini atmıştır.⁷ Böylece Azerbaycan'ı en kudretli feodal devletler sayılan Şirvanşahlar ve Eldegizler devleti idare etmeye başlamıştır. Avrupa ve Doğu ülkeleri arasında yapılan ticarete Azerbaycan köprü rolü oynamıştır. Şirvanşahlar ve Eldegizler devletinde gümüş ve bakır sikkelerin basılması, ülkenin ticari ve para değiş tokuşunda ileri seviyede olduğunun kanısına varılmasında etkili olmuştur.

Bu dönemde Doğuda; Azerbaycan, İran ve Orta Asya'da şehirler gelişmeye başlamıştır. Farklı ülkeler arasında ticaretin genişlemesi gelirin artmasına sebep olmuştur. Azerbaycan'da ziraat canlanmış, el sanatları gelişmiştir. Sanatkârlık ve ticaretin gelişmesiyle ülkenin birçok şehrinin giderek büyümesi onları hem stratejik hem de ekonomik açıdan öneme sahip olan şehirlere dönüştürmüştür. Gence, Tebriz, Berde, Şamaxı, Naxçıvan ve diğer ticaret merkezi olarak bilinen şehirlerde halıcılık, ziraat aletleri, ev eşyaları, silahlar, keten ve ipek kumaşlar, hazırlanarak Çin, Hindistan, Arap ve batı ülkelerine gönderilerek iç ve dış ticari ilişkiler genişletilmiştir. Bunun yanı sıra, ülkede pamuk, bakır ve toprak kaplar, tuz, kuru meyve, petrol ve balık ürünleri yurtdışına satılan ticaret ürünlerindedir. Avcılığın gelişmesi deri üretimini de beraberinde getirmiştir. Bu yüzden ki şehir nüfusunun büyük bir kısmını sanatkar ve tacirler oluşturmaktaydı.

Azerbaycan doğal servetler ve mineraller bakımından zengin ülkeydi. Ülkenin farklı il ve ilçelerinde altın, bakır, gümüş, demir ve cıva üretimi yapılıyordu. Yeraltı ve yerüstü doğal servetlerden gelen gelirler feodallerin bütçesinde toplanıyordu. Gözle

⁶ Rüstem M. Eliyev, *Nizâmî Gencevî*, çev. Cahangir V. Qehremanov (Bakı: Elm Neşriyatı, 1979), 11.

⁷ Quluzade, *Nizâmî Gencevî, Hayatı ve Yaradıcılığı*, 8.

görülür derecede var olan sınıfsal farklılıklar, haklarını alamayan ve rüşvetten bıkmış köylü ve küçük esnafın hayatını karartarak günlük ihtiyaçlarını bile karşılamada zorluk çekmelerine sebep olmuştur. Farklı il ve ilçelerde sık sık oluşan karışıklıklar da bu yüzden ortaya çıkmaktaydı. Bu zorluklara rağmen insanlar hiçbir zaman kendi yeteneklerinden vazgeçmemiş, asırlara meydan okuyan sanat eserleri ortaya koymaya devam etmişlerdir. XII. asır Azerbaycan'da mimarlık abideleri zarif hattatlık ve büyüleyici desenleri ile de seçilmekteydi. Bunlardan; Nahcivan'daki "Mömine Xatun Makberi", Bakü'deki "Kız Kulesi", Marağa'daki "Göy Kümbez" o asrın incilerindendir.⁸

Nizâmî Gencevî'nin doğup büyüdüğü, ömrünün sonuna kadar yaşadığı Gence şehri birçok ülkeler arasında yapılan ticaret yolunun üzerinde bulunmaktaydı. Şehrin Karadeniz kıyılarını İran'a bağlayan ticaret yolu üzerinde olması onun ekonomi yönden daha da gelişmesine sebebiyet vermiştir.⁹ Bu dönem Gence şehri Azerbaycan ve Yakın Doğu'nun kültür, sanat ve ziraat bakımından en çok gelişmiş şehirlerindendir. Güzel sanat eserleri içerisinde o devre ait olan Gence kapıları¹⁰ bunun en bariz örneğidir. Bu eser 30 Eylül 1131 yılında oluşan deprem sırasında şehrin harabeye dönüşmesini fırsat bilen Gürcü kralı Dimitri tarafından gasp edilerek Gürcistan'a götürülmüş ve günümüze kadar da ülkenin Kutaisi vilayetinin Gelati manastırında saklanmaktadır.

X. asrın ikinci yarısında şehir medeniyetinin oluşmasında önemli rol oynayan sanat, Gence şehrini tarım toplumundan daha çok sanat toplumuna dönüştürmüştür. Şeddadiler devletinin hükümranlılığı döneminde (951-1088) Gence başkent olarak güçlenmiş kale duvarları ile çevrilmiştir. XI-XII. asır hem doğunun hem de batının uyanış devri olmuştur. Bu uyanışa sebep olan özelliklerden birisi de gerçekleşen olayların edebi dille aktarımı olmuştur. İletişim, sosyal ve kültürel dayanışma ile

---

⁸ Rüstemova, *Nizâmî Gencevî, Hayatı ve Seneti*, 8.

⁹ Oktay Efendizade, "Gence", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/17.

¹⁰ *Gence Kapıları, XI. yüzyılın ortalarında, Şeddadi hükümdarı Abulasvar Şavur'un (1049-1067) emriyle 1063 yılında Usta İbrahim Osmanoğlu tarafından yaptırılmıştır. Gence kapıları, ornament baskı ve desenli dökme demirden yapılmıştır. 30 Eylül 1139'da Gence'de gerçekleşen 9 büyüklüğünde depremle Gence şehri yerle bir olmuş, çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Kenti yağmalamak amacıyla saldıran I. Demetrius önderliğindeki Gürcüler, bu eşsiz eseri Gürcistan'a ganimet olarak götürmüşlerdir. Şu anda Gence'nin bazı kapıları Gürcistan'ın Kutaisi bölgesindeki Gelat manastırında tutuluyor. Bkz: Efendizade, "Gence", 14/17.*

toplumsal bütünlüğün korunmasında edebiyat mühim rol oynamıştır.¹¹ Nizâmî de çalışmalarıyla bu durumun gelişmesine katkıda bulunmuştur.¹²

Nizâmî'nin yaşadığı dönem Azerbaycan Atabeyler devletinin hüküm sürdüğü yıllara denk gelmiştir (1136-1225). Arran vilayetinin Atabey Eldegiz'in hâkimiyeti altına girmesiyle birlikte Azerbaycan'ın tümüyle Atabeyler devletinin hükümranlığına geçmesi, ülkenin siyasi ve ekonomik yönden gelişmesine zemin hazırlamıştır. Atabey Eldegiz'in hükmettiği dönem diğerlerine nazaran ülkenin her yönden kalkınmasına sebep olmuştur. Onun ve oğullarının hâkim olduğu süreçte ülkede huzur artmıştır.

Atabeyler devletinin kuzey batısının korunmasında önemli rol oynayan Gence, hep Hristiyanlara karşı kendisini korumaya çalışmıştır. Devlete karşı gerçekleşen saldırılar sonucu ortaya çıkan farklı etnik nüfusun varlığı çeşitli sorunları beraberinde getirmekle birlikte insan hakları ve dini inanç bakımından tartışmaların yaşanmasına sebep olmuştur.¹³ Şehir büyüklüğü, nüfusunun çokluğu ile birlikte zenginliği ile de farklılaşmıştır. 1221 yılında Moğolların istilasında şehir ahalisi yüklü miktarda altın vererek şehirlerini işgalden korumuşlardı.¹⁴

XII. yüzyıl hem doğu hem batının uyanış devri olması hasebiyle toplumsal bütünlüğün sağlanmasına katkı sunan iletişim, sosyal ve kültürel dayanışma için mühim olan edebiyat, Nizâmî'nin katkılarıyla da gelişmeye devam etmiştir.

II. NİZAMÎ GENCEVÎ'NİN HAYATI

A. Doğum Yeri ve Tarihi

Nizâmî Gencevî, XII. yüzyılda Azerbaycan'ın kadim başkentlerinden biri olan Gence şehrinde yaşamıştır.¹⁵ Şairin tüm hayatı o devirde sadece Azerbaycan ve Kafkasya'nın değil, tüm yakın ve orta doğunun medeniyet merkezi olarak tanıdığı Gence şehriyle bağlantılıdır. Şairin asıl ismi İlyas, künyesi Nizameddin'dir. Gence'de

¹¹ Mahmut Dündar, *İlk Dönem İslami Eğitim-Öğretim Faaliyetleri* (İstanbul: İşrak Yayınları, 2011), 123.

¹² Teymur Kerimli, *Nizâmî ve Tarix* (Bakı: Elm Yayınları, 2002), 24.

¹³ Kerimli, *Nizâmî ve Tarix*, 25.

¹⁴ Memmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizâmî* (Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1991), 24.

¹⁵ Nizâmî Gencevî, *Sırlar Xezinesi*, çev. Süleyman Rüstem (Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1953), 140.

doğduğu, yaşadığı, çalıştığı ve o devirde yaşayan Nizâmî isimli kişilerden ayırt edilmek için Gencevî lakabıyla tanınmıştır.¹⁶

Gencevî'nin milliyetinin ne olduğu çelişkili olmakla birlikte doğduğu yer ile ilgili olarak tezkireciler arasında farklı görüşler vardır. Bazı kişiler onun “Gencevî” diye anılmasını kendisinin orada yaşamasına, çalışmasına bağlamıştır. Onun Irak'ın Kum şehrinde doğduğunu iddia etmeleri *İskendername*'nin II. Kısmı olan *İkbalname*'de sonradan bulunan iki beytin ortaya çıkmasıyla ilişkilidir. Çünkü zikredilen elyazmanın XV. asır olan nüshalarında Fars tezkirecileri tarafından Kum şehri ile ilgili beyit eklenmiştir. Bu beytin eklenmesi düşünce ayrılığına sebebiyet vermekle birlikte çeşitli iddiaları ortaya çıkarmıştır.¹⁷ Zikredilen beyit şöyledir:

Bir inci gibi Gence deryasında qerq olsam da

*Aslım Kum şehrinin Gahistanındandır.*¹⁸

Beytin ikinci mısrasının sadece bazı nüshalarda bulunması ve eski nüshaları irdeleyen araştırmacıların yazılarında böyle bir rivayete rastlanılmaması konunun doğruluğunda şüphe duyulmasına neden olmaktadır. Bu araştırmacılar hem Nizâmî'nin hem de anne babasının Gence'de doğduğunu nakletmişlerdir. Devletşah Semerkandi'nin Şiraz'da basılan Hamse'nin önsöz kısmını kaleme alan yazarla birlikte Destigirdi'nin de araştırmaları ikinci beytin sonradan eklenildiğini ortaya koymakta, onun Kum şehrinden olduğunu tekzip etmektedir.¹⁹

Bu konuyla ilgili bir diğer reddiye İsviçreli şarkiyatçı, 1867 yılında British Museum Kütüphanesinin Şark bölümü kataloğunu hazırlayan Charles Rieu da burada bulunan en eski nüshalarda bile Nizâmî'nin aslen Kum'lu olmasıyla ilgili beytin bulunmadığını söylemiştir.²⁰ Şairin Paris'de korunan, 1360 yılında yazılmış en eski elyazmasını inceleyen Bertels de zikredilen beytin o nüshada yer olmadığını belirtmiştir.²¹

¹⁶ Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizâmî* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1951), 41.

¹⁷ Mirze Mehemed Axundov, *Şeyx Nizâmî* (Bakı: Zerdabi LTD MMC, 2017), 99.

¹⁸ Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizâmî*, 1951, 321.

¹⁹ Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizâmî*, 1951, 322.

²⁰ Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizâmî*, 1951, 322.

²¹ Евгений Бертельс, *Великий Азербайджанский Поэт Низами* (Баку: Издательство АзФАН, 1940), 26.

Nizâmî Gencevî'nin doğum tarihi tam olarak belli olmamakla birlikte konuyla ilgili farklı rivayetler ileri sürülmüştür. Azerbaycan'da Nizâmî ile ilgili araştırma yapanlardan Xelil Yusifli ile Elyar Seferli Nizâmî'nin miladi tarihle 1141 yılında, Rıpka, Bertels, Baxer h. 535/m. 1140, Vahid Destgerdi h. 535-540/m. 1140-1145 yıllar arası, Minorski 541-551 yılları arası, Seid Nefisi h. 540/m. 1145 yılında doğduğunu belirtmişlerdir.²² Araştırmacılar, Nizâmî'nin h. 535-541/m. 1140-1146 yılları arasında doğduğunu söylemektedirler. Ancak UNESCO'nun kabul ettiği karara ve kendisinin *Hüsrev ve Şirin* eserinin “Kitap için üzr” bölümünde yazdığı mısralara dayanarak onun 17-22 Ağustos 1141 yılında doğduğu kanısına varılmıştır. Eserde kendisinin aslan burcunda doğduğu ve kırk yaşından söz etmesi onun bu yılda dünyaya geldiği kanısına varılmasında etkili olmuştur.²³

Nizâmî'nin babasının ismi Yusif Zeki Müeyyed oğlu, annesinin ismi ise Raise'dir. Babası Oğuz Türklerinden olan Nizâmî'nin kendisinin eserlerinde anlattığı üzere annesi Azerbaycan Kürtlerinden bir ailenin kızı olup, Gence ile Goranboy şehirleri arasında yer alan Safıkürt köyündendir.

B. Ailesi, Evliliği ve Çocukları

Nizâmî'nin evlilik serüveni 1173 yılında başlamıştır. Şair, yazdığı eserleri vasıtasıyla hükümdarlara hayati mesajlar vermeye çalışmıştır. Bir mecliste söylediği gazel, Derbent hükümdarı tarafından beğenilmiş ve bu sebeple hükümdar, Gencevî'yi mükâfatlandırmıştır. Hükümdar para dışında bir de sarayının en güzel cariyesini hediye olarak Gencevî'ye göndermiştir.

İsmi Afaq (Apaq) olan Kıpçak Türk'ü bu cariye aslında herhangi bir savaşta esir düşmemiştir. O, Bağdat'tan Derbent'e giden bir kervanın, yol üstünde bulunan sürülerden birini talan etmesi sonucu esir alınarak Derbent sarayına götürülmüştür. Hediye olarak gönderilen bu cariye Muğan bölgesinin Uluslu köyünde doğmuştur.²⁴ Nizâmî bu cariyeyle 1173 yılında evlenerek insanlar arasında üstünlük olmadığını, herkesin eşit yaratıldığı anlayışında olduğunu ortaya koymuştur. İlk hanımı olan

²² Nizâmî Gencevî, *Divanı Nizâmî Genceli, Türkçe (Azerbaycanca) Qesideler - Qezeller*, der. Eloğlu-Hüseyn Şerqi Soytürk (Bakı: Nurlar Neşriyatı, 2006), 3.

²³ Nizâmî Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, çev. Resul Rza (Bakı: Azerbaycan SSR Elmler Akademisi, 1962), 30.

²⁴ Hemid Araslı, *Şairin Hayatı* (Bakı: Azərneşr Matbaası, 1940), 22.

Afaq'tan 1174 yılında Muhammed isimli bir oğlu olan Nizâmî, çok geçmeden 1179-80 yılında eşini kaybetmiştir.²⁵ Şair büyük muhabbetle sevdiği eşini kaybettikten sonra eserlerinde ona olan sevgisinden bahsetmiştir. Çalışmalarında oluşturduğu kadın tasavvurunda; örneğin *Hüsrev ve Şirin* isimli eserindeki Şirin'in imajında kendi eşini tasvir etmiştir. O, kadını sadece dünyaya çocuk getiren varlık gibi bakanların aksine onu yaratılanların en üstünü diye değerlendirmiştir.²⁶

Araştırmacılar Nizâmî'nin üç defa evlendiğini, eşlerini kısa sürede kaybettiğini aktarmaktadır. Tek eşliliğe önem veren Nizâmî, çok eşliliğe karşı çıkmıştır. Kendisi, nasihat türünde yazdığı bir beytinde şöyle söyler:

*“Sene yaraşan bir arvad sene besdir, çox dostu olan, dostsuz qalar. Dünyanın yeddi atası ve dörd anası olduğu üçün onun işleri dolaşıqdır. Öz evladını kamil ve ahenkdar görmek isteyirsense, öz qelbini bir ana ile bir ataya bağla.”*²⁷

Devletşah Semerkandi ve Lütfeli Bey gibi araştırmacılar, Azer söylemine göre Nizâmî'nin Muhammed isimli oğlundan başka bir oğlunun daha olduğunu ve onu küçük yaşta kaybettiğini söylemektedir. Araştırmacı Mehemed Sufi, Nizâmî'nin küçük oğlu için mısralara döktüğü ağıtı şöyle nakletmiştir:

*Cennet gözelleri ile bir yastığa baş koyan / Yavrum güzel üzümlü mezara oldun
revan*

*Meyvesini heyatın yavrucuğum dermedin / Vardın cennetlik oldun cehennemlik
olmadın*

*Ömür daha çekmedi yanağına bir xet senin / Kim yazmışdı bu qezanı başına biaman
Torpaq gözümde axan qanlı yaşla islansa / Kimseye gelmez qerib ey benim canımda
can*

*Su vermemek tarlaya nece mümkün olur ki / Üzümlükte sebzelik torpaqda tutmuş mekan*²⁸

Bu mısralardan anlaşıldığı üzere yavrusunu kaybeden şair, derdini ağıtlarla anlatmıştır.²⁹

²⁵ Hemid Araslı, *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi ve Problemleri* (Bakı: Gençlik Yayınları, 1998), 121.

²⁶ Nizâmî Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, çev. Resul Rza (Bakı: Lider Neşriyatı, 2004), 10.

²⁷ Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizâmî*, 1991, 42.

²⁸ Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizâmî*, 1991, 45.

²⁹ Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizâmî*, 1991, 45.

C. Eğitimi ve Din Anlayışı

Ailesi, Gencevî'nin yetenekli ve bilim öğrenmeye istekli birisi olduğunu fark etmiş, ilim tahsil etmesi için hocalara göndermiş ve onlardan ders aldırılmıştır. Kendisinin üstün yetenekli olması, kısa zaman zarfında birçok ilimleri öğrenmesine vesile olmuştur. Nizâmî, Arap ve Fars dillerinin yanı sıra Süryani ve Yunan dillerini de öğrenmiştir.

Gencevî, Kur'an öğrenmeye küçük yaşta başlamıştır. Babası onun eğitim alıp hatip olarak yetişmesi için şehrin en meşhur bilginlerinden olan Hoylu İmad'ın yanına götürmüştür. Gencevî'deki yeteneği keşfeden İmad, onu eğitmek üzere kabul etmiş ve böylece şairin medrese eğitimi başlamıştır. İmad o dönemlerde doğuda bir hayli etkili olan Ahilik teşkilatına mensup bilgelendendi. Bu nedenle öğrencisine “kardeşlik” ve “eşitlik” düşüncelerini aşılama gayret etmiştir.³⁰

Nizâmî'nin yaşadığı dönemde İslam dini, halk arasında farklı mezhepler, Sûfilik ve diğer dini akımlar arasında süren tartışmalar akabinde çalkantılı devrini sürdürmekteydi. Şairin dinine bağlılığı, eserlerinin münacat kısmında kendisini belli etmektedir. O, verilen mesajları fanatizme dönüştürüp insanları dünyadan el etek çekmeye çalışan bazı düşüncelere karşı çıkararak Tanrı'nın mesajlarını doğru değerlendirmeye gayret etmiştir.

Seyr ve Sûfilik eğitimini kimden aldığı ile ilgili olarak şair, eserlerinin hiçbirinde söz etmemiştir. Bazı rivayetlerde Şeyh Ferrux Reyhani ya da Ferec Zencani'nin³¹ yanında eğitim gördüğü belirtilmektedir.³² Söz edilen şahıslar hakkında araştırmalarda da bu konuyla ilgili bilgi verilmemektedir ve bu durumda Gencevî'nin manevi olarak kimlerden feyz aldığı meçhul gözükmemektedir.

Nizâmî'nin doğduğu Gence şehri o devirde doğuda ticaret ve kültür yönünden gelişmiş şehirlerden sayıldığı için birçok yazarın, şairin, mimarın toplandığı ve eğitim

³⁰ Araslı, *Şairin Hayatı*, 10-12.

³¹ Ahi Ebulferrec ez-Zencani (v.457/1065) Zencan'da yaşamış ve orada vefat etmiştir. O, Şeyh Ebu Abbas Nehavendi'nin müridi olmuştur. Halvetilik silsilesinden olan Şeyh Zahid'in halifesi Ahi Muhammed halvetiliğin kurucusu Pir Ömer'in şeyhi ve amcasıdır. Genç yaşlarda Azerbaycan'da yetişmiş, orada faaliyet göstermiştir. Ahi Muhammed'in kendisinden sonra bir çok halifesi olmuştur. Onun halifelerinden biri Kutbeddin (v.818/1415) Tebriz, Marağa ve Şirvan'da yaşamıştır. Bkz: Naile Süleymanova, “Tarihi Süreçte Azerbaycan'da Ahilik ve Ahiler”, *Ahilik Uluslararası Sempozyumu* ed. Ali Çavuşoğlu, (Kayseri: Kayseri Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği, 2011), 75.

³² Axundov, *Şeyx Nizâmî*, 26; Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizâmî*, 1991, 38.

aldığı yer olmuştur. XII. yüzyılda genel olarak Azerbaycan'da camilerin yanında okullar ve medreseler mevcut olmuştur.³³ Burada Skolâstik ilimlerle birlikte dünyevi ilimler de gelişmiştir. Okullarda dini ilimlerle beraber felsefe, filoloji, tarih, fıkıh, matematik, astronomi gibi ilimler öğretilmiştir. Felsefe ilminde ise esas yeri, İslam felsefesi almıştır.³⁴

Dini ilimlerle birlikte dünyevi ilimlere sahip olan şairin kendi anadilinin yanı sıra Farsça, Arapça, Süryanice ve Yunanca gibi dillere hakim olduğu bilinmektedir. Ayrıca farkı alanlarda yetkinlik kazanan Nizâmî, ansiklopedik bilgilere sahip olması hasebiyle “hekim” unvanını almıştır. O, devrinin önemli ilimlerinden sayılan antik Yunan, Hint ve İslam felsefelerini, matematik, tarih, hukuk, tıp, geometri, fıkıh, astronomi ve orta asırlarda doğuda meşhur olan astroloji ilmini tahsil etmiştir.³⁵ Astroloji ilmini bilmesinin izlerini *Hüsrev ve Şirin* isimli eserinde, astronomi bilimini ise *İskendername* eserinde görmek mümkündür. Şairin birden fazla dil bildiği varsayımına, eserlerinde yazdığı mukaddimelerden ortaya çıkan bilgilerin yanı sıra araştırdığı konuların birincil kaynaklardan elde etmesiyle varılmıştır. Şairin, *İskendername* eserinin birinci bölümünde aşağıdaki mısralara yer vermesi bu gerçeğe işaret etmektedir.

Her köhne nüsxeden esas alaraq / Onu öz şerimle bezedim ancaq

*En qedim tarixi eserlerden men / Yahudi, nasrani, pehlevilerden*³⁶

Gencevî çok küçük yaşlarda babasını kaybetmiştir. Babasının ölümünden sonra annesi, onun eğitimini devam ettirmesini istemiştir. Şairin ders esnasında tartışmalara katılması, düşüncelerini ifade etmek için söze başladığında konuşmasındaki mantık ve hafızasının parlaklığı, dinleyenleri hayrete düşürmüştür. Babasını kaybeden Nizâmî, annesiyle birlikte ailenin geçimi için okul çıkışında çiftçilikle uğraşmış, bunun dışında babasından kalan dükkânı kiraya vererek gelir elde etmiştir. Küçük yaşlarında annesini de kaybeden şair, şehirdeki ev ve dükkânı satarak şehir dışında ev yaptırıp yalnız

³³ Quluzade, *Nizâmî Gencevî, Hayatı ve Yaradıcılığı*, 7.

³⁴ Eliyev, *Nizâmî Gencevî*, 12.

³⁵ Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizâmî*, 1991, 37; Rüstemova, *Nizâmî Gencevî, Hayatı ve Seneti*, 16.

³⁶ Nizâmî Gencevî, *İsgendername (Şerefname)*, çev. Abdulla Şaiq (Bakı: Lider Neşriyatı, 2004), 57.

yaşamaya başlamış, gece ve gündüz sevdiği kitapları mütalaa ederek okuma sevdasından vazgeçmemiştir.³⁷

D. Vefatı, Makberi ve Bugünkü Durumu

Doğum tarihi gibi ölüm tarihi de ihtilafli olan dahi şair Nizâmî'nin ölüm tarihi hususunda çeşitli iddaalar ortaya atılmıştır. Çünkü onun, hem yaşarken hem de ölümünden sonra çeşitli haksızlıklara maruz kaldığı bilinmektedir. Şairin defin yerinin değiştirilmesi gerekçesi ile mezarı açılarak cesedi çıkarılmış ve defnedilmeden öylece bırakılmıştır. Daha sonra halkın yoğun çabasıyla eski yerine defnedilmiştir. Yaşadığı sürece şahsiyeti ve eserleri eleştirilmiş, bazen de şiirlerini başkaları kendi adına mâl etmiştir. Öldükten sonra da mezarı birçok kişinin uğrak yeri olmuştur. Kendisi yaşarken uğradığı haksızlığın ölümünden sonra da olabileceğini hissetmiş olmalı ki, *Şerefname* isimli eserinde “*Baş tacım uçulmuş (yıklamak), çökmüştür mezar*”³⁸ mısralarını ölmeden kaleme almıştır. Şairin mezarı birkaç defa tahribata uğramıştır.

Doğum tarihi hususunda olduğu gibi ölüm tarihi konusunda da araştırmacılar tarafından farklı rivayetler ileri sürülmüştür. Araştırmacılardan Xelil Yusifli ve Elyar Seferli, Nizâmî'nin h. 605/m. 1209 yılında vefat ettiğini ileri sürmüşlerdi. Diğer araştırmacılardan Emir Dövletşah Semerqendi h. 576/m. 1180'da, Bertels ve Rıpka h.599/m. 1203'de, Qezvini h. 590/m. 1194'te, Vahid Destgerdi h. 600/m. 1203 veya h. 614/m. 1217 yılında, Hacı Xelife Keşfel Zunun da h. 596/m. 1199-h. 597/m. 1200 yıllarında vefat ettiğini belirtmişlerdir. Şairin 1939 yılında çekilmiş mezar fotoğrafı üzerinde h. 599/m. 1203 yılında vefat ettiği belirtilmiştir.³⁹

Nizâmî'nin makberi Qızıl Aslan'a hitap ettiği *Yedi Güzel* eserine karşılık olarak kendisine hediye edilen Hemdan köyündedir. Köy şimdiki Ehmedbeyli beldesinin sınırları içerisinde.⁴⁰ Geçmişten günümüze bu arazi halk arasında “Şıx düzü” veya “Şeyx düzü” olarak bilinmektedir. 1139 yılında Gence'de meydana gelen deprem

³⁷ Araslı, *Şairin Hayatı*, 18.

³⁸ Gencevî, *İsgendername (Şerefname)*, 2004, 38.

³⁹ Gencevî, *Divanı Nizâmî Genceli, Türkçe (Azerbaycanca) Qesideler - Qezeller*, 3.

⁴⁰ Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizâmî*, 1991, 323.

sonucu Gence ili eski yerleşkeden 3-4 km uzağa taşınarak yeni Gence oluşturulmuştur.⁴¹ Ama şairin mezarı hâlâ eski Gence sınırları içindedir.⁴²

Arkeolojik kazılarda Gencevî'nin mezarı olan Şıx düzünün eskiden mezarlık olmasının yanı sıra ünlü yazarların, sanatkârların ve halk için fedakârlık gösteren kişilerin defnedildiği fahri mezarlık olduğu tespit edilmiştir. Bu kaniya varmada önemli olan etkenlerden birisi de burada Nizâmî'den başka bazı kişilerin makberlerinin bulunması olmuştur. Şairin anne babasının mezarı, kendi makberinin arka tarafında, çok uzak olmayan mesafede, *serdabe*⁴³ denilen mezarın içinde bulunmaktadır.⁴⁴

Yukarıda zikredildiği gibi, şairin makberi birkaç defa yenilenmiştir. İlk makberi XIII. yüzyılda yapılmıştır. Onun mezarı insanlar tarafından ziyaretgâha dönüştürülmüştür. Bu ziyaretgâh XVI. yüzyıla kadar bir vakıf bünyesine alınmıştır. Elde edilen gelirlerden, köydeki vergilerden ve adanmış sadakalardan toplananlar fakirlerin yeme içmesine harcanmıştır. Ayrıca müderrislere verilen maaşlar da buradan karşılanmıştır. XIII. asırda yapılan ilk makber geniş bir alana sahip olup üstü merkezi bir kubbe ile kapatılmıştır. XVI. asra kadar bir vakfa ait olan bu makber Sefevi - Osmanlı savaşı sırasında yıkılmıştır.

XIX. yüzyılın başlarında Şıx düzünde Rusya ile İran arasında gerçekleşen Gence savaşı esnasında şairin makberi yeniden büyük zarar görerek harabeliğe dönmüştür. XIX. yüzyılın ortalarında ise tarihçi Mirze Adıgözel Bey tarafından tadilatı yapılan makber, aynı soydan olan Esger Adıgözelov tarafından yeniden restore edilmiştir. Ama bu da yeterli olmamış ve yıkılmaya yüz tutmuştur.⁴⁵ Şairin mezarının bu denli ilgisizliğe maruz kalmasına karşılık üzüntüsünü dile getirmek için Seyid Ezim Şirvani şu mısraları kaleme almıştır:

Ey Şeyx Nizâmî, nizamı dağılan / Ey Gence 'de izzu ihtişamı dağılan.

*Olmayıbdır cahanda bir seninle men tek / Beyti, evi, mektebi, kelamı dağılan.*⁴⁶

⁴¹ Бертельс, *Великий Азербайджанский Поэт Низами*, 25.

⁴² Cahan Ağamirov, *İran Edebiyatşünaslığında Nizâmî Gencevî İrsinin Öyrenilmesi ve Tedqiqi* (Bakı: Azərbaycan Respublikası Tehsil Nazirliyi Gence Devlet Universiteti, 2015), 66.

⁴³ Birkaç cenazenin birlikte defnedildiği üstü kapalı büyük mezar.

⁴⁴ http://ganca.org/index.php?option=com_content&view=article&id=58:eyx-Nizâmînin_mzar&catid=40:Nizâmî-gncvi&Itemid=3 (Erişim 22 Kasım 2019).

⁴⁵ Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizâmî*, 1991, 323.

⁴⁶ Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizâmî*, 1991, 324.

Yaşanılan durumdan Gence aydınları rahatsızlık duyarak harekete geçmiş ve 1922 yılında “Nizâmî Komisyonu” adlı bir heyet oluşturulmuştur. Heyet, Nizâmî’nin mezarının eski Gence’den Yeni Gence’ye taşınarak Şah Abbas Camisi’nin yanında bir türbe yaptırılarak yeniden defnedilmesine karar vermiştir. 1923 yılında açılan mezar içinde Tirme⁴⁷ şala bürünmüş Gencevî’ye ait iskelet ve bir de mezarının ayakucunda başka bir kadın iskeleti bulunmuştur. Bulunan kadın iskeletinin, eşi Afak’a ait olduğu tahmin edilmektedir. Şairin mezarının yer değişimi sonradan iptal edilerek yeniden aynı yere, ayakucunda bulunan kadın iskeleti ile birlikte defnedilmiştir.⁴⁸ 1939 yılında çekilen fotoğrafta şairin mezarının türbe içinde olmadığı, günümüzdeki normal mezarlara benzer şekilde yapıldığı görülmektedir. Üzerinde hem Miladi hem de Hicri tarihlerle doğum ve ölüm yılı, Latin alfabesiyle de mahlası ve ismi belirtilmiştir. Sonradan 1941 yılında şairin doğumunun 800. yılında makberi yeniden ihtişamlı olarak inşa edilmiştir. Şair için anma törenlerinin resmi olarak kutlanmasına 1939 yılında başlanması kararlaştırılsa da kutlamalar İkinci Dünya Savaşı nedeniyle ertelenerek 1947 yılında gerçekleştirilmiştir.⁴⁹

III. ESERLERİ

Şark Edebiyatı’nın efsanelerinden biri olan Nizâmî Gencevî, eserlerini yüksek ahlaki sıfatlar taşıyan, kemale ermiş, akıl ve güzellikleri kendinde barındırmayla vasıflandırılmış insana, yani yeryüzünün halifesine ithaf etmiştir. Tüm çalışmalarının başkahramanını “insan” diye nitelendiren Gencevî, eserlerini “insanda olması ve olumlu yönden yönetilmesine gerek duyulan özellikler” ışığında kaleme almıştır. Şair, eserlerinde bu özellikleri yazıya dökerek iletilecek mesajların sahiplerini nasıl görmek istediğini dile getirmiştir. İnsanoğlunu mutluluğa ve saadete ulaştıran hedefleri eserleriyle tüm devrin insanlarına iletmeye çalışmıştır. Eserlerinde durmadan dile getirdiği hedefler aşağıdaki şekilde sıralanabilir:

---

⁴⁷ Tirmə, dəğeri altınla ölçülən çizgili, tek veya fərqli rəngli iplərlə işlənmiş nakışlı kumaştan oluşan şal çeşididir.

⁴⁸ Resulzadə, *Azərbaycan Şairi Nizâmî*, 1991, 325.

⁴⁹ Dahi Azərbaycan Şairi və Müfəkkiri Nizâmî Gencevî’nin 870 illik Yubileyinin Keçirilməsi Haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, Bakı Şəhəri, 23 Dekabr, 2011-ci il.

1. İnsan aklının, yeteneklerinin aynı zamanda bunlarla ilgili bilimsel yaklaşım ve düşüncenin doğru bir şekilde tebliğ edilmesi,
2. İnsandaki güzel ahlaki niteliklerin belirlenmesi ve bunların somut, gözlemlenebilir bir karaktere dönüştürülmesi,
3. İnsan mutluluğunu temin eden, haksızlığa ve zulme karşı adaletin, özgürlüğün, eşitliğin, birlikte yaşamanın mümkün olacağı sağlıklı bir toplum anlayışının oluşturulması ve öğretilmesi.⁵⁰

Söz edilen bu nitelikler Nizâmî'nin bütün eserlerinde yer almıştır. Bunun içindir ki Gencevî'ye devrinin değil, devirlerin edebi şahsiyeti, evrensel mesajların ileticisi olduğu için dahi denilmiştir.

“Hamse-nüvis” (sahib-i hamse) diye isimlendirilen, şiirde varılacak rütbelerin en büyüğü olan bu merteye, şiir sanatının dehası olan Nizâmî Gencevî'ye nasip olmuştur. Epik şiir türünün ustası Nizâmî Gencevî, bu eserlerinin yanı sıra lirik şiirler de kaleme almıştır. Bunlardan birisi Gencevî'nin 1188 yılında kaleme aldığı *Leyla ve Mecnun* isimli eserinde bahsettiği Divan'dır. Şairin lirik şiirlerden oluşan ve Türkçe kaleme aldığı 20.000 beyitten oluşan bu Divanı'nın tamamının günümüze kadar ulaşmadığı bilinmektedir.⁵¹

Şirvanşahlar devletinin 23. hükümdarı Axsitan'ın, Gencevî'den *Leyla ve Mecnun* eserini Arapça veya Farsça yazmasını talep etmesi aslında daha önce kaleme alınan *Divan*'ının Türkçe olduğu kanısını ortaya koymuştur:

Bir gün xoşbextlik ve şadlıqda / Keyqubad sevinçli idim.

*Hilal qaşlarım açılmışdı / Nizâmî divanımı qarşıma qoymuştum.*⁵²

XV. asırda yaşamış tezkirecilerden Dövlətşah Semerqendi, Nizâmî'nin 20.000 beyitten oluşan divanını gördüğünü belirtmiştir.⁵³

Konuyla ilgili gerçekler asırlar sonra şöyle ortaya çıkmıştır: 2013 yılında Latin alfabesine uyarlanarak yayınlanan “Nizâmî Gencevî, Azərbaycanca Yazdığı Divan”⁵⁴

⁵⁰ Nizâmî Gencevî, *İsgendername (Şerefname, İqbalname)*, çev. Abdulla Şaiq (Mikayıl Rzaquluzade, Bakı: Yazıçı Neşriyat, 1982), 401.

⁵¹ Araslı, *Azərbaycan Edebiyatı Tarihi ve Problemleri* 122, 190.

⁵² Nizâmî Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, çev. Samed Vurğun (Bakı: Lider Neşriyat, 2004), 39.

⁵³ Gülçin, *Lirika Nizâmî Gencevî* (Bakı: Gençlik Yayınevi, 1980), 5.

⁵⁴ Elyar Seferli vd., *Nizâmî Gencevî, Azərbaycanca Yazdığı Divan* (Bakı: İqra Neşriyatı, 2013).

isimli eser yıllarca araştırılarak ortaya çıkan bir çabanın ürünüdür. Gencevî'nin dillerde dolaşan, var olduğu her zaman ileri sürülen ama günümüze kadar tam kanıtlanamamış bir iddia artık son bulmuştur. Tesadüfen bulunan ve XV. yüzyıl Türk şairi Nizâmî Karamanlı'ya ait olduğu farz edilen *Divan*'ın Mısır milli kütüphanesi Darul-Kütub'da bulunan elyazması ile karşılaştırılmasıyla eserin Karamanlı'ya değil de Gencevî'ye ait olduğu ortaya çıkmıştır. Karamanlı'nın Gencevî'nin lirik şiirlerine nazireler yazması ve onları kendi divanına alıntı yapması bu yanlış anlaşılmaya sebep olmuştur.⁵⁵

Güney Azerbaycanlı âlim Sedyar Vezife'nin (Eloğlu) büyük uğraşlarla Mısır milli kütüphanesi Darul-Kütub'da bulunan Gencevî'ye mahsus *Divan*'ı eski İran alfabesiyle 2002 yılında neşrettirmeyi başarmıştır. Yazarın bu faaliyeti, Azade Rüstemova, Nizâmî Xuduyev, Dr. Kerimi gibi birçok Nizâmîşinas⁵⁶ ve İran'da tanınmış etimolog ve lügatçi İsmayıl Hadi gibi bilim adamlarının ortak görüşleriyle desteklenmiştir. Ancak sonradan Azerbaycan Milli Elimler Akademiyası'nın (AMEA) "Nizâmî Gencevî Adına Edebiyat Enstitüsü"nde kurulmuş komisyon, eser üzerinde metin ve dil açısından inceleme yapmadan Haluk İpek'in yayınına esas olarak *Divan*'ın Nizâmî Gencevî'ye ait olmadığını kabul etmiştir.⁵⁷

Sedyar Vezife'nin (Eloğlu) uzun araştırmaları sonucu söz konusu divanın kime ait olduğunu kanıtlamak için farklı elyazmaları karşılaştırılmıştır. Mısır milli kütüphanesinde bulunan ve Haluk İpek tarafından elde edilen elyazmanın sadece üst kapağındaki ismin Nizâmî Karamanlı'ya ait olduğu tespit edilmiştir. Elyazmanın içeriğinde yer alan açıklamalar elyazmanın Nizâmî Gencevî'ye ait olduğunu ortaya koymuştur.

Günümüzde Nizâmî'nin 6 kaside, 120 gazel ve 30 rubai kaleme aldığı bilinmektedir. Yazar bu eserleri vasıtasıyla devrinin hükümdarlarına, yetkililere, adaleti göz ardı edip kendi bildiklerini yapan, zulmeden kişilere bazen öfkesini veya hayretini, yaptıkları yanlışlardan uyanmaları için şikâyetini dile getirmiştir. Ayrıca zamanla adaletin yolunu bulacaklarına olan inancını da ifade etmiştir. Eserlerinin bir kısmında

---

⁵⁵ Seferli vd., *Nizâmî Gencevî, Azerbaycanca Yazdığı Divan*, 4-5.

⁵⁶ Şinas "taniyan, bilen, anlayan" anlamlarına gelmekte olup, kelimelerin sonuna geldiğinde birleşik sıfat olmaktadır Örneğin Nizâmîşinas denildiğinde Gencevî'yi taniyan, bilen, Nizâmî üzerine bilimsel araştırmalar yapan kişiler kastedilmektedir.

⁵⁷ Seferli vd., *Nizâmî Gencevî, Azerbaycanca Yazdığı Divan*, 5.

insanlığın, adaletin, doğruluğun, dostluğun, saygının önemini vurgulamıştır. İyi huyların gerekliliğini anlatan şair, bunun aksi olan birtakım yanlış tavırlardan, yani zulüm, haksızlık ve riyakârlık gibi davranışlardan kaçınılmasını nasihat ile dile getirmiştir. Lirik eserlerinde duygu ve düşüncelerini anlatan edip, yaşadığı dönemde insanların ibret almaları için geçmişe bakmalarını ve gelecekte karşılaşılabilecekleri zorluklarla başa çıkmada dikkatli olmalarını istemiştir.

Edip, kasidelerinde sosyal-felsefi mevzulara değinmiştir. Diğer taraftan da hükümdar ve cemiyet, çevre ve birey, ilim ve din, akıl ve zaman gibi problemler çerçevesinde düşüncelerini anlatmıştır. Eserlerine münacatla giriş yapan Gencevî bu kısımda Allah'ın yüceliğini, rahmet ve merhametinin büyüklüğünü dile getirerek yapılan yanlışlardan dönülmesi için yardım dilemektedir. Kaside türü kaleme aldığı naatlarında ise yazar örnek olacak bir şahsiyet olan Hz. Muhammed'e övgüsünü anlatmaktadır.

Nizâmî, lirik türde yazdığı eserlerin bir başkası olan gazellerinde ahlaki, felsefi, toplumsal ve sevgi ile alakalı konulara yer vermiştir. İnsanın hayattaki görevlerinin dile getirildiği bu gazelerde şair vakit geçmeden verilen ömrü boşa harcamamayı önermiştir. Ayrıca Gencevî, yaşam döngüsünde geçen her aşamanın geri gelmeyeceği uyarısında bulunarak görülecek işlerin zamanında gerçekleştirilmesi için dikkatli olunması gerektiğini anlatmıştır.

Nizâmî'nin günümüze kadar gelen 30 rubaisi bilinmektedir. İçerik bakımından rubaileri sosyal, felsefi ve ahlaki konularda yazılmıştır. Rubailerinden de anlaşıldığı gibi şairin hümanist bir şahsiyet olduğu bilinmektedir. Bir rubaisinde şöyle söyler:

Dünyada adalete zafer tapmışlar / Zulm ile bu dünyada zerer tapmışlar

*Her yerde paxıllıq hüneri danmıştır / Merdler eyib örtüp de hüner tapmışlar*⁵⁸

Rubaiden de anlaşıldığı gibi edip, insan hümanist olduğu takdirde hayatın bir düzene gireceğini; adaletin zafer, mertliğin de hünerin habercisi olarak hayatımıza yansıtacağını ifade etmiştir. Rubailerinde, insanların iyilik ve kötülük gibi niteliklerini karşılaştırarak aralarında seçim yapmaları ve hayatlarını bu yönde devam ettirmeleri gerekliliğini anlatmıştır.

---

⁵⁸ Nizâmî Gencevî, *Lirika*, der. Xelil Yusifli (Bakı: Lider Neşriyatı, 2004), 10.

Nizâmî Gencevî'nin beş epik eserini içeren Hamse isimli yapıtı, dünyaca ün kazanmış ve birçok başka düşünüre kılavuzluk yapmıştır. Şairin kendisinin *Penç-genç* (Beş Hazine) diye isimlendirdiği bu eseri tezkireciler tarafından “Hamse” (beşli) olarak isimlendirilmiştir. Hamse olarak ele alınan beşli eseri şunlardır:

- Sırlar Hazinesi
- Hüsrev ve Şirin
- Leyla ve Mecnun
- Yedi Güzel
- İskendername

Eserleri içerik bakımından hem dini hem de manevi değerleri koruma adına büyük önem taşımaktadır. Edip, eserleri vasıtasıyla bencil, hiçbir değeri önemsemeyen kişilere hayat dersi vermeye çalışmıştır. Herkesin eşit olduğunu, aynı görev ve sorumluluğu üstlenerek gönderildiğini fark etmelerine yardımcı olmak için eserlerinde bu konulara geniş yer vermiştir.

Şairin epik eserleri, lirik eserleri gibi birçok konuyu içermekte olup estetik, dini, kültürel ve diğer değerler ele alınarak yazılmıştır.

Eserleri tasavvufi nitelikte olduğu için ahlaki, felsefi ve irfani konulardaki düşünceleri, tasavvufun temel prensiplerine ilişkin görüşleri içerir. Yazılma amaçları; kişiye dini, ahlaki ve felsefi telkinlerde bulunmaktır. *Sırlar Hazinesi* eserinin tamamını oluşturan yirmi makalenin her birinde farklı konular ele alınmıştır. Bu makalelerde insanın, Tanrı'nın külli iradesi karşısında kendi varlığından vazgeçerek her şeyi ile tamamen mutlak varlığa teslim olması hususu telkin edilmektedir. Ayrıca dünyanın geçici olduğu için insana, kazandığından başkalarına infak etmesi öğütlenmektedir. Hamsede yer alan diğer dört eserinde de insanın yapabileceklerine, insan zekâsına inanmanın, zahmete, emekçiye saygı göstermenin, adaletli, hayâlî olmanın, olumlu düşünmenin, zor anlarda ümidini kaybetmemenin, sabırlı olmanın, paylaşmanın insanın hayatını kolaylaştıracak davranışlar olduğunu belirtmiştir. Nizâmî Gencevî, hamsesini oluşturan mesnevileriyle zamanının şairlerinden farklı olarak hiçbir zaman saray şairi olmamıştır. Hümanist düşünceyi savunan şair, hükmedenlerin istek ve söylemleri dışına çıkmış, toplumun sosyal ve manevi ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak söz hazinesini oluşturmuştur.

A. Sırlar Hazinesi

Nizâmî Gencevî, doğuda “Beş Xezine” diye isimlendirilen hamsesinin ilk eseri olan *Sırlar Hazinesi’ni* (Mexzenul Esrar) 1179 yılında kaleme almıştır. Eser, yaptığı hizmetlerden dolayı Erzincan hükümdarı Melik Fexreddin Behram Şah’a ithafen yazılmıştır. Şairin diğer eserlerinde de savunduğu hümanist, dini-felsefi, toplumsal-siyasi, ahlaki düşünceleri burada da kendini göstermektedir.

Eser, diğerlerinde olduğu gibi tevhit ve münacat, naat, miraçname ve yirmi makale şeklinde yazılmıştır. Yazar, makaleleri atasözü gibi derin düşünceleri kendisinde barındıran mısralarla canlandırmaya çalışmıştır. O, düşüncelerinin daha da net anlaşılması için günlük hayatta ve tarihte ortaya çıkan olayları kıssalarla ifade etmiştir.⁵⁹

Yazar, devlet adamlarına, hükümdarlara ve okuyucusuna mesajlar vererek onların kötü davranışlardan kaçınmalarını, zulüm görenlerin de sessiz kalmayıp kendilerini savunmaları gerektiğine vurgu yapmıştır. Mesajlar kötülük yapanların akıbetinin hayırlı olmayacağını, yapılan yanlıştan dönülmesi gerektiğini, hayırlı işlerde yarışmanın onlar için kurtuluşun habercisi olduğunu anlatmıştır. Ayrıca eserdeki yirmi makalede insanın yaratılış serüveni, onun topraktan yaratıldığı ve aslının toprak olduğu yer almıştır. Bunun yanı sıra, insana dönüş yeri anlatılarak onun hangi amaç için gönderildiğinin farkına varmasını, hayatını buna göre devam ettirmesi gerektiğini dile getirmiştir.⁶⁰

B. Hüsrev ve Şirin

Hüsrev ve Şirin, Nizâmî’nin 1180 yılında yazdığı ilk romantik eseri olmakla birlikte kadim Azerbaycan topraklarında ortaya çıkmış tarihi olayları da kapsamaktadır.⁶¹ Aşk konusunda yazılan bu eser, dünya edebiyatında özel bir yere sahiptir. Bu çalışmada aşkın insanı yükselten, ona güzel sıfatları aşıl原因an eğitici gücü tasvir olunmuştur. Burada Nizâmî, Hüsrev ile Şirin’in derin toplumsal ve felsefi anlam taşıyan aşk destanını anlatmıştır. Yazar, insanlara yüksek hisleri aşılıyıp kendi

⁵⁹ Nizâmî Gencevî, *Sırlar Xezinesi* (Bakı: Lider Neşriyatı, 2004), 9.

⁶⁰ Gencevî, *Sırlar Xezinesi*, 2004, 9-11.

⁶¹ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 1962, 3.

düşünceleri üzerinde savaşmaya motive ederek onların her zaman ileriye bakmalarını ve mutluluğa doğru yürümelerini istemiştir.⁶²

Eser, Sasani hükümdarı “Xosrov Perviz” ve Berde güzeli Arran hükümdarının veliahdı “Şirin”in aşkı üzerine kurulmuştur. Kahramanlardan Hüsrev’in iç dünyasını, hükümdarlık sürecinde hayata geçirdiklerini aktarmıştır. Onun manevi yönden olgunlaşma sürecini tasvir eden şair, aşk yoluyla nelerin elde edilebileceğini ve değiştirilebileceğini anlatmıştır. Bir diğer kahraman olarak ele aldığı, kadınlığın en güzel huylarını kendisinde barındıran Şirin’in imajında yüksek maneviyatı, sadakati, çalışkanlığı, fedakârlığı ve adaleti korumanın en güzel örneğini göstermiştir.⁶³

Ele alınan bu iki kahramandan birisi, iyi hasletleri kendisinde barındırsa da diğeri zamanla aşkın aşıladığı güzelliklerin insanda vâd olan kötü huyları iyiliğe dönüştürmesiyle sonuçlanmasını gösteren en iyi örnektir. Şair, her ikisi de hükümdar olsa bile Şirin’in, sevginin onu insanların işleriyle uğraşmasından alıkoyacağı, adaleti sağlayamayacağı düşüncesiyle hükümdarlığı başkasına devretmesinden bahsetmiştir. Eser, Hüsrev’in aşkın gücüyle yaptığı yanlışları anlaması ve maneviyatını zenginleştirmesiyle son bulmuştur.

Yazar ayrıca diğer çalışmalarında aşıladığı düşüncenin devamı olarak insanın kötülüklerden kurtulabileceğini ifade etmiştir. Bunun için kişinin bilinçli bir şekilde eğitilmesinin ve kendisini yetiştirmesinin mümkün olmasından bahsetmiştir. Bu düşüncenin diğer kahramanların etkisiyle değişebileceğini savunmuştur. Hüsrev örneğiyle devrinin şehzadelerinin ibret almasını isteyen Nizâmî, olumlu ve olumsuz huylarını birlikte verme sebebinin olgunlaşmanın yaşam suresince devam ettiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Ayrıca ahlaki açıdan yüksek dereceye ulaşmanın eğitim yoluyla mümkün olabileceğini anlatmıştır.⁶⁴

Yazar eserine konu ettiği kişiler dışında birkaç kahramanı örnek göstererek asıl hükümdarlığın vasıflarını tasvir etmiştir. Hüsrev’in babası olan Hörmüz Şah’ın adaletini anlatan şair, feodalliğin başına buyrukluluğuna karşı çıkarak kanunun herkes için geçerliliğine vurgu yapmıştır. O başkalarına yapılan haksızlık karşısında suçluların da cezalandırılmasını istemiştir. Bu tür haksızlıklar karşısında uygulanan yaptırımların göz

⁶² Quluzade, *Nizâmî Gencevî, Hayatı ve Yaradıcılığı*, 36.

⁶³ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 1962, 7.

⁶⁴ Araslı, *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi ve Problemleri*, 211.

ardı edilmesini uygun bulmamıştır. Ceza almadan serbest dolaşan feodallere örnek olması açısından hükümdarın kendi oğlunu cezalandırmasıyla herkesin eşit haklara sahip olduğunu göstermeye çalışmıştır:

Dedi:- Carçı, çağır! Eşitsin alem / Her kim zülm elese görecek sitem

Eger bir at gedib gire tarlaya / Biri bağdan meyve, gül oğurlaya

En ağır cezama olacaq düçar! / Şah and içdi, dedi, sınımaz bu ilqar⁶⁵

Eser, insanın gücüne ve zekâsına olan inançla birlikte zahmete, sanata ve sanatkâra olan sevgi gibi niteliklerle zenginleşmiştir. Yazar bu özellikleri kendisinde barındıran işçi sınıfı içerisinde seçtiği Ferhat portresini, insanın zahmet, güç sahibi, maneviyat, saf sevginin görüntüsü olarak canlandırmıştır. Çin’de mimarlık eğitimi görmüş Ferhad’ın yaşam gayesi; insanların hayatlarına dokunarak onlara faydalı olmak, kendi sanatıyla ve yaratıcılığıyla onların yardımına koşmak, kendi mutluluğunu halkın refahında görmektir.⁶⁶ Yazar bu örnekte insanın zahmetle neler elde edebileceğini, emeğiyle mucizeler yaratma gücüne sahip olabileceğini mısralara dökmüştür.

Poladdan dağ olsa yene de inan,

Onu parça-parça dağıdar insan.⁶⁷

Eserde âşık iki genç olan Ferhat ve Hüsrev arasındaki farka dikkat çekilmiştir. Birinin aşkın yüksek mertebesine ulaşmaya kadar hep eğlence peşinde koşmasına karşılık Ferhad’ın aşkı kendisini daha da motive ederek çalışma ve yaratma gücünü artırmaya yönelik olmuştur. Bu duyguyla hareket eden Ferhat’ın aşkını elinden alamayacağını gören Hüsrev, Şirin’in öldüğü yalanını ortaya atarak Ferhad’ın ıstıraptan ölümüne sebep olmuştur. Husrev’in kendisi de ilk eşi Meryem’den olan oğlu Şiruye tarafından zehirlenerek öldürülmek suretiyle yaptığı bu kötülüğün cezasını çekmiştir. Şiruye’nin Şirin’e göz koymasından sonra kendi namusunu koruma adına eşi Husrev’in mezarında kendini öldüren Şirin’in hikâyesinden saray hayatında sevginin, sade insanın, emeğin hükümdarlar karşısında hiçbir değerinin olmadığı anlaşılmaktadır.

Eserdeki bir diğer önemli husus da Hüsrev’in oğlu Şiruye’nin babasını öldürmesi ile ilgili olaylara yer verilmesidir. Hörmüz’ün, kendi oğlu Husrev’i

⁶⁵ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 1962, 33.

⁶⁶ Quluzade, *Nizâmî Gencevî, Hayatı ve Yaratıcılığı*, 43.

⁶⁷ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 184.

yaptıklarından dolayı cezalandırmak istemesine karşılık “*Ne eylese sene övladın inan / onu görecekdir öz evladından*”⁶⁸ mısralarını kaleme alan şair, halkın onu bu düşünceden vazgeçirerek kendi haline bırakması gerektiğine işaret etmiştir. Çünkü Husrev’in başkasına yaptığı kötülük, kendisine evladı vasıtasıyla geri dönmüş ve bu şekilde cezalandırılmıştır. Buradaki kıssadan; yapılanların karşılıksız kalmayacağı, iyilik yapanın iyilik, kötülük yapanın kötülükle karşılık bulacağı, sonuçlarının mutlaka geri döneceği unutulmaması mesajı çıkarılmaktadır.

C. Leyla ile Mecnun

Nizâmî Gencevî, *Leyla ile Mecnun* eserini Şirvan hâkimi Axsitan’ın isteği üzere 1188 yılında, dört ay içerisinde kaleme almıştır. Nizâmî’nin, daha önceden yazılan ve zamanın en bilindik çalışması olan bu eseri yeniden yazma sebebi; onun halkın dilinde efsaneler olarak dolaşması olmuştur. Şair eseri kaleme alırken “âleme belli bir ayet” diye nitelendirmesi, eserin önceden bilindik olduğunu, kendisinin onu sistemleştirerek hüznü ve azametli bir söz sanatına dönüştürdüğünü göstermiştir.

Şair, bu eserinde kötülüklerin hep devam edeceğini, kötü huyların hiçbir zaman düzelmeyeceğini düşünen insanlardan farklı olarak, insanda var olan özelliklerin zamanla değişebileceğini anlatmıştır. Ayrıca, hata yapanların, hata ve günaha ısrarcı olanların değişmeyeceği düşüncesine karşılık bireylerin bu tür davranışlardan uzaklaşma olasılığının yüksek olduğunu dile getirmiştir.

Daim xaraba da olsa bir diyar / Bil ki abadlıqdan onda nişan var.

İster xarab olsun, isterse abad / Daimi bünövre qoymamış heyat.

Mısralardan da anlaşıldığı üzere şair, insandaki fitri niteliklerin olduğu gibi devam ettiğini savunanların aksine değişim ve gelişimin mümkün olabileceğine işaret etmektedir.

Eser, insan ve zaman konusunu ele alan bedii ve felsefi düşüncelerden oluşmaktadır. Çalışmada hayat, yaşam, dünya, zamanın insanları, ilişkileri, seviyeleri ve davranışları hakkında geniş yelpazede bilgiler sunulmuştur. Dünyada var olan her

---

⁶⁸ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 1962, 36.

zerrenin bir amaç için yaratıldığı ve onun küçümsenmemesi gerektiğini anlatan şair, kişinin her şeyi dikkate alarak kendi yaşam düzenini kurması gerektiğini açıklamıştır. Ana hatlarıyla peygambere hitaben yazılan kıssada insanın yaratılış sebebi şu mısralarla yazıya dökülmüştür:

Biz kimik, neçiyik, aç göster artık

Büt qayıranmıyq, büt qıranmıyq.

Şair, zamanın insanların düşünce yapısını etkilediğini ve onların hayatlarının olumlu veya olumsuz yönden yönlendirmeye sahip olduğunu anlatmıştır. O, insan hayatına hükmeden zaman konusuna eserlerinde çok yer vermiştir. Çağın şartlarına göre kişinin seçme hakkının bulunmaması kendi düşünce ve isteklerinin dışında yaşamını idame ettirmesine sebep olmakta, bu da huzursuzluğu ve mutsuzluğu beraberinde getirmektedir. Şair, mevcut toplumun durumunu eserde “İt Saxlayan Padişah”⁶⁹ hikâyesinde menfaatlerine dokunulanların gaddarlığından bahsetmiştir. Yaşadığı toplumun düşüncelerine karşı çıkan, hayatını kendi isteklerine göre şekillendirmeye yeltenen kişilere *mecnun* denilmesi aslında bir korkaklık alameti olarak görülmüştür. Eserde mecnun olarak nitelendirilen bir gencin aslında doğru yolu bularak kendi yaşam çizgisini kendisi oluşturduğu için dışlanarak *divane* diye isimlendiriliğinden bahsedilmiştir.

Şair, bir diğer kahraman olan Leyla’yı, Mecnun’a ihanet eden sevgili diye nitelendiren kişilere karşılık İbn Selam’la evlenmesinin asıl sebebinin kadınlık gururunu korumak olduğunu dile getirmiştir. Nizâmî’nin Leyla suretinde oluşturduğu kahramanın yaşamı Orta Çağ’da kadına verilen değer in umut verici olmadığını göstermektedir. Çünkü o dönemdeki kadınların değersiz görülmesi, duygularının önemszenmemesi, hatta eşya gibi pazara çıkarılarak satılması kadın özgürlüğünün olmadığını ortaya koymaktadır.⁷⁰ Kadının sevmesi, sevdiğini dile getirmesi, özgür olmak istemesi ahlaksızlık diye nitelendirildiği için Leyla, Mecnun’dan daha çok sevse de sevgisini kalbine gömerek yaşamış, bu yüzden İbn Selam için gerçek bir eş olmamıştır. Bu sebeple Nizâmî’nin toplumun aydınlanması için canlandırdığı Leyla karakteri, özgür

⁶⁹ Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 166-168.

⁷⁰ Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 12-13.

olması gereken kadının iffetini korumak adına sevgisini dile getiremeyen, onu içinde yaşatan, divane olarak bilinmek istemeyen bir âşıktır.

D. Yedi Güzel

Asıl ismi “Heft Peyker” olan ve sembolik olarak yedi yıldız anlamına gelen *Yedi Güzel* eseri Nizâmî’nin hayal ürünüdür. Hamsenin dördüncü eseri sayılan bu mesnevi 1197 yılında yazılarak Marağa hükümdarı Alâeddin Körpe Aslan’a ithaf edilmiştir. Konusu; Sasani hükümdarı Bahram’ın hayatı ile ilgilidir. Yazar, Bahram’ın hayat hikâyesiyle kendi zamanının tenkidini ve sevgi konusundaki düşüncelerini bu eserde aksettirmiştir. Hayat ve insan, geçmiş ve gelecek, hükümdar ve toplum gibi konuları ihtiva etmesi hasebiyle bu çalışma, Nizâmî’nin içeriği çeşitlilik bakımından zengin olan eserlerindedir.

Nizâmî, bu eserinde kıssalar şeklinde aktardığı zaman ve insan hakkındaki düşüncelerini sadece nakletmemiş, görmek istediği ve hayalini kurduğu zaman ve insan modelini tasvir etmiştir. O kıssalarla tasvir ettiği konuları kaleme almak için uzun süreli araştırmalar yapmıştır. İnsanı bütün özellikleriyle tanımak ve anlamak için başta Buhari ve Taberi olmak üzere birçok yazardan istifade ederek bu eseri kaleme almıştır. Zamanın edebi bakış açısının gereği olarak insanın ahlaki ve manevi yönden gelişiminde etkili olan dini konulara yüzeysel değil daha derin bir felsefeyle yaklaşmıştır.⁷¹

Nizâmî, bu eserde en çok insanın kendini bilmesi konusunu esas almıştır. Ayrıca insanın hayat ve toplumda yerini bilmesi, hayır ve şerri ayırt edecek düzeyde doğru yolu bulmayı başarması gerektiğini dile getirmiştir. İnsanın kendini bilme konusunda ikiye ayrıldığını dile getiren düşünür, kendini bilenlerin ölümsüz olduğunu, bilmeyenlerin ise boşuna ömür tükettiklerini ifade etmiştir.

---

⁷¹ *Dünyada nə qədər kitab var belə / Çalışıb, əlləşib gətirdim ələ Ərəbcə, dəricə, yeri düşərkən / Buxari, Təbəri əsərlərindən Oxudum, oxudum, sonra da vardım / Hər gizli xəznədən bir dürr çıxardım Əlimə yetişən hər bir varaqdan / Nüsxələr bağladım mən zaman-zaman.* Geniş bilgi için bkz: Nizâmî Gencevî, *Yeddi Gözel*, çev. Memmed Rahim (Bakı: Lider Neşriyat, 2004), 28.

Eserde ayrıca tasavvufî motiflere geniş yer veren Nizâmî, vahdet-i vücüt konusuna da değinmiş ve böylece birçok sembolleri kendinde aksettiren bir eser ortaya koymuştur.

Nizâmî bu eserde aşk konusunun insanın ruhsal dünyası için neler ifade ettiğine açıklık getirmeye çalışmıştır. Eserde karşı cinslerin birbirine olan aşkını değil de insanla insan, insanla doğa, insanla evren arasındaki aşk duygusunu hem dini hem de bilimsel yönden değerlendirmeye tabi tutmuştur. O, başkahraman olan Bahram'ın örneğinde sufilerin dört kademeli şeriat, tarikat, marifet ve hakikatle kemale erme sürecinden bahsetmiştir. Ayrıca nefsin yedi mertebesinden bahsederek kâmil bir insan örneğini sunmaya çalışmıştır.

Eserde ele alınan yedi hikâyeye, nefsin yedi mertebesiyle ilişkili olarak nakledilmiştir. Burada yedi ülkenin şehzadelerinin Bahram'a anlattığı yedi farklı hikâyeye yer almaktadır. Bu hikâyeler doğrultusunda yazar, kişinin insan-ı kamil olması için gerekli huyları nasıl elde edilebileceğini anlatmıştır.

E. İskendername

Gencevî'nin son eseri olarak bilinen *İskendername* iki bölümden oluşmaktadır. Yazar *Şerefname* bölümünde İskender'i fatih, hükümdar ve peygamber gibi vasıflarla nitelendirerek eserin üç bölümden oluştuğu fikrini uyandırsa da bu çalışmasını iki bölümde toplamıştır. Yazılma tarihi yazar tarafından tam belirtilmese de çalışmanın 1200-1203 yıllarında kaleme alındığı tahmin edilmektedir. Şairin *İskendername*'yi kaleme alıncaya kadar diğer eserlerinde dillendirdiği problemler burada da görülmektedir. 20 bine yakın beyitten oluşan eserin ilk bölümü *Şerefname*, Azerbaycan atabeylerinden Nusreddin Ebubekir Bişkin'e, ikinci bölümü olan *İkbalname* ise Musul hükümdarı Melik İzzettin'e ithaf edilmiştir.⁷²

Eser, yazarın ilk mesnevisi olan *Sırlar Hazinesi*'nde hayal ettiği ve zihin dünyasında tasarladığı düşüncelerinin neticesi olarak kaleme alınmıştır. Başlangıçta cahil, fesat dolu toplumdan rahatsızlık duyan şair ilim, ahlak ve manevi yükseliş isteğini belirten düşüncelerini eserinde beyan etmiştir.

---

⁷² Tağı Xalısbeyli, *Nizâmî Gencevî ve Azerbaycan Qaynaqları* (Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1991), 186.

İki bölümden oluşan *İskendername*'de yazar “insan” konusunu tüm ayrıntılarıyla ele alarak eserin başkahramanı ve temel yapısı olarak insan ismini seçmesi ona ne kadar önem verdiğinin göstergesidir. Yazar ilk bölüm *Şerefname*'de, Makedonyalı İskender'in şanıdan, fetihlerinden, kahramanlıklarından bahsetmiştir. Kaleme aldığı mısralardan da anlaşılabilir üzere yazar, kahramanının hayat çizgisini Yunan, Arap, Fars ve Rum dillerinde yazılan tarihi kaynaklardan araştırmalar yaparak ve kendisinin seçtiği bir örnekle İskender'i yaratmak için bu eseri ortaya koymuştur.

Eserin bu bölümünde ele alınan fetihlerin maksadı harap etmek değil, her yerde “adaleti kurmak” ile “buradaki ilimlere sahip olmak” şeklinde açıklanmaktadır.⁷³ Yazar, kahramanını hükümdar olarak nitelendirmiş, onun kendi tahtını faydasız işlerle meşgul ettiği zaman zarardan başka işe yaramadığını ve o tahta sahip olmanın ayağa vurulmuş kelepçe olduğunu dile getirmiştir. İnsana sunulan tahtın ebediliğinin olmadığını kahramanın diliyle anlatan yazar, insana gerçek yerini hatırlatmaya çalışmıştır. Ömür sürecini ve dünyadan göçtüğünde herkes gibi hükümdarın da eli boş gideceğini, tahtına başkaları sahipleneceğini anlatarak dünyanın faniliğine dikkat çekmiştir. Bunun için iyi amellere sahip olmanın bir kazanç olduğunu düşünen hükümdar, toplumun saadete ulaşmasının tek yolunun adalet olduğunun kanısına vararak bu düşüncesini hayata geçirmeye çalışmıştır.

Yazar, eserin bir diğer bölümü olan *İkbalname*'de, tüm eserlerinde doğru istikamet olarak belirlediği hedefleri felsefi ve estetik boyutları ile değerlendirmeye çalışmıştır. İnsanın akıl ve ilminin tebliği, ahlaki niteliklerinin anlatımı ve adaletin kurulması konusu bu eserde geniş yelpazede aksini bulmuştur. “İnsan” konusunu tüm eserlerinin ana teması olarak ele alan şair, bu eserinde de onu ahlaki sıfatların, zekâ, güzellik ve mükemmelliğin taşıyıcısı olarak nitelendirmiştir. Diğer tüm eserlerdeki gibi peygamberler ve zamanın hükümdarları üzerinden hümanistlik ve rasyonellik konuları bu eserde de öncelik kazanmıştır.

Gencevî, devrindeki insanların aklı geri plana atarak onun ilim ile aynı kefeye konulmasına karşı çıkmalarına rağmen, aklın ve ilmin rehberliğindeki gücün daha sağlıklı olduğunun önemini açıklamaya ve benimsetmeye çalışmıştır. Bu sebeple yazar, kendi seçtiği İskender örneğinde kumandan, hükümdar ve ilim sahibi birisini

---

⁷³ Gencevî, *İsgendername (Şerefname)*, 2004, 12.

canlandırmıştır. Aklın ve ilmin gücünü birbiriyle bağdaştırarak kazanımlar elde edilebileceğini savunan Nizâmî, her dönemde aklın gücünü küçümseyenlere karşı meydan okumuştur. Hatta manevi yükselişe ulaşmanın da ilim ve aklın birlikte yürüttüğü mücadeleyle mümkün olabileceğini söylemiştir.

IV. NİZAMÎ'NİN MİLLİYETİ VE ESERLERİNİN DİLİ

Asırlardır din birliği üzerine kurulan medeniyetler, edindikleri etnik yapılardan yeni bir akım oluşturmaya muvaffak olmuşlardır. X. asır Karahanlılar'ın Müslüman oluşuyla Türk tarihinde dönüm noktası olmuştur. Bu durum kendini edebiyat alanında da göstermiştir. Türk kültüründeki dönüm noktası hudutların genişlemesi, batıya doğru göçün ve İran, Irak ile sağlanan ilişkiler dil konusunda da önemli değişikliklere vesile olmuştur. X. asır sonu Farsça edebi dilde hâkimiyetini korumuştur.⁷⁴ XI. yüzyıldaki Selçukluların batıya göç etmesi Oğuz egemenliğinin Azerbaycan, Irak ve Bağdat'a kadar uzanmasına vesile olmuştur. Bu devirde Oğuz Türkçesi Doğu Oğuzcası (Azerbaycan Türkçesi) ve Batı Oğuzcası (Osmanlı Türkçesi) diye ikiye ayrılmıştır. Selçukluların kurdukları devletin kapsam alanının Harezm, Horasan, İran, Irak ve Anadolu bölgesine kadar uzanması buralarda resmi, edebiyat ve ilim dilinin Farsça ve Arapça olması Oğuz Türkçesinin yazılı eserlerde yer almadığı kanısına sebebiyet vermiştir.⁷⁵ Bu yüzdendir ki, aslen Türk olan bu dönem yazarlarının çoğunun eserleri Arap ve Fars dillerinde yazılmıştır. Esas olarak da Fars dilinde yazılması bu nadide parçaların Fars Edebiyatına mahsus olarak belirtilmesine sebebiyet vermiştir.

Nizâmî'nin eserlerini Farsça kaleme alması sosyolojik bir durum olarak değerlendirilebilir. Çünkü gerçekleşen savaşlar sonucu oluşan farklı etnik yapılarla birlikte çeşitli dillerin konuşulması ve hakimiyeti ele alan yöneticilerin konuştuğu dilin hakim dil olması buna örnek verilebilir. Bu sebeple X. ve XIII. yüzyılda Farsçanın devlet dili olmakla birlikte edebiyat dili olması o dönemde yaşayan Türk asıllı yazarları da eserlerini Farsça kaleme alma zorunda bırakmıştır. Zikredilen sebeplerle birlikte diğer bir unsur da mahalli dillerin varlığıdır. XII. yüzyılda Azerbaycan'da mahallelerde Türkçeyle birlikte farklı bir dilin konuşulması dikkat çekmektedir. Bu da coğrafi

⁷⁴ Eliyev, *Nizâmî Gencevî*, 14.

⁷⁵ Mustafa İsen vd., *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı*, ed. Mustafa İsen (Ankara: Grafiker Yayınları, 2009), 61.

değişim sonucu ortaya çıkan bir unsurdur. İnsanlar kendi dilleri ile birlikte o dönemde hakim olan dilde de konuşabilmekteydiler. Medeniyet dili olarak anılan Farsça'nın hakim olduğunu gören Türk yazarlar da düşüncelerini daha kolay anlatmak ve insanlara daha kolay iletebilmek için Farsça yazmaya yönelmişlerdir. Bu dönemde Farsça eser kaleme alanlardan biri de Nizâmî olmuştur.⁷⁶ Nizâmî'nin Fars dilinde yazdığı eserleri XIV. asırda Türk, Özbek ve Türkmen dillerine, XIX. asırda ise çeşitli Avrupa dillerine çevrili yapılmıştır.⁷⁷

Dilin çoğu zaman millilik bakımından mazmun üzerinde üstünlüğü bilinse de, asıl gayenin edebi eserlerin dilinin millilikle değil de onun menşesine bakarak çözülebileceğine inanılmaktadır. Etnik yapılardan oluşan yeni yapının dilinin ilişkiler sırasında oluşturulan, resmiyete dökülen ve o kapsam içerisinde olan devletlerde üstünlüğünü koruması kaçınılmazdır. Bu yüzden ki Nizâmî Gencevî yaşadığı devirde hakim dil olarak Farsçanın olması, mesaj verilecek kitlenin de Farsçayı resmi dil kabul etmesi eserlerini o dilde yazmaya itmiştir.⁷⁸ Zikrettiğimiz gibi insan anadildeki mantıkla kendisini ifade edebilme yetisine sahip olarak başarılı olabilmektedir. Bunun izlerini Nizâmî'nin eserlerinde görmek mümkündür. Çünkü o Farsça yazmasına rağmen millî şuurla hareket etmiştir. Nizâmî'nin kendi kimliğinden vazgeçmeden Türkçeden Farsçaya uyarlayarak yazdığı Türkçe kelimelerin çokluğu onun milliyetinin kimliğini göstermektedir.⁷⁹ Eserlerinde Türkçe kökenli kelimeleri kullanması o devirde kendisinden önce Farsça yazan yazarların eserlerinde bu durumun görülmemesi onu ilk defa kendi dilindeki kelimeleri Farsçaya uyarlayan şair gibi göstermektedir.⁸⁰ Bu yaklaşım normal bir durum gibi değerlendirilmemelidir. Çünkü Nizâmî'nin kullandığı Türkçe kelimeler çevri yapılmış veya birkaç harfi değiştirilmiş olan kelimeler değildir. Onun kullandığı Türkçe kelimelerin Farsçada karşılığının farklı olduğu görülmektedir. Bu yüzden ki Nizâmî kendi düşüncesini yansıtmak için ana dilini ön plana çıkarmaya çalışmış, asıl Türkçe kelimelere eserlerinde geniş yer vermiştir.⁸¹

⁷⁶ Azizağa Necefzade, "Nizâmî Gencevî'nin Yaradıcılığında Bilinçizm", *Nizâmî Gencevî,- 870 (Meqaleler Toplusu)*, ed. Roza Eyvazova (Bakı: Elm ve Tehsil, 2012), 225.

⁷⁷ Nadir Zamanov, *Nizâmî Poeziyası ve Tesviri Sanat* (Bakı: Elm Neşriyatı, 1981), 7.

⁷⁸ Rüstemova, *Nizâmî Gencevî, Heyatı ve Seneti*, 10

⁷⁹ Resulzade, *Azərbaycan Şairi Nizâmî*, 1991, 146.

⁸⁰ Nüşabe Araslı, *Nizâmî ve Türk Edebiyatı* (Bakı: Elm Neşriyatı, 1980), 173.

⁸¹ Penah Xelilov, "Nizâmî Əsərlərində Türklük", *Nizâmî Gencevî,- 870 (Meqaleler Toplusu)*, ed. Roza Eyvazova (Bakı: Elm ve Tehsil, 2012), 99.

Birçok yazarın eserlerine bakıldığında kullanılan dilin, milli kimliği belirlemede tek başına yeterli olmadığı söylenebilir. Ancak o dönemde var olan resmi dilin, duygu ve düşüncelerdeki farklılıkları ortaya koymada zaruri olduğu görülmektedir. Bir dilin yaşanılan ülkenin resmi dili olması orada yaşayan ve o dilde eserler kaleme alan yazarların milliyetini belirlemediği gibi düşüncesini de belirlememektedir. Buna örnek olarak Nizâmî *Yedi Güzel* eserinde “Torkiyemra” (Türkçemi) ifadesini kullanması onun Türk olarak anlaşılmadığından şikayet etmesinde etken olmuştur:⁸²

Ağıl bilir ki, men neler söyleyirem / İşaretimle neler isteyirem.

Zatı qırıqlar meni sındıra bilmez / Çünkü arxamda yoxluq kimi varlıq var.

*Türkçemi bu hebeşlikte alan yox / Dovğanı bir yemek deye sayan yox.*⁸³

Mısralardan da görüldüğü üzere Nizâmî dilinin Türkçe ve memleketinin de Azerbaycan’ın ikinci büyük ili olan Gence şehri olduğunu anlatmıştır. Mısrada “Dovğa” diye nitelendirilen çorba Gence’ye has özel yemeklerdendir. Nizâmî’nin Türklüğünden bahseden bir beyit de Faruk Gürtünca’nın Türkiye Türkçesinde kaleme aldığı *Leyla ile Mecnun* eserinin “Nizâmînin adı, ailesi ve memleketi” başlığı altında yazdığı bölümde bahsedilmiştir. Yazar Nizâmî’nin bu konuyla bağlı anlatımına Ayasofya müzesindeki kadim el yazmada rastladığını anlatmaktadır:

Benim dedem, atam birer Türk idi

*Hepsi cesarete birer gürk idi.*⁸⁴

Nizâmî’nin milliyetini belirleyen bir diğer iz eserlerinde Azerbaycan halkına mahsus olan atasözü ve darb-ı meseller kullanmasıdır. Yazarın bu deyimleri kullanması, yine Azerbaycan’a has olan alametler, semboller ve eylemlerin tasvir etmesi, onun millî ruha sahip olduğunun göstergesidir denilebilir.⁸⁵ Kişi, düşünce ve duygularını hissettiği gibi karşı tarafa iletmesi için kendi dilinin mantığına ihtiyaç duymaktadır. Halkın genel düşünce tarzından ortaya çıkan tüm deyimler onun kendi millî ruhu ile alakalı olmaktadır.⁸⁶ Nizâmî’nin kullandığı Türk sözleri ve Azerbaycan darb-ı meselleri Fars şiirinin kurucusu olan Firdevsi’nin eserlerinde görülmemektedir. Nizâmî’nin tüm

⁸² Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizâmî*, 1991, 28.

⁸³ Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizâmî*, 1991, 148.

⁸⁴ Nizâmî Genceli, *Leyla ile Mecnun*, çev. M. Faruk Gürtünca (İstanbul: Ülkü Matbaası, 1966), 1.

⁸⁵ Mübariz Yusifov, *Nizâmîde Azerbaycançılıq* (Bakı: Elm ve Tehsil Yayınları, 2012), 163.

⁸⁶ Yusifov, *Nizâmîde Azerbaycançılıq*, 167.

eserleri incelendiğinde yaklaşık 120 Türkçe kökenli kelime ve Azerbaycan darb-ı meselleri ve atasözleri kullanılmıştır ki, bunlar Fars dilinde mevcut değildir. Nizâmî'nin düşünce dünyasını araştırmak için otuz yılını sarf eden İranlı âlim Vahit Destegirdi onun Türklüğüne işaret etmek için “Nizâmî'den Türklük kokusu geliyor” demiştir.⁸⁷

Gence tutubdur yaxamı erk ile

*Yoxsa Irak xezinesin allam ele*⁸⁸

mısralarıyla eserlerinde canlandığı bütün olayları Azerbaycan'la ilişkilendiren Nizâmî, insanları vatanını, toprağını sevmeye, vatanıyla olan bağı koparmamaya çağırmıştır.

V. İLMİ VE EDEBİ ŞAHSİYETİ

Nizâmînin edebi şahsiyeti Azerbaycan sınırlarını aşarak, eserlerinin birçok yabancı dile çevrili yapılarak ünü batı ve doğuda geniş yer almıştır. Şairin eserlerinin birçok ün kazanmış dünya kütüphanelerinde olması ve elyazmalarının bu denli korunması bu kanıya varmamızda etkili olmuştur. Bunun içindir ki, şair edebi deha olarak kabul edilmiş ve hâlâ da öyle kabul edilmektedir.

Nizâmî eserlerinde aşk ve kahramanlık konularını büyük maharetle ele almıştır. O teşbih ve istiarelerden yararlanarak geniş ustalıkla eserlerinin dilini ve zarafetini ortaya koymuştur. Eserlerini aşka ve kahramanlığa hitaben kaleme almıştır. Sözü edilen kahramanlık sadece toprak fethetmek değil, kamil insan olmaya adanmışlıktır. Şair üslup zenginliği bakımından ortaya çıkan eylemleri doğa olaylarıyla ilişkilendirerek örtük mesajlar vermeye çalışmıştır. Ayrıca aşk felsefesinde yaratılanların birbirine olan aşklarını itiraf ederken oluşan ruh hallerini büyük bir ustalıkla tasvir etmiştir. Bunun yanı sıra yaratılana olan aşktan başka en ulvi aşk Fenafillah mertebesine kadar yükselmenin, yani yaratanda yok olmanın güzelliğini mısralara dökmüştür. Bu da şairin dünya görüşünü ve niyetini son derece anlaşılır üslupla ortaya koymaktadır.

Bugüne kadar şairin edebi şahsiyeti yeterince ve gerektiği gibi tanıtılmamıştır. Bunun birçok sebebi vardır. Özellikle ideolojik yaklaşımlar ve eğitimin siyasete alet

⁸⁷ Ağamirov, *İran Edebiyatşünaslığında Nizâmî Gencevi İrsinin Öyrenilmesi ve Tedqiqi*, 136-139.

⁸⁸ Gencevi, *Sirler Xezinesi*, 2008, 243.

edilmesi gerçek bilginin ortaya çıkmasına engel olmuştur. Komünizm ideolojisinin tesiri, bu dönemin araştırmacılarının şairin hayatı hakkında kendi ideolojileri doğrultusunda bilgi aktarmalarına zemin hazırlamıştır. Bu düşünce ve yaklaşımların etkisiyle Nizâmî hakkında söylenenler tekrarlanarak devam etmiştir.

Nizâmî kişiliğın gelişmesini her şeyden önce düşüncede, amelde, benlik, nefis ve liyakatinin yüksek tutulmasında görmüştür. Kişiliğın oluşmasında şiir ve irfanın önemli olduğunu anlatan şair, “şiir hücrelerinin esasını ben koydum” sözleriyle bu gerçeğe işaret etmiştir.⁸⁹

Şiir sanatındaki incelik, estetik, bütünlük, duygu ve düşüncenin ahenkliği şairlerin edebi yönünü ortaya koymaktadır. Şairlerin yazdığı beyitler bazılarında basit cümle gibi gelmiş olsa da aslında burada anlatılanlar okuyucunun kültür ve algılama yeteneğine göre farklılık göstermektedir. Nizâmî'nin eserleri incelendiğinde dini ve manevi konulara büyük önem verdiği görülmektedir. Eserlerinde değindiği dini konuların çoğunluğunun Kur'an kaynaklı olması insanın yaşam kılavuzunun bu kutsal kitap olduğunu göstermiştir. Cehaletten kurtulmak için ayetlere sıkça değinen şair, aslında okuyucusunu hep gaflet uykusundan uyandırmaya çalışmıştır. Yaratılanlar arasında tek seçim hakkı verilen eşref-i mahlûkat insanoğlunu her iki dünya saadetini kazanması için uyarmıştır.

Men fikirler ustadiyam, feziletim- bir ummandır

Zamanlara mekanlara hökm etmeyim semadandır⁹⁰

Nizâmî kendisine sunulan fazileti bir umman olarak nitelendirmiştir. Onun bu ifadesi kibri değil, söz ummanının kaynak noktasının Semavi olduğunu göstermesidir. Eserlerindeki duygu ve düşüncelerini aktarırken zaman ve mekan gözetmeksizin evrensel bir dil kullanmasını Allah'ın sözleri ile tamamlamasına bağlamıştır. O kemale ulaşmanın tek yol Kur'an olduğunu belirtmiştir. Bununla da kendi şahsiyetini oluşturmada en etken kılavuzun Kur'an olduğunu dile getirmiştir.

Nizâmî Gencevî'yi birçok şairden ayıran kısım onun hiç saray şairi olmaması ve bundan hep kaçmasıdır. Ona göre şair, emir kulu olduğu kişilerin isteği dışına

⁸⁹ Mamed Cefer Ceferov, *Nizâmî, Xemse Motivleri Mikayıl Abdullayev Yaradıcılığında* (Bakı: İşıq Yayınları, 1990), 7.

⁹⁰ Gencevî, *Lirika*, 2004, 121, 126.

çıkamayacak, istenileni yaparak sözünün gücünü kaybedecektir. Şair, altın için yazan sanatkârın son hediyesinin kelepçe olduğunu, ışığını kendi yağından alamayanın hürriyetin tadını da alamayacağını söylemiştir.⁹¹

VI. DÜNYA EDEBİYATINDA NİZÂMÎ, ETKİLENDİĞİ VE KENDİSİNDEN ETKİLENEN ŞAHSİYETLER

Şark edebiyatının önemli şairlerinden sayılan Nizâmî'nin dünya edebiyatına da etkisi büyük olmuştur. Şairlikte Klasik Edebiyatın mürşidi olarak bilinen Nizâmî, edipler tarafından “mesnevicilerin imamı ve doğu efsanesi yazarlarının şeyhi” olarak adlandırılmıştır.⁹² Nizâmî'nin bu şekilde bilinmesinde etkili olan düşünce; kendisinden sonra gelen yazar ve şairlerin aynı edebi üslubu, konu ve vezni kullanması olmuştur. Hem devrindekilere hem de kendisinden sonra gelen birçok yazar ve edibe kılavuzluk yapması onun ne denli büyük ün kazandığının ve sözünün gücünün göstergesidir.

Selçuklu dönemi şairleri arasında sadece üç büyük şair ve yazarın dile getirilmesi, onların sanat ve edebiyat konusundaki yaklaşımlarındaki benzerlikten kaynaklanmaktadır. Kendilerine has yaklaşımlarıyla devrinin şairlerinden seçilen Hâkânî, Enverî, Nizâmî sanat ve edebiyat dışında diğer ilimlere hâkim olmaları ile de ün kazanmışlardır. Bu özellikler kendisinden sonra gelen yazar ve şairleri etkilediği gibi onun da etkilendiği şahsiyetler olmuştur.

Nizâmî'nin etkilendiği şairlerden birincisi, halkın “şairlerin üstadı” diye adlandırdığı Ebu'l-Ula Gencevî'dir. O, devrinin bilginlerinden sayılan, Klasik Yunan felsefesini, Arap ve Fars medeniyetini, şiirin tüm özellik ve teorik bilgilerine sahip bir ediptir. Onun bu denli bilgilere sahip olması Gencevî'yi çocukluğunda çok etkilemiştir.⁹³

Gencevî'yi etkileyen bir diğer ve önemli şahıslarından birisi de Senaî Gaznevi olmuştur. İlk büyük eseri olan *Sırlar Hazinesi*'ni Senaî'nin tasavvufa dair olan *Hadikatü'l-hakika* eserinden esinlenerek yazmıştır. Nizâmî'nin eserleri incelendiğinde tasavvufî motiflerin ve içeriklerin yer aldığı görülmektedir. Bunun dışında siyaset,

⁹¹

⁹² Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizâmî*, 1991, 70.

⁹³ Araslı, *Şairin Hayatı*, 15

ahlak, etik ve sufi felsefi bakış açısıyla ilgili konuların birbiriyle bağlantılı olduğu da gösterilmiştir.⁹⁴

Nizâmî, Firdevsi'den sonra mesnevi yazan ilk Türk şair olmuştur. Epik üslubu lirik üslupla zenginleştirerek kendine has efsaneler yaratmış ve bu da onu Firdevsi'den ayıran en önemli özellik haline getirmiştir. Yazarın beş mesneviden oluşan hamsesinin niteliği hakkında birçok yazar tarafından nazireler, benzetmeler yazılmasına neden olmuştur. Hatta bu durum, eserlerinin taklidinin yapılmasına da neden olmuştur.

Nizâmî'den etkilenen yazarlar arasında akla ilk olarak kendi gibi eserlerinin dili Farsça olan Mevlana Celâlettin Rumi gelmektedir. Devrin kurallarına göre İran tasavvufi edebiyatının kuvvetli temsilcisi olarak tanınan Rumi'nin⁹⁵ divanı incelendiğinde onun da Hadi Şirazi ve Sadi Şirazi gibi Nizâmî'den etkilendiği görülmüştür.⁹⁶ Rumi'nin kendi eseri *Divan-ı Kebir*'de, Nizâmî'nin *Deyilâm düşmânla vuruşan şirdân / Yetər ki, özümlə döyüşürəm mən*⁹⁷ mısralarından iktisap ederek “*Men düşmene galib gelen şir deyilem / Menim üçün en yaxşısı odur ki, men özümə qalib gelem*”⁹⁸ beytini kaleme alması bunun en önemli örneklerindedir.

Nizâmî'den etkilenen şairlerden birisi de XII. asrın sonlarında Gürcistan'ın Rustavi şehrinde doğmuş olan Şoto Rustavelli'dir. Türkçeye “Kaplan Postlu Şövalye” diye tercüme edilen destanı, onun Şark Medeniyetinden etkilendiğini göstermektedir. Rustavelli, Gencevî'yi doğru anlamayanı “bu medeniyetten haberdar olmadığının göstergesidir” diye nitelendirmiştir. Yazarın eserlerini inceleyen araştırmacılardan Pavel İnkoroovka, onun yazdığı destanda Şark Medeniyetinin ona Gürcü medeniyeti kadar yakın olduğundan, destanında Nizâmî'nin *Leyla ve Mecnun* eserinin izlerini görmenin mümkün olduğundan bahsetmiştir.⁹⁹

Fars edebiyatının klasiklerinden olan XIII. asır şairi Sadi Şirazi, idealize ettiği dünyanın nasıl olması gerektiği düşüncesini aktardığı *Bostan* (Sadiname) adlı eserinde Nizâmî'den etkilendiğini ve ondan ilham aldığını belirtmiştir. Yazar, eserlerinin bazısında Nizâmî'den mısralar kullanmıştır:

⁹⁴ Rüstemova, *Nizâmî Gencevî, Heyatı ve Seneti*, 30.

⁹⁵ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2009), 213.

⁹⁶ Mehmet Kanar, “Nizâmî Gencevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/184.

⁹⁷ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 73.

⁹⁸ Mevlana Celaleddin, *Divan-i Kebir*, II/94.

⁹⁹ Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizâmî*, 1991, 70.

Keçmiş müdrikler düz deyibler:

“Kaş ki anam meni heç doğmayadı!”

Yazar ilk mısradaki *müdrikler* derken Gencevî’yi kastetmiş ikinci mısrayı onun sözleriyle tamamlamıştır.

XIV. asırda yaşayan Fars edebiyatının lirik şairlerinden sayılan Hafız Şirazi de Nizâmî’den etkilenmiştir. Yazdığı *Sakiname* eserinin ikinci bölümü olan “Muganniname”yi Nizâmî’nin *İskendername* eserinden esinlenerek yazmıştır.¹⁰⁰ Hafız, Nizâmî’den şöyle bahsetmiştir; “Eski dünya Nizâmî’nin nazmı gibi güzel bir söze kadir değildir.”¹⁰¹

Nizâmî’den esinlenen şairler arasında Muhammed Fuzuli de zikredebilir. Klasik Türk şiirinin dehalarından biri olan Fuzuli de kendisinin Nizâmî’nin öğrencisi olduğunu söylemiştir. Fuzuli’nin *Leyli ve Mecnun* eserini kaleme alırken karşılaştığı zorluk karşısında, Nizâmî’nin *Beş Hazine*’yi yazarken çektiği çileler sonucu göstermiş olduğu tevekkülü örnek aldığı şu mısralarla anlatmıştır:

Bir iş ki kılır şikayet ustad,

Şagirde olur rücu bidad.¹⁰²

Fuzuli ayrıca mesnevinin başında Nizâmî’nin adını anarak onun etkisine işaret etmiştir. Bunlar dışında her iki eserin aynı vezinle yazılması ve Fuzuli’nin *Leyli ve Mecnun* eserinin Nizâmî’nin eseriyle anahatlarıyla paralellik göstermesi Nizâmî’nin Fuzuli üzerindeki etkisini gösteren başlıca özelliklerdendir.

Türkistan’ın büyük şairi Alişir Nevai, kendisinin Nizâmî’nin öğrencisi olduğunu dile getirerek bununla övündüğünü beyan etmiştir. Nevai’nin, Nizâmî’nin *Mahzenü’l Esrar*’ına benzettiği *Heyretü’l Ebrar* mesnevisi başta olmak üzere eserlerinde Gencevî’yi örnek almıştır. Türkçe’nin Farsça karşısında edebi dil olarak yetersiz görenlere karşılık onun zengin bir edebiyat dili olduğunu ıspat etmek için yazdığı mesnevilerinde *Xeyl-i fâsahât başının âfsarı / Gânci yâqin âfsarının gövhâri* diye hayranı olduğu Gencevî’ye karşı beslediği saygı ve sevgiyi göstermeye çalışmıştır.

¹⁰⁰ Fetullâh Müctebâî vd., “Hâfız-i Şîrâzî Kimdir?”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 19/2 (2019), 523.

¹⁰¹ Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizâmî*, 1991, 72.

¹⁰² Mehmed Füzulî, *Eserleri Altı Cildde* (Bakı: Şerq Qerb Yayınları, 2005), 41.

Görüldüğü gibi dünya edebiyatında hem kendi devri hem de diğer dönemlerde yaşayan birçok şair ve düşünürü sözünün gücüyle etkileyen Nizâmî, dünya edebiyatında büyük iz bırakmıştır. Etkilendiği şair ve düşünürlerden farklı olarak oluşturduğu kendine özgü üslup ve yaklaşımlarıyla başta Fuzuli, Hadi Şirazi ve Sadi Şirazi gibi düşünürleri etkilemeyi başarmıştır.

VII. NİZAMÎ'NİN TASAVVUFİ YÖNÜ

Tasavvufun Azerbaycan'da ortaya çıkışı IX. asra, kurumsallaşması ise XII. asra denk gelmektedir. Bölge Sühverdiyye, Ebheriyye, Halvetiye, Sefeviyye, Zahidiye, Gülşeniye, Nakşibendiye, Hurufilik gibi tarikatların, İsrakilik, Ahilik gibi felsefi akımların doğuşuna kaynaklık etmiştir. Bu kadar çeşitli tasavvuf kaynakları bölgenin tasavvuf ve edebiyat bakımından önemli bir medeniyete sahip olduğunu göstermektedir. Bakü, Derbent, Sührever, Tebriz, Erdebil, Hoy, Gence, Şirvan, Şamahı, Lenkeran, Urmiya, Marağa gibi şehirler tasavvufi hareketlere merkezlik yapmış yerlerdir. Bölgedeki çeşitlilik burada birçok mütefekkir ve şair sufilerin yaşadığını ortaya koymaktadır. Bunların arasında Nizâmî Gencevî, Yusuf Hemedani, İmadeddin Nesimi, Kasım Envar, Hakani, Hatayi, Bakuvi, Mir Nigar, Füzuli, Ahi Evren'in hanımı Fatıma, Mehseti Gencevî ve diğerleri gösterilmektedir.¹⁰³

İlk başlarda tasavvufi bir önem taşıyan ahilik, zamanla sosyal, ekonomik ve siyasi teşkilata dönüşmüştür. Ahi, Arapça'da "kardeşim" anlamına gelen sözcük olup Türkçede ise "cömert, eli açık"¹⁰⁴ anlamlarına gelmektedir. Kaynak olarak Kur'an ve sünnete uygun prensipleri benimseyen ahilik, kardeşlik, dostluk ve bağlılık anlamına gelen *uhuvvet*¹⁰⁵ düşüncesini aştığı için kısa sürede geniş bir coğrafyaya yayılmayı başarmıştır. Bütün ilkelerini dinin asıl kaynağından aldığı için ahilik nizamnamelerine "fütüvvetname" ismi verilmiştir. Bu teşkilata dâhil olan kimseler kurumun nizamnamesinde belirtilen dini ve ahlaki emirlere ve vasıflara uymak zorunda oldukları belirtilmiştir. "Vefa, emniyet, doğruluk, cömertlik, tevazu, affedici ve tövbekâr" gibi vasıflar ahiliğin kelime anlamını tam olarak açıklayan ifadelerdir. Bir dizi yasaklar olan

¹⁰³ Süleymanova, "Tarihi Süreçte Azerbaycan'da Ahilik ve Ahiler", 77.

¹⁰⁴ Mehmet Doğan, *Doğan Büyük Türkçe Sözlük* (Ankara: Yazar Yayınları, 2011), 30.

¹⁰⁵ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat* (Ankara: Aydın Kitapevi Yayınları, 2012), 1302.

şarap içme, yalan, gıybet, hile gibi olumsuz davranışlar bu teşkilattan men edilen davranışlar olarak belirtilmiştir.¹⁰⁶ Azerbaycan’da oluşan bu sufi hareketinin izlerini Nizâmî’nin eserlerinde görmek mümkündür. O, genç yaşlarında Ahi Ferec Zencani’nin ahi tarikatının Gence’de bulunan bir kolunun müridi olmuştur.¹⁰⁷ Dini görüşünde belirtilen mürşitleri konusunda Ferec Zencani’nin isminin geçmesi bu bakımdan önemlidir.

Azerbaycan’ın birçok yerinde pir ve şeyh adlı mekân ve mezarların bulunması burada tasavvufun izleri olduğunu gösteren ipuçlarıdır. Türkçede “ihtiyar ve tecrübeli kimse” anlamına gelen “pir”¹⁰⁸ kelimesi tasavvufi bir terim olarak Farsçadaki “mürşit, veli ve şeyh” kelimelerinin eş anlamlısı olarak kullanılmıştır. Tekke ve zaviyelerde önderlik yapan ve müritleri olan kimse anlamına gelen “şeyh”¹⁰⁹ kelimesi de Nizâmî gibi birçok mütefekkir ve sufi şairlere ithafen kullanılmıştır. Gencevî’ye “şeyh” şeklinde hitap edilmesi onun sufi yanının baskınlığından ve müritlerinin olmasından kaynaklanmaktadır. Hatta halk arasında onun yaşadığı yer “Şeyh Düzü” diye isimlendirilmektedir.

İslami bir düşünüş biçimi olan tasavvuf felsefesi, Nizâmî’nin hayat ve eserlerinin çizgisini oluşturmaktadır. İslam’ın özü olarak değerlendirilen tasavvuf; insanda yaratanına bağlanmayı tüm benliğiyle hissederek kendi iç ve dış dünyasının sınırlarına ermek için takip edilen düşünce ve amel sistemidir.¹¹⁰ Nizâmî, *hal* olarak adlandırılan fakat yaşama ve manevi tecrübeyle anlaşılabilen bu düşünce biçimini marifetullah şuuruna ermeye yönelik bir yol olarak nitelendirmiştir. O, zikredilen yolu dinleyicisine eserleri vasıtasıyla ulaştırmış ve hayatlarını bu yönde yaşadıkları takdirde saadete ulaşacaklarını anlatmıştır.

Kişi ister dini ister seküler ilimlere yönelsin sonuçta her düşüncesinde kendi bulunduğu kültürü bir şekilde yansıtmaya başlar. Nizâmî felsefesinden bahsederken tasavvuf bunun neresinde diye sorulursa şöyle açıklık getirebiliriz: Tasavvuf inancı

---

¹⁰⁶ Ziya Kazıcı, “Ahilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/541.

¹⁰⁷ Süleymanova, “Tarihi Süreçte Azerbaycan’da Ahilik ve Ahiler”, 76.

¹⁰⁸ Sözlükte “ihtiyar, ak saçlı, tecrübeli kimse” anlamındaki Farsça “pîr” kelimesi tasavvufta mürşid, velî ve şeyh ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Bu kullanıma göre pîr, sâlike rehberlik yapan kimsedir.

¹⁰⁹ Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, 1161.

¹¹⁰ İlhan Ayverdi, *Kubbealtı, Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2011), 1206.

içselleştiren bir süreç olarak varlık, ahlak ve bilgi gibi ilkeleri kendisinde barındıran bir yorumlama biçimidir. Bu yüzdendir ki sufi yönü olan kişinin felsefi yönü de ağır basmaktadır. Hissediş, hal ve duyuş biçimi olan tasavvufun sözle ifadesi ise onun felsefi yönünü göstermektedir. Nizâmî tam da söz sanatçısı olarak sufi yönünü kendi felsefesinde açıklamaya gayret etmiştir.

Nizâmî Gencevî'nin tasavvufi düşüncesi, ilim ve irfana dayalı zühd hayatı anlayışı, vahdet-i vücud düşüncesi ve ilahi aşk konulu şiirlerinin harmanlanmasından oluşmuştur. O, Müslümanların her zaman *yol gösterici* diye nitelendirdiği Kur'an ve sünnet ışığındaki tasavvufi hayatı kendi davranışlarında aksettiren bir edip olmuştur. O, ahlakın büyüklüğünü "insanın hoşgörülü ve kusurları örtmede gece gibi olması" gerekliliği düşüncesine sahip, adaleti oluşturmada hakkı gözeten ve ilahi adaleti örnek alan bir mutasavvıftır.

Tasavvuf ahlakını şiir diliyle mesnevi tarzında ilk defa yazan Senai Gaznevi'nin, Nizâmî'nin bu yönde kendisini geliştirmesinde ve eserlerinde bu düşüncesini savunmasında etkisi olduğunu ifade etmiştir.¹¹¹ Onun *Hadikatu'l-Hakika*¹¹² adlı eseri Gencevî'yi etkileyerek dine yönelmeye iten bir eser olan *Sırlar Hazinesi*'ni yazmasına kendisini teşvik etmiştir. Bu sebeple Senai, Nizâmî'nin tasavvufi düşünce ve yaşama yönelmesinde en etkin kişilerden olmuştur diye söylenebilir.

Nizâmî, eserlerinde konu edindiği tevhit, ilim, nefis, insan, dünyanın geçiciliği ve değersizliğine vurgular yaparak insanı ilahi aşkla kurtuluşa çağıran bir mürşit olmuştur. Onun bu tavrı ve düşünce tarzı, onun hayat tecrübesini kendisine yol edinenler ve halk arasında kendisinin *şeyh* lakabıyla tanınmasına vesile olmuştur. "Dünyaya karşı zahid ol ki, Allah tarafından sevilesin. İnsanların ellerindekine karşı zahid ol ki, onlar tarafından sevilesin"¹¹³ şeklindeki tasavvuf hayatını özetleyen hadis, Nizâmî'nin hayat gayesi olmuştur:

Ey Nizâmî, görcek nezmini erbabi-nezer,

*Yaraşar sene mürid olmağa Şeyxa dediler.*¹¹⁴

¹¹¹ Rüstemova, *Nizâmî Gencevî, Hayatı ve Seneti*, 30.

¹¹² Senâî, *Hadîkatü'l-hakîka*, nşr. Müderris-i Razavî, Tahran 1368.

¹¹³ İbn Mâce, "Zühd", 1.

¹¹⁴ Seferli vd., *Nizâmî Gencevî Azerbaycanca Yazdığı Divan*, 66.

Şairin hayat tecrübesi incelendiğinde varlık, aşk ve Allah'la ilgili sıkça değinilmiş hayat bilgisi mevcuttur. İnsanları ayırmaksızın Allah'ın eseri olan her kişide onun yankılarını bulmaya çalışan şair, içinde olgunlaştırdığı tasavvufi yönünü geliştirmiş ve hayatını bu yönde devam ettirmiştir. İnsanlara Allah'ı anmakla kalplerin rahatlığa, ferahlığa kavuşacağını¹¹⁵ anlatan şair, öbür hayatta da selim bir kalple gidenlerin huzura kavuşacaklarını¹¹⁶ Kur'an'ın diliyle anlatmıştır. Böylece o, züht hayatını kendi hayatına uygulayarak hayata gelme amacını her davranışında göstermeye çalışmıştır.

Nizâmî, dünya hayatını kendine gönül bağı edinenlere hitaben onların bu düşüncelerinin cehaletten başka bir işe yaramadığını hatırlatmıştır. Kâmil insanın eline aldığı altın etmeye muvaffak olduğunu, cahil insanın ise onu yeniden ham haline dönüştürdüğünü anlatmıştır. Bu düşünceleri üzerlerinden atmaları için bilinçli olmayı öneren şair, riya içinde geçirilen hayattan vazgeçmeyi, saadetin dünyada değil de dinde aranması gerektiği düşüncesini aşılamaştır:

Dünyadan könlünü çek ki, cehaleti senden def etsinler,

Eger seni ağır görse, bu ağır zencir sene sarınmaz.

Etekden boğaza qeder ağalıq elameti varsa,

Hamısını bileyine qoy, bileyinden silkele (at)!

Dövleti dünyadan deyil, dinden axtar, çünkü bu bağda

Benövşede Yusif etri, erğevanda köyneyi yoxdur.¹¹⁷

Nizâmî'nin sufi yanını açıklayan bir diğer husus da onun şiirlerinde “şarap” ve “mey” kelimelerine yer vermesi ve bunu tasavvuf ehlinin düşünce tarzında var olan mecazi anlamda kullanması olmuştur. IX. asırdan başlayarak Divan Edebiyatı'nda mecazi anlamda kullanılan “mey” kelimesi, Tasavvuf Edebiyatı'nda da sıkça yer edinmiştir. Sembolik mana taşıyan mey, “ilahi aşk” anlamında kullanılmıştır. Mey sözcüğü Farsça kökenli bir kelime olup “şarap” ve “bâde” anlamlarına gelmektedir. Bu kavram tasavvufta *kuvvetli aşk* (ilahi aşk) ve bu aşkın verdiği *şevk* diye

¹¹⁵ Er-Ra'd 13/28.

¹¹⁶ eş-Şuarâ 26/88-89.

¹¹⁷ Nizâmî Gencevî, *Lirika*, çev. Mübariz Elizade (Bakı: Elm Neşriyatı, 1983), 28.

nitelendirilmektedir.¹¹⁸ Nizâmî eserlerinde şarabı iki anlamda kullanmıştır; ilki *şarabı-ışk* anlamında; yani birlik, vahdet hali olarak tasvir ettiği, sembolik mana taşıdığı mecazi anlam, diğeri ise hakiki sarhoşluk veren *şarap* anlamındadır. Hakiki anlamda nitelendirmesi, onun zararları ve insan hayatında oluşturacağı olumsuzluklar için uyarı anlamındadır.

Sonuç olarak; Nizâmî'nin, varlığın esasını yaratıcı ile yaratılanlar arasındaki marifetten ve muhabbetten kaynaklanan ilişkiye dayandığını söylemek mümkündür. O, var olmanın temelinde Allah ile insan arasında ezelden beri var olan “muhabbeti”, başka bir ifadeyle “aşkı” anlatmaya çalışmıştır.

VIII. NİZAMÎ'NİN AŞK FELSEFESİ

Tarih boyunca yazılan birçok eserin konusunu teşkil eden aşk, insanlık tarihi boyunca da canlılığını koruyan bir kavram olma niteliğini sürdürmüştür. Aşkın hem beşeri hem de ilahi göndermelerinin olması bu konunun farklı yönde araştırmalara ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Aşk insanın aklına değil duyularına hitap ettiği için onun ilahi yöne vurgu yaptığını ve insanda saklı olduğunu değerlendirmemize sebebiyet vermektedir. Akıl ile değerlendirilen aşk sevgi değil de şehvet içermektedir:

Eger mehebbetde olmasa ismet / O şehvet hissidir, deyil mehebbet!

*Saf eşqin nurlu bir güzgüsü vardır / Eşqin hesabından şehvet kenardır.*¹¹⁹

Kur'an'da doğrudan kullanılmayan aşk kelimesi tüm sevgi türleri için “Hubb”¹²⁰ kelimesi ile ve yetmiş iki yerde aynı kökten olan isim ve fiiller vasıtası ile ifade edilmiştir.¹²¹ Aşkın insanda kişilik oluşturmaya zemin hazırladığı, kendine özgü duruş sergilediği bilinmektedir. Maide suresinde de Allah'ı seven kullardan ve karşılıklı olarak Allah'ın da onları sevmesi müminler karşısında alçakgönüllülük, inkarcılar

¹¹⁸ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ağaç Kitapevi Yayınları, 2009), 181.

¹¹⁹ Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 244.

¹²⁰ Doğan, *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, s. 771; Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, 432.

¹²¹ Süleyman Uludağ, “Muhabbet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/386.

karşısında onurlu duruş sergilemesinden bahsedilmesi kişideki şahsiyet oluşumunu göstermektedir.¹²²

Tasavvuf ve İslam düşünürlerinden olan büyük sufi âlim Muhyiddin ibn Arabi aşkın tam olarak tanımının yapılamadığını, onu ancak tadanın bildiğini fakat onun da bu konuyu açıklama yetisine sahip olmadığını anlatmıştır.¹²³ Aşkın kendi içinde olumlu olduğu, kavuşturucu ve birleştirici mahiyetiyle beraber aşkın özünün bozulmasıyla nefrete, kine ve yıkıma dönüşmesinden bahsetmiştir. Arabi'ye göre maddi ve manevi varlıklar hepsi Allah'ın isim ve sıfatlarının tecellisidir. Aynı düşüncüyü savunan Nizâmî de bu konuya istinaden yaratılana kerem sahibinin kendi sıfatlarından verdiğini anlatarak Yaratanın kendisinde tecelli bulunduğunu şu mısralarla anlatmıştır:

Der “Xelqüne Ezim”, oxur “Nefsine Kerim”

*Teşrif edib sifeti ile zatına Xuda*¹²⁴

Yaratılan her şeyde var olan güzellikler Tanrı'nın Cemil isminin yansıması, onlara karşı olan sevgi ise Vedud isminin tecellisidir. Yaratıcının tecellisi olduğu için âşık olunan kişilere karşı olan aşkın kaynağı da ilahi kaynaklıdır. İnsanın kendi suretinde birisini anlaması ona âşık olmasıyla tecelli bulur. Çünkü âşık olduğu zaman o Allah'ın batını ve zatı sıfatlarını sevdiğinde görür ve öyle kabul eder. Bu yüzdendir ki beşeri sevgi İlahi sevginin başlangıcıdır.

Min sevince deyişmerem uğrundaki birce qemi

*O qem mene bexş eyleyir ölmez, itmez bir alemi*¹²⁵

Yukardaki beytiyle Nizâmî, ilahi sevgiyi asıl mutluluğun kaynağı, kişiyi sonsuzluğa götüren bir kılavuz olarak görmüştür. Anlaşıldığı üzere Nizâmî, yaratılanı Yaradan için sev ifadesiyle her yolun Tanrıya götürdüğünü ve kalbin bu yüzden gam ve kederden de mutluluk duyduğunu açıklamaya çalışmıştır. Sevgi temelli bir değerler eğitimi hedefleyen Nizâmî, merkezine insan sevgisini koymayan sistemlerin başarılı olamayacağını savunmuştur diyebiliriz. Onun ilahi sevgiye dayalı bir eğitimin temeline insan sevgisini koyduğunu söyleyebiliriz.

¹²² el-Maide 5/54.

¹²³ İbn Arabi, *İlahi Aşk*, çev. Mahmut Kanık (İstanbul: İnsan Yayınları, 2005), 11.

¹²⁴ Seferli vd., *Nizâmî Gencevî Azerbaycanca Yazdığı Divan*, 18.

¹²⁵ Gencevî, *Lirika*, 2004, 108.

Şiddetli sevgi, gönül verme, tutkunluk, manevi zevklerin bir çeşidi diye nitelendirilen aşk¹²⁶ Nizâmî Gencevî'nin de eserlerinin esas konularından birisini içermektedir. Çünkü onun için aşk, varlık alemini tanımaya, hayatın hareketlenmesine yardımcı olmaya, melekut âlemine yükselmeye yardım eden büyük bir güç kaynağıdır. İnsanın başkasına duyduğu aşkla acizlik ve güçsüzlüğünü kendisine hissettiren bir duygu olarak nitelendirdiği aşk, onun bu eksikliğini gidermek için kul olmaya, yaratıcısına yaklaştırmaya yönlendiren bir değerdir. Bir kimse veya bir şeye karşı duyulan kuvvetli bağlılık ve aşırı muhabbet¹²⁷ olan aşk eylemi, Nizâmî felsefesinde yaratılan birisinin sevilmesi, benimsenmesi, kabul görmesini aşıl原因an bu duyguyla başa çıkmada yardımcı olacak ilahi aşka yönelmektir. Varlığın mayası olan aşk tasavvufta yaratıcı bulma yolu olarak nitelendirilmiştir:

Varlığın açarı eşq ile insan

Qürur girdabından qurtarar, inan!¹²⁸

Nizâmî, varlığın var olması ve mutluluk duymasını vuslata ulaşmada öncülük eden aşkta bulmuştur. Yaşanılan ve gerçekleşen olaylar karşısında kalbin zarar görmeden hayatını sürdürmesini de vuslata bağlamıştır. Nizâmî, vuslatın, insan mutluluğunun kaynağı, ona sorumluluk yükleyen yüce varlığa ulaştırmanın aşk olduğunu dile getirerek, insanın manevi boşluğa düşüp kendi aleyhine kararlar almasından sakınmasında Yaratıcısına olan aşkın rolünü beyan etmiştir.

Sene serdem sayesinde çarpar, hele sağdı qelbim

Bu saadet ucbatından varam, varlıq cavidandır¹²⁹

Yazar aşkı his âlemi ile kısıtlamamıştır. Aşkı sadece cazibe gücü olarak nitelendirmeyen Nizâmî onu, insanın manevi âleminin esası gibi görmüştür. Aşkı hakiki ve mecazi aşk diye ikiye ayıran şair, mecazi aşkı hakiki aşka taşıyan bir köprü olarak nitelendirmiştir. Mecazi aşkla meyil etmeyi, hakiki aşkla ise insanın ruh dünyasını tatmin edecek bir aşkı dile getirmektedir. O, bütün kâinatı idare eden bu saf duyguyu ilahi aşka ulaştırdığı için ona kutsallık atfetmektedir. Varlığın mayası olarak gördüğü bu değeri alemin olmazsa olmazı diye nitelendirmiştir:

¹²⁶ Doğan, *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, 106.

¹²⁷ Ayverdi, *Kubbealtı, Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 79.

¹²⁸ Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 269.

¹²⁹ Gencevî, *Lirika*, 2004, 126.

Evveldeki, bu eşqperestlik yox idi,

Yoxluqda varlığın heç bir sesi-sorağı yox idi.

Nizâmî, aşkı sadece maddi âlemde bir birine duyulan aşk ile kısıtlamayarak manevi âlemin de esası olarak görmektedir. Aşkı sadece mecazi anlamda anlayan, yaşayan kimselerin aşkını şehvet oyunu diye nitelendiren Nizâmî, bunun esas yönünün insanoğlunu ebediyete kavuşturan manevi değer olduğunu aşılamaaya çalışmıştır. O, aşkı eksilmeyen, ölüme kadar devam eden bir erdem olarak görmüş ve ebediyete kadar zeval bulmayan aşkın manasız hayal olmaktan çıkararak mana buluşunu anlatmıştır:

Mehebbet daimi olmasa eger / Gencliyin bir şehvet oyununa döner.

Mehebbet odur ki, odu sönməsin / İnsan yaşadığıca, üzü dönməsin.

Heqiqi mehebbet bir mehebbetdir / İlki de, sonu da ebediyyetdir.¹³⁰

Aşkla insanın yükseklikleri kat edeceğini anlatan Nizâmî, manevi yüksekliğe yücelmenin yolunun da ondan geçtiği kanısındadır. İyi niyetle duyulan aşkın, onun saflık ve hakikiliğini gösterdiği için aksinin de şehvet duygusundan başka bir amacı olmadığı düşüncesindedir. Şehvet düşüncesinin mahlûkata has olan duygu olmasını anlatan şair, maneviyata yükselmek için onun gereksizliğini, bu yüzden aşk felsefesindeki ilham kaynağının kadın olmadığını kendiliğinden alevlendiğini belirtmiştir:

Təbim qadın deyildir, atəşi özündəndir,

Bakir iken o doğur, Meryem eyarındadır.¹³¹

Aşksız bedeni cansız diye adlandıran Nizâmî vücudun canlanması için kalbin neşelenmesi, aşka meyil etmesi gerekliliğini savunmuştur. Şair, göklerin sığınacağı, dünyanın suya ihtiyacı, âlemin diriliği, varlıkların birbirine aşkla bağlanması ve vuku bulmasını onun eliyle aşılatabilecek bir durum olduğunu, bu yüzden varlıkların aşka ihtiyacının ne denli büyük olduğunu eserlerinde tasvir etmiştir. O, yaratılmışların en şerefli ve üstünü insanoğlunun en büyük değerinin, yaratarıyla manevi ve ruhsal yönden iletişim kurma becerisine sahip olmasında görmüştür.¹³²

¹³⁰ Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 82.

¹³¹ Resulzade, *Azərbaycan Şairi Nizâmî*, 1991, 179.

¹³² Resulzade, *Azərbaycan Şairi Nizâmî*, 1991, 205.

*Ne qeder ki dünyada alıb verirsən nefes,
Sen eşqin dergahını döyməyə göstər heves.*¹³³

Yaratana sahibi olarak gören Nizâmî, insana kendi ruhundan üfleme¹³⁴ üzere yaratılana duyulan aşkın sonucunda ona varacağını düşünmüş ve aşkı bu yönde yorumlamıştır. İlahi aşka ulaşmanın yollarından ilkinin Hz. Peygamber olduğunu söyleyen Nizâmî, Muhammed aşkıyla yanmayan kalbi Hakk'a ulaştırmayan tabii aşka benzetmiştir. Tasavvuftaki yaratılanla yaratanın aynı kaynaktan gelmesi, bir olma düşüncesi olan vahdeti vücut konusu da İlahi aşka ulaşmanın yolunun beşeri aşktan geçtiğini göstermektedir. Kur'an'da Peygamber'e biat edenlerin Allaha biat etmesi¹³⁵ ve Peygamber'in Hz. Ömer'e "Ben sana herkesten daha sevimli olmadıkça iman etmiş olamazsın."¹³⁶ hadisinin, Nizâmî'nin mısralarına bakıldığında bu düşüncenin dayanağı olduğu söylenebilir:

*Məhəmməd eşqiylə yanmasa ürək / Eşqin çəmənində açılmaz çiçək*¹³⁷

*Metlub iraq olur ana kim sana uymaya / Mehbubi-heqq olur sana kimi qıldı iqtida.*¹³⁸

Yaratılmışların en üstünü Hz. Muhammed'e duyulan aşkın imana ulaşmak için bir basamak olduğu yine iman edenlerin de Allah'ı şiddetle sevmeye eğiliminde olduğu gösterilmektedir.¹³⁹ Ayette ifade edilen şiddetli sevgi aşkın terennümü olarak gösterilmektedir. İlahi aşkı anlatan bir diğer hadis ise Tanrının insanları yaratma amacından doğuyor. "Ben bir gizli hazineydim, bilinmeyi sevdim, istedim; yaratılmışları yarattım ve onlara Kendimi tanıttım. Böylece onlar beni tanıdılar"¹⁴⁰ söylemi ile yaratılanlar vasıtasıyla kulun yaratıcısını tanımaya ve onu sevmeye muvaffak olacağı belirtilmektedir. Tanrı'nın aşkına sahip olmayanların ümit kapısından da mahrum olacağını anlatan Nizâmî, O'nun aşkının insana yaşama gücü verdiğini belirtmiştir.

Ne edim ki sene sarı yolum yoxdur / Hardasan? Senden savayı penahım yoxdur.

¹³³ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 1953, 133.

¹³⁴ el-Hicr 15/29.

¹³⁵ "Sana biat edenler Allah'a biat etmişlerdir. Allah'ın eli onların elinin üstündedir." el-Fetih 48/10.

¹³⁶ Buhârî, "İman", 8-9; Müslim, "İman", 67-70.

¹³⁷ Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 22.

¹³⁸ Seferli vd., *Nizâmî Gencevî Azərbaycanca Yazdığı Divan*, 21.

¹³⁹ el-Bakara 2/165.

¹⁴⁰ İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, I-II, nşr. Ahmed el-Kalâş (Beyrut 1985), 132.

Meni bağışla, çünkü ölerken / Senin efvinden savayı üzürxahlığım yoxdur.

*Eşqin meni ele möhkem tutmuşdur ki / Senin eşqin olmadan ah çekmeye bele qüdretim
yoxdur!¹⁴¹*

Mısralarıyla insanın tek dayanağının Allah olduğuna dikkat çekmiş, Allah'a ulaştırılan yolların en kısa olanın af, merhamet ve muhabbet yani aşk olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Allah sevgisinin, aşkının olmayacağı vücudun güçsüz ve aciz olacağını dile getirmiştir.

IX. NİZAMÎ'NİN HAYAT VE İNSANA DAİR DÜŞÜNCELERİ

Tüm ilimlerin problem noktası olan insan mefhumu ve kendini tanıma olgusu her zaman ve herkes tarafından oldukça zor anlaşılan bir konu olmuştur. Nizâmî kendini idrak etme, yaratılış ve yaşam sırlarına ulaşmak için gerekli olan yollardan birisinin şiir ve edebiyat olacağını söylemiştir. Şair, diğer ilimlerden farklı olarak edebiyatın, insanı şema ve formüllerle değil, gerçek yaşam tarzında anlattığını açıklamıştır. O, ayrıca insanın tekâmül evrelerinin tefekkürle daha anlaşılır dilde izah edilebileceğinin edebiyatla mümkün olacağını belirtmiştir.¹⁴²

İnsanlığın, antik, orta çağ ve yeni çağ olarak kendini tanıma ve gelişim sürecinden geçtiği bilinmektedir. Nizâmî, orta çağ ve akabinde yeniçağın doğmasını oluşturan sebepleri anlatmak için edebiyatın gücüne yönelmiştir. Orta çağda yaşamasına rağmen yeniçağı ele almasına sebep, ruhun ve bedeninin bir arada ele alınmasının gerekliliğine işaret etmesidir.

İnsan ortaçağda sadece ruhtan ibaret bir varlık olarak nitelendirilse de Nizâmî, onun manevi yönden sağlıklı bir şekilde gelişmesini kendini idrak ederek Allah'a ulaşmada görmüştür. Antik çağın çocukluk, gençliğin orta çağ, yetişkinliğin yeni çağ olarak nitelendirildiği düşüncesinden hareketle insanın yaşamını tek bir dönemle değil bütünlük içinde yaşaması gerektiğine işaret eden Nizâmî, Yaraticıda yok olmayı

---

¹⁴¹ Gencevî, *Lirika*, 1983, 62.

¹⁴² Məmməd Qocayev, *Nizâmînin İnsan Fəlsəfəsi* (Bakı: Mütərcim Yayınları, 2012), 8.

(fenafillah) sadece ruh ile değil beden de olması gerektiğini dile getirmiştir. Bu yüzden Nizâmî'nin yaşadığı orta çağ züht dönemi olarak nitelendirilmektedir.¹⁴³

Orta çağda yaşamasına bakmayarak ortaya çıkan belirtilerle yeni çağın gelişini öngören Nizâmî, onun iyi ve kötü yanlarına dikkat çekerek insanlığı uyarmaya gayret etmiştir. Yeniçağ, insanın hem akıl hem de ruhsal yönden ilerlemesiyle onun kendini bağımsız bir varlık gibi görmesine yol açmıştır. Bu durum insanın kendini idrak etmesinin yanı sıra Allahlık iddiasına düşmesine zemin yaratmıştır. Yani iyilik ve kötülükle donatılan insan, iyi yönüyle birlikte diğer yönünü de göstermeye başlamıştır. Bu durum kendi özgür iradesini kullanarak haddi aşan insanoğlunun manevi yönden çöküşüne sebep olabilir.

Bir Rönesans şairi gibi anılan Nizâmî, kendini bilen Rabbini bilir anlayışına sahip kamil insan modelini tanıtmaya çalışmıştır. O, insanı düşünmeye sevk ederek kendi yapabileceklerinin farkına varmasını istemiştir. Fakat bunun aksini yapıp Allahlık taslayanların yaratılış gayelerinin bu olmadığına dikkat çekmiştir. Bireyin kendi imkan ve kabiliyetlerinin farkında olup bu imkanları ona sunanın kim olduğunu anlayarak yaşaması gerektiğini anlatmaya çalışmıştır. Bu yüzden onun insan anlayışında Allah'ı bilmek, tanımak, hem de insana insan olduğu için saygı duymak gerektiği vurgulanmıştır. O, insana saygı ve sevginin ona değil Yaratana tapmak olduğunu ifade etmeye çalışmıştır. Bu yüzden hümanizm onun eserlerinin odak noktası ve aşılama çalıştığı sosyal-ahlaki ve felsefi düşüncelerinin temel çizgisi olmuştur.¹⁴⁴

Nizâmî Gencevî, bilim ve sanat alanındaki gelişmeleri, insan ve dünya hakkındaki düşüncelerini, bakış açılarını sistemleştirerek “insan nasıl olmalıdır?” sorusunun en doğru cevabını ortaya koymaya çalışmıştır. O, insanla ilgili düşüncelerini hamsesinde hayat ve insan, tarih ve modernlik, padişah ve toplum vs. konular çerçevesinde ifade etmiş, insan olabilmek için kişinin ilk önce kendini bilmesi, tanınması gerektiğini savunmuştur. Gencevî'ye göre, insanın kendini tanıması demek, onun toplumdaki yerini/konumunu bilmesi, iyiliği ve kötülüğü bir birinden ayırt etmesi, zor ve ihtilafli olaylar karşısında doğru yolu seçmeyi başarması demektir. O, insanları “kendini bilenleri ebedi yaşayanlar, bilmeyenleri ise bir kapıdan girip diğerinden çıkanlar” olarak nitelendirmiştir:

¹⁴³ Qocayev, *Nizâmînin İnsan Felsefesi*, 12.

¹⁴⁴ Xalid Elimirzəyev, *Nizâmî Gəncəvinin İnsan Konsepsiyası* (Bakı: Gençlik Yayınları, 2001), 11.

Kim ki öz-özünü düşmüşdür başa / Ona ölüm yoxdur, o ölməz haşa.

Nəqşini bilməyən fanidir fani / Baqi say bu nəqşi bilən insanı.

Tanısan özünü, köçsən cahandan / Yenə bu dünyada yaşayacaqsan.

Özündən hər kim ki deyil xəbərdar / Bir qapıdan girər, birindən çıxar.¹⁴⁵

Gencevî, güneş mertebesinde gördüğü insanın esas görevini sadece rızık peşinde koşmakta değil, topluma faydalı olmakta, amelleri ile dünyayı güzelleştirmekte görmüştür. O, mala mülke, servet ve paraya düşkünlüğü tüm zamanların en büyük belası olarak nitelendirmiş, bu davranışı insanda insanlığı öldüren bir nitelik olarak değerlendirmiştir. Gencevî, insanın esas görevlerinden birinin bu tür olumsuzluklara karşı mücadele etmek olduğunu savunmuştur. O, insanın dünya ile oyunda gafil avlanmaması ve tekrar tekrar aldanmaması gerektiğine dikkat çekmiştir.

Sən önündə düz oyna gəl cahanın,

Ağzına girmə, gen dur, əjdahanın.¹⁴⁶

Gencevî bu tür düşüncelerle dünyadan el etek çekmeyi değil, insanın dünyadaki yerini doğru bilmesi gerektiğini savunmaktadır. Ona göre insanın yaratılışının gayesi, yemek içmek, eğlenmek değil, başkalarına faydalı olmak, beşeriyet için çalışmaktır. İnsan insanlık borcunu beşeriyete hizmet etmekte görmelidir.

Gencevî, verdiği bilgiler ışığında insanın değerli oluşunu akılla ilişkilendirmektedir. O aklını kullananı “melek olarak” adlandırmış, insanda bulunan hayvani yönün insanlık tabiatına dönüştürülmesinin ancak akılla mümkün olabileceğini savunmuştur:

İnsana arxadır onun kamalı / Ağıldır hər kəsin dövləti malı

Kim ki yetişmədi ağıldan bara / Oxşar insan sifət əjdahalara

İnan, zirək adam mələkdir, mələk / Zirəklik gözəldir, əcəbdır gerçək.¹⁴⁷

Gencevî, aklın önemli işlevlerine işaret ederek aklını kullanan kişinin kendi erdem ve kıymetini anlayarak izzet sahibi olabileceğini savunur. Ona göre kişi akli

¹⁴⁵ Gencevî, *Yeddi Gözel*, 2004, 40.

¹⁴⁶ Nizâmî Gencevî, *Yeddi Gözel*, çev. Xelil Yusifli (Bakı: Nurlan Neşriyatı, 2014), 20.

¹⁴⁷ Gencevî, *Yeddi Gözel*, 2004, 41.

sayesinde kendini tanır, onu özgür kılacak yolları keşfeder, yücelir, değişir, değer görür ve hayatın korkunç kanunları karşısında kendini savunabilir. O, kişinin kötüyü bilmesinin, tanimasının yeterli olmadığını, kötüyü ortadan kaldıracak, kötülüğün oluşmasına engel olacak unsurların geliştirilmesinin önemli olduğunu dile getirmiştir:

Çalış öz xalqının işinə yara / Geysin əmələndən düya zərxara.

*Xoş ətirlər saçmaq istəyən adam / Gültək xoşxasiyyət olmalı müdam.*¹⁴⁸

Yukarıda zikredilen beyitlerde şair, insanın yetiştiği çevreyi unutmaması, arasında büyüdüğü halka sırt çevirmemesi, ona tepeden bakmaması gerektiğine dikkat çekmiş, bu tür davranışları kötülük sembolü olarak nitelendirmiştir.

Nizâmî Gencevî insan ve hayat konusuna dair farklı ve kendine özgü bir anlayış ortaya koymuştur. Onun fikrinde kainatın eşref-i mahlukatı olan insan, yaratılanların en güzeli ve bilinçlisi olarak yaratıldığı için başka mahlukata ve kendi cinsine karşı mesul olduğu durumları bilmeli ve davranış sergilemelidir. İnsanı gökler kadar yüce diye nitelendiren Nizâmî, yer ve göğün onun nazını çektiğini, sesini hiç ummadığından da yükseklerle ulaştırdığını söylemiştir. Gencevî'ye göre âlemdeki isimleri bilip bunu kuşaktan kuşağa ötüren insan ne kadar şerefle anıldığını anlamalıdır. İslam dini insanoğlunun hilafet derecesini üstlenmiş fitrat ve kabiliyette yaratıldığını, fitratını bozmadığı takdirde ona sunulan bu görevi layıkıyla yerine getirme yetisiyle donatıldığını belirtmiştir.¹⁴⁹ Yaratılışındaki gayenin insanoğlunun maddi ve manevi yönden sağlıklı yaşamasının kendi kararlarına bağlı olduğu bilgisini veren şair onun yüceliğini hüma¹⁵⁰ kuşuna benzeterek asillik sembolü olduğunu unutmamasını niyaz etmiştir.

Talih, saltanat, ulaşılması güç olan mutluluk manalarına gelen hümayı tasavvufi bakış açısıyla nitelendiren şair, bununla insanda görmek istediği nitelikleri açıklamıştır. Yaratılanların en üstünü olarak bilinen insanı aklın alamayacağı yüksekliklerde ve sınırsız mekanda yaşayan hüma kuşuna benzetmiştir. Ayrıca yeryüzünün halifesi olarak üstlendiği sorumlüğün bilincinde olmasının önemine vurgu yapmıştır. Büyük ve

¹⁴⁸ Gencevî, *Yeddi Gözel*, 2004, 42.

¹⁴⁹ el-Bakara 2/30.

¹⁵⁰ *Kaf dağında ve daima kar yağan bölgelerde yaşadığı kabul edilen, boz renkli, kanatları zümrüt yeşili, gölgesinin bir kimsenin üzerine düşmesi o kimsenin başına devlet kuşu konacağına alamet sayılan, çok büyük, yırtıcı, efsanevi kuş. Ayverdi, Kubbealtı, Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 523.

kuvvetli gözüken gök ve yerin yüklenmediği emaneti insanoğlunun üstlenmesi onun zahiri ve bâtını yönden dayanaklı olduğunu göstermektedir.¹⁵¹ Nizâmî, bununla yaratılan her zerrenin bir amaç için yaratıldığını, her şeyin bir hikmetinin ve faydasının olduğunu açıklamıştır. Kur'an da yaratılmışların, evren ve onda bulunan her şeyin yaratılışında bir hikmetin olduğunu ve plan üzere yaratıldıklarını, insanın sadece bu durumu doğru değerlendirip, amacın keşfine çıkması gerektiğini belirtmiştir.¹⁵² Şair insanlar arasında uğursuz bir kuş olarak anılan baykuşun bile hazineler bülbülü olduğunu anlatarak onun da bir gaye üzere yaratıldığını belirtmiştir:

Yondukları qelemın ucıyla gerek seni / Yaratmışlar baxsana ne gözəl göyçek seni.

*Sen ki hüma kuşusan şerefli iş gör elbet / Az ye az danış verme bir kimseye eziyet.*¹⁵³

Hayatı örümcek ağına benzeten Nizâmî, onun üzerinde hep rızık için debelenen insanı sinekle kıyaslayarak uyarıda bulunmuştur.

Gençliği kıymetli bir hazine olarak gören şair, gençlikte elde ettikleriyle yaşlandığı zaman karşılığını göreceğini gençlere hatırlatmaktadır. Şöyle ki hayatı hiç yaşlanmayacak gibi yaşayan kişinin yarın başkalarına muhtaç olmaması için çalışıp çabalayıp gayret ederek kendini güvene alması gerektiğini dile getirmiştir. Ayrıca gençlik dönemi insanın alternatif düşünme, hayal dünyasının kuvvetli olduğu bir dönem olduğundan, başkalarının düşünceleri yanında kişinin kendi doğruları var olmaktadır.¹⁵⁴ Bu yüzden Nizâmî, kişiliğin oluşmasında önemli bir dönem olan gençliği, “hayat kurtarıcısı” olarak nitelendirmiştir.

*Gənclik zəka qılınçı, pak, ülvi bir həmnəfəs / Köhnə mücrüdən deyil, o qında qala bilməz.*¹⁵⁵

Gençliği çocukluk dönemindeki taklitten kurtulmanın yolu olarak nitelendiren Nizâmî, bu dönemi zeka yönünden keskin kılıca benzetmiştir. Nizâmî, insanın kendini bilmesinde, tanınmasında, gençliğin önemli olduğunu düşündüğü için bu dönemi bilgeliğin kaynağı olarak görmüştür.

---

¹⁵¹ el-Ahzab 33/72,73.

¹⁵² el-Enbiya 21/16-17.

¹⁵³ Gencevî, *Sırlar Xezinesi*, 1953, 82.

¹⁵⁴ Turgay Gündüz, *İslam Gençlik ve Din Eğitimi* (Bursa: Düşünce Yayınları, 2002), 160.

¹⁵⁵ Gencevî, *Sırlar Xezinesi*, 2004, 175.

*Cavanlıq başa çatdı, yeter yattın, ey insan! / Gece keçdi, bax, budur sabah
açıldı, oyan¹⁵⁶*

Hayatta her yaşın kendine özgü anlam taşıdığını, söyleyen şair, “*Gençlik her növ çör çöpü bulaq kimi ötürer / Qocalıqsa, deyirler, min bir eyib götürer.*”¹⁵⁷ gençlikle birlikte yaşlılığın da önemine değinmiştir. Şair, gençlik döneminden güçlenerek çıkanların yaşlılıkta bilgeliğe ulaşacağına vurgu yapmıştır. Gençlik döneminde yapılan hataların yaşlılıkta yapılmasının ayıp olarak karşılandığını söyleyen Nizâmî, tecrübe ve yaşantının önemli olduğunu açıklamıştır. Bu tecrübe yaşlıların gençlere nazaran karşılaşılan olumsuz olaylarla başa çıkmasında daha etkili olmaktadır.¹⁵⁸

Nizâmî, gençlikten yaşlılığa kadar geçen sürede edinilen tecrübelerin hayatı anlamlandırmada etkili olduğunu dile getirmiştir. Gençlik ve yaşlılık dönemine değinen şair, gençlerin yetişkinlerin tecrübelerinden istifade etmesinin gerekli olduğunu dile getirmiştir.¹⁵⁹

Şair, insanın sadece çamurdan yaratıldığını, onun iyi ve güzel yönünü ortaya çıkarmada kalbin önem taşıdığını anlatmıştır. İnsanın kalbine kul olmasıyla onun hâkimiyetinin kendi elinde olabileceğini açıklamıştır. Böylece alacağı hayati kararlarda kendi etkisinin söz konusu olacağını anlatan şair, bunun sonucunda rahata ve huzura kavuşacağını bildirmiştir.

Ağıllı kimseye bezek ne yarar

Qelbinde var senin Tanrı sifeti

O palçiq vücuda vurma zineti¹⁶⁰

Yukarıdaki mısralarla Nizâmî, insanı dış görünüşe göre değerlendirmenin önemli olmadığına dikkat çekerek asıl güzelliğin ve süsün akıl olduğuna vurgu yapmıştır. Çamurdan yaratılan insanın asıl değerinin süslenerek dış güzellik oluşturmakla mümkün olmayacağına işaret eden Nizâmî, sîret (iç) güzelliğe dikkat çekerek kalbin önemine vurgu yapmıştır. Hz. Peygamberin “*Allah sizin dış görünüşünüze ve mallarınıza bakmaz.*

¹⁵⁶ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 1953, 74.

¹⁵⁷ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 24.

¹⁵⁸ Mehmet Akif Kılavuz, *Yaşlanma Dönemi Din Eğitimi* (Bursa: Arasta Yayınları, 2003), 77.

¹⁵⁹ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 117-118.

¹⁶⁰ Gencevî, *İsgendername (Şerefname)*, 2004, 195.

Ama o sizin kalplerinize ve işlerinize bakar."¹⁶¹ mealindeki hadisi de bu gerçeğe işaret etmektedir. Nizâmî de Allah'ı kalbinde taşıyanların hem dış, hem de iç güzelliğe sahip olduğunu belirtmiştir. Ayrıca ona göre tüm güzelliklerin sahibi Allah'a yönelmenin, O'na yakın olmanın yolu bir kalbe dokunmaktır.

Şair, yaratılmışların en şerefli olan insanoğlunu üstün kılan vasıfların akıl, kalp ve irade olduğunu açıklamıştır. İnsana yaratılıştan iyilik yapıldığını ve bunun için de ondan beklenen erdemli hareketi başkalarına yapması gerektiğini istemiştir. Yaratılıştaki sorumluluğa dikkat çekerek "*Bütün canlı xilqetler öz qulun, nökerindir / Düşüb senin toruna, den isteyenlerindir*"¹⁶² mısralarıyla şair, yeryüzünde bulunan bütün varlıkların insanın emrine verildiğini ifade ederek onların incitilmemesi gerektiğini belirtmiştir. İnsan gibi yetilere sahip olmasalar da onların korunması gerektiği hususunda toplumu uyarmaya çalışmıştır. Ayrıca hayvanların akıldan yoksun hep yeme içme mücadelesinde olduğu insanın akıl melekelerinde sahip bir varlık olarak bir ayrıcalığının olması gerektiği bilgisini vererek insanı gaflet uykusundan uyanmaya çağırmıştır:

Sen hörümçek torunu ağzında ne vaxta dek

*Ruziçin uçacaksan sağa sola milçek tek.*¹⁶³

Nizâmî, insanın bedenini ve ruhunu kötülüklerden korumak için onun riyazete ihtiyaç duyacağını belirtmiştir. Mecazi anlamda kullandığı beden zindana hapsedilmesiyle riyazete işaret eden şair, ruhun yükselişinin ve kalbin değerinin onunla mümkün olabileceğini beyan etmiştir. Riyazete Hz. Yusuf'un zindan hayatını örnek veren şair, onu ad, şan, şeref gibi güzel hasletler kazanmanın yolu olarak nitelendirmiştir.

*Öz bedenini kırk gün zindana saldığından / Candan da pak edersen onu bu işle
inan.*

Canın mertebesini gönülün deyerini / Riyazetsiz tapmazsan bilmezsen heç yerini.

*Ta ki sen riyazetle bir meqama çatasan / İnsaniyetsizliyin qart daşını atasan.*¹⁶⁴

¹⁶¹ Müslim, "Birr", 33; İbn Mâce, "Zühd", 9; Ahmed b. Hanbel, 2/285, 539.

¹⁶² Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 126.

¹⁶³ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 1953, 83.

¹⁶⁴ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 1953, 83.

Mısralarıyla riyazetin insanın kendisini arındırmada ve ondaki davranış değişikliğine neden olmada etkili rol oynadığını dile getirmektedir. Nizâmî, hayatın anlamını nefsanî arzulara görmeyenleri peygamber gibi saygın kişiler olarak nitelendirmiştir. İnsanın nefesine değil, nefsinin insana tabi olduğu gün cennete kavuşacağını müjdeleyen Nizâmî, nefse kul olmanın şeytana kul olmakla aynı şey olduğunu beyan etmiştir. Bunun için kurtuluşun ancak dine yönelmekle mümkün olacağını belirtmiştir. Buradan anlaşıldığı üzere insan davranışlarını yönlendiren erdemleri kazanmada en önemli etkenin insanın kendi nefsi olduğu bilinci ortaya çıkmaktadır.

Sonuç olarak söylemek gerekirse ilmi ve edebî yönüyle bilinen Nizâmî'nin, ortaya koymuş olduğu eserlerde kendine has bir düşünce dünyasına sahip olduğu görülmektedir. Nizâmî'nin sahip olduğu fikir ve yaklaşımlar dünya edebiyatındaki şair ve düşünürlerin kendisinden etkilenmesine neden olmuştur. Onun, hayata ve insana dair düşüncelerinin temelinde oluşturduğu değerlerin önemli rol oynadığını söyleyebiliriz.

İKİNCİ BÖLÜM

NİZAMÎ'NİN ESERLERİNDEKİ DİNİ VE MANEVİ DEĞERLER

Bir toplumun duyuş ve düşünüş birliğini sağlayan kültürü oluşturan değerler, cemiyet hayatını meydana getiren maddi ve manevi unsurların bir bütünüdür.¹⁶⁵ Kültür üzerinde yönlendirici etkisi bulunan değerlerin kültürün içinde şekillendiğine eserlerinde çokça yer veren dahi şair Nizâmî, bu yüzden eğitimde değerlerin öncelikli ve önemli konu olduğunu savunmuştur. O hem birey hem de toplum üzerinde iyileştirici etkisinden bahsettiği değerlerin eğitim sürecinde temel ilke ve erdemler olduğunu dile getirmiştir.

Sosyal varlık olan insanın sosyalleşmesinde, kendisi ve çevresiyle barışık ve uyumlu yaşamasında, ruh sağlığını korumasında değerlerin etkili olduğunu dile getiren Gencevî'ye göre toplumdaki düzeni koruma adına değerler önemli rol oynamaktadır. Çünkü değerler davranışları, içgüdüleri ve ihtiyaçları yönlendirerek karakter sorunlarının çözümüne katkı sunmaktadır. Değerlerin yapıcılığı sosyal dayanışma yaratan bir faktördür. Her kesim tarafından kabul gören bu değerler sınıflamanın olmadığı, herkesin aynı biçimde davranış sergilemesine öncülük etmektedir. Nizâmî bu tür durumun toplumda sınıf ayrımcılığının önüne geçeceğine inanmıştır. Eserlerinde İslam'ın istedik davranışlarını kültürde şekillenmesi ve değer olarak üstlenilmesi için çaba göstermiştir.

Nizâmî, düşünce biçiminin (değer) davranış biçimine (ahlak) dönüşmesi sonucu eylemin ahlaklı veya ahlaksız olduğunu çözüme ulaştırmak için esas mekanizmanın vicdan (gönül) olduğunu belirtmiştir. O, ayrıca insanı ahlaklı olmaya iten veya utanma duygusunu bireyde yaşatan gücün vicdan olduğunu dile getirerek onun birkaç otoriteye bağlı olduğunu açıklamaya çalışmıştır. Şair, vicdanın; din, toplum ve biyolojik otorite

---

¹⁶⁵ Abdurrahman Dodurgalı, *Eğitim Sosyolojisi* (İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yayınları, 1995), 52.

etkisiyle oluşan bir yapı olduğundan bahsetmiştir. Eserlerinde ahlak olgusunun oluşmasını sağlayan “ayna nöronundan”¹⁶⁶ bahsetmesi biyolojik kaynağın olduğunu ortaya koymaktadır.

Nizâmî, ahlak otoritesinin diğer kaynağının toplum olduğunu belirtmektedir. O, bireyin değer eğitiminin çevreden beslendiğini ve sosyal rollerle öğrenilerek gelecek nesle aktarıldığını ifade etmiştir. Bunun sonucu olarak da şahsiyet oluşumunda öncülük kazanacağını belirtmiştir. Bu serüven değerlerin kuşaktan kuşağa aktarımı olarak nitelendirilmektedir. Şair değerlerin toplumun zihninde yer edinmesi için hep hatırlanmasına bunun için de toplumsal desteğe ihtiyaç duyulduğuna tüm eserlerinde vurgu yapmıştır. Çünkü toplumsal desteğin kayboluşunun aslında değerlerin çöküşü ile sonuçlanacağını biliyordu. Böyle bir çöküşün bir toplumun kültürel olarak sonunu getireceğini düşündüğü için bu anlayıştan vazgeçmemiştir.

Nizâmî, vicdan mekanizmasına öncülük eden olgular arasında dinin de önemli olduğunu savunmuştur. O, toplumun olaylara objektif bakması ve kişisel olarak nitelendirmemesi adına İslam’ın evrensel değerlerini konu edinmiştir. Ayrıca iletmek istediği mesajları sadece kendi kültürü için değil diğer toplumlara da ışık tutması için evrenselliğe üstünlük vermiştir. O, toplumun mutluluğunun değere sahip olmasından geçtiğini ve bunun için keşkeleri düşündürecek durumların olmaması gerektiğini söylemiştir.¹⁶⁷

Nizâmî, değerler ilkesinde mutluluğu belirleyen unsurların özgürlük ve sorumluluk olduğunu belirtmiştir. Özgürlüğün sadece bencilce oluşunun sorumsuzluklara neden olacağı ve bunun da hem başkalarının dolayısıyla da kendisinin mutsuzluğuna neden olacağını ifade etmiştir. Görüldüğü üzere değerler, bireylerin sadece o an için değil tüm yaşamı boyu mutlu ve huzurlu olmaları açısından gereklidir. Fakat bunun aksinin yapılması vicdani, ahlaki ve sosyal kuralların yok edilmesi bencilliğe yönelmek demektir. Bu durum da bencil olan bireyin yaşam içinde yerini bulamamasına neden olmaktadır.

Şair değerler konusunu sanatın özü olarak kabul etmektedir. Onun asıl amacı bizde var olan duyarlılığı harekete geçirmek olmuştur. Onun düşünceleri yaşadığı

---

¹⁶⁶ Ayna nöronu biyolojik etki sonucu bireyde empati duygusunun oluşması diğer bireylerin eylem ve niyetlerini anlamak, neden sonuç ilişkisi kurabilmek demektir.

¹⁶⁷ Gencevî, *İsgendername (İqbalname)*, 2004, 178-183.

zamana hapsedilmeyecek ve kısıtlanmayacak kadar evrenseldir. O, eserlerinde değerler konusunu estetik, dini, iktisadi, ahlaki, ilmi, siyasi ve sosyal olarak ele almıştır. Çünkü her tür değer bir bütünün parçası olduğundan onları bir birinden ayırmak değerlerin tamamlanmaması demektir. Nizâmî, bu değerlerle birlikte hareket etmenin sonucunun kamil insan ve sağlıklı toplum olma ile sonuçlanacağını belirtmiştir.

Bu bölümde Nizâmî'nin yaşadığı çağın ve tüm zamanların sorunlarına çözüm olarak sunduğu dini ve manevi değerler irdelenecektir.

I. DİNİ DEĞERLER

Dini değerler insanın benliğinin tamamlanması açısından geniş yelpazeye sahiptir. Erdemli ve ahlak sahibi olan insanın olgun ve bütünleşmiş bir kişiliğe sahip olması için dini değerlerini tanıyıp ve onu kendi kişiliğine yansıtması gereklidir. Bu durumda o, kişiliğini tamamlamış ve dünyaya gelme gayesini de yerine getirmiş olur. Hz. Peygamber'in "Ben güzel ahlaki tamamlamak için gönderildim."¹⁶⁸ sözü insanı bir bütün halinde ele almak için dini değerlerin ne denli gerekli olduğunu ortaya koymaktadır. Dini değerlerin insanın bireysel ve toplumsal hayatına yön veren niteliği tüm anlamıyla terbiyevi ve öğretici nitelik taşımaktadır. İnsanda ruhsal değişim ve dönüşüm göstermeyen, ilahi değere uyum sağlamayan bir benliğin karakter yapısı üzerinde bir değişiklik oluşturma etkisi olmayacaktır.¹⁶⁹ Dinen de kişinin üstün bir kişiliğe yükselebilmesi onun, Yaratanına karşı olan sorumluluğu mukabilinde insani ve ahlaki erdemleri yerine getirmesi durumunda mümkün olabilmektedir.¹⁷⁰ Dini değerler, insanın benlik gücünü bir araya toplayarak yeni bir kişilikle donatılmasını sağlama gücüne sahiptir.¹⁷¹

Nizâmî'nin ahlak anlayışı incelendiğinde bu konuda kaynak olarak İlahi ahlakı savunduğu görülmektedir. Nizâmî'nin her işin öncesinde Allah'ın adının anılmasının önemli olduğunu ifade etmesi, huzurlu yaşam için en önemli kılavuzun O'ndan geçtiğini göstermektedir. Eserlerinde tevhit, peygamberler ve onların yaşam hikayeleri,

¹⁶⁸ İmam Malik, Muvatta, "Hüsni'l Huluk", I.

¹⁶⁹ Hayati Hökekleli, *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), 233.

¹⁷⁰ "İman edenler ancak, Allah'a ve Peygamberine inanan, sonra şüpheye düşmeyen, Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla cihat edenlerdir. İşte onlar doğru kimselerin ta kendileridir." el-Hucurat 49/15.

¹⁷¹ Hökekleli, *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, 234.

ahiret inancıyla birlikte bir çok dini değerlere değinen Nizâmî, bireyin ve toplumun huzuru için bunların önemli olduğuna hep vurgu yapmıştır.

A. Tevhit İnancı

Allah'ın varlık ve birliğine delalet eden tevhit inancı, dini değerlerin temel yapı taşıdır. Divan edebiyatında Allah'ın varlık ve birliğini anlatan eserlere “tevhit” ismi verilmiştir. Klasik devir şairleri yazdıkları eserlerinin ilk kısmını tevhit ve münacattan oluşturmayı âdet haline getirmiş ve bunu hayata geçirmeyi de kendilerine şeref kabul etmişlerdir.¹⁷² Tevhit, ayet ve hadisler ışığında ele alınarak bu iki ana kaynaktan alıntılar yapılarak yazılan bir bölümdür. Klasik devir şairleri gibi Nizâmî de, eserlerinin münacat kısmında Rabbini tanımanın yolunu anlatarak hikmet hazinesinin anahtarına sadece onun ismiyle ulaşılabileceğini savunmuştur.¹⁷³

*Ey Tanrı, dünyaya sensen padşah / Biz küçük bendeyik, sen büyük Allah*¹⁷⁴ beyti ile Nizâmî, Allah'ın vahdaniyetini ifade etmiştir. Tevhit inancını ifade ederken, Yaratanın teklik, birlik, benzersizlik ve denginde hiçbir varlığın bulunmadığına işaret etmiştir. Tüm cihanın O'nun emrinde olduğunu, yaratılmışların O'nunla var olduğunu, ama O'nun sadece kendisiyle var olduğunu belirtmiştir. Varlığının şekil ve suret taşımadığını, cemal ve kemal-i zatına müşerref olan tek varlık olduğunu aslının, zatının, tek vücut olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁵ Nizâmî, “*Her varlığın üzerinde helak, ölüm damqası var, Ölmez vacib birce sensen –kainatı yaradandır*”¹⁷⁶ beyti ile Allah'ın varlığı ve birliği yanında O'nun ezeli ve ebedi oluşuna dikkat çekmiştir.

Nizâmî'nin, bu konuya kaynaklık eden eserleri incelendiğinde Tevhit inancını, Allah'ın varlığına, birliğine ve benzeri olmadığına, yaratanın, rızık verenin ve güvenilecek tek yerin O olduğuna inanmak olduğu şeklinde açıklamıştır. O bunları inkar edenlerin şirke düşeceğini beyan etmiştir. Nizâmî, sorunların son bulmasının, olmasını istediği işlerin Allah'ın hükmü ile neticeleneceğini belirterek kemalin onun hikmetini anlamadan yoksun kaldığını söylemiştir:

---

¹⁷² İbrahim Şener-Alim Yıldız, *Türk İslam Edebiyatı* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2008), 145.

¹⁷³ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 1953, 15.

¹⁷⁴ Gencevî, *İsgendername (Şerefname)*, 2004, 18.

¹⁷⁵ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 1953, 15.

¹⁷⁶ Gencevî, “*Lirika*”, 2004, 126

*Mövcud esaslardan ayrı sayaqdır / Bütün ölçülerden xaric iraqdır
Onu feleklerde axtarıb budur / İdrak başmağını yırtmışır şüür
Onu eql axtardı hüşyarlıqla¹⁷⁷ bax / Bu yolda özünü itirdi ancaq¹⁷⁸*

Mısralardan da görüldüğü üzere Nizâmî, insanın yaratıcılığı kendinde aramamasını veya başka tanrılar edinmemesini önermiştir. O'nun şanının ve yüceliğinin, şahlık ve hükümdarlıkla kıyaslanmayacak kadar kudrete sahip olduğunu beyan etmiştir. Nizâmî, mahlukatın var olmasının ve her birinin farklı yararlılık sağlamasının tek bahşedenin Allah olduğunu ifade etmiştir. Her şeyin tek O'nun “ol” emri sayesinde oluştuğunu beyan etmiştir. O, aklın insana bahşedilmesini Yaratanını tanımak, hikmetine boyun eğmek, basiret gözünün ise onun yolundan sapmamak adına kendisine ödül olarak sunulduğunu söylemiştir.¹⁷⁹

*Tanrı şeriksizdir tekdir uludur / Bütün bu mexluqat onun quludur
Onun qullarından kimde hüner var? / Onun düzümini etsin xeeldar¹⁸⁰
Bu qullar toprağı ölçdiyi zaman / Bir tükde almazlar bu torpaqlardan
Küleyi esdirer beleden bele / Ondan ala bilmez bir qoxu bele
Ehsen bu qüdrete her kese bir bir / Heyretli işleri açır gösterir¹⁸¹*

Yaratanın tek, ortaksız ve yüceliğini beyan eden Nizâmî, tüm yaratılmışların onun kulu olduğunu, yarattığı düzeni bozmada yetkinin sadece kendisinde olduğunu söylemiştir. İnsanoğlunun yapacağı işlerde sonucun iyi olacağına emin olmamasını, her işin başlangıcı ve sonunun onun hükmü ile sonuçlandığını dile getirmiştir. İnsanın “yüz ölç bir biç” düşüncesiyle elde ettiklerinin bile tek belirleyicisinin Allah olduğunu ifade etmiştir.

Aklın, hikmeti gizli, hükmü aşikâr olan yaratanını aramasını edepsiz bir adım olarak nitelendiren Nizâmî, Allah'ı her şeye gücü yeten bir varlık olarak görmek isteyen insanın, O'nun yarattıklarına bakmasıyla yetinmesi gerektiğini ifade etmeye çalışmıştır. “Ağıl dedi: Aradım edepsiz addım attım, Edeb onun özüyümüş yine ona qayıttım”

¹⁷⁷ Akıllıca, dikkatlice, zekice, idrak ederek.

¹⁷⁸ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 1962, 2.

¹⁷⁹ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 1962, 3.

¹⁸⁰ Bozulmuş, dağılmış, sorunlu.

¹⁸¹ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 1962, 4.

mısralarıyla asıl marifetin, yaratılına bakarak Allah'ı tasavvur etmek, O'na yönelmek olduğunu ifade etmiştir. O, akli sadece Yaratanın yarattıklarını görmek ve tefekkür etmek için kendisine sunulduğunu anlatmak istemiştir.¹⁸² Din eğitimi açısından bakıldığında da insanoğlunun fitrat üzere doğduğu¹⁸³ yani insanın Allah'ı bilip tanıyacak ve idrak edecek hal üzere yaratıldığı bilinmektedir.¹⁸⁴

Tevhit inancının üç boyutu olduğunu söyleyen Nizâmî, onları şöyle sıralamıştır; Bunlardan ilki Allah'ın varlığına ve birliğine, ona has olan sıfatların benzeri olmadığına inanmak olmuştur. Nizâmî, tevhit inancıyla Allah'ın eşsiz olmasına işaret ederek O'na benzer varlıkların olmadığına inanmak gerektiğine dikkat çekmiştir. O kâinattaki herşeyin birbiriyle uyum ve ahenk içinde yaratılmasının Allah'ın eseri olduğunu dile getirmiştir. “*Her neyi bezedin var ettin yoxdan / Onlara ehtiyac duymadin bir an*” mısralarıyla O, dünyada sükût ve hareket halinde olan tüm yaratılışın Allah'ın yoktan var ettiğini ifade etmiştir. İlahi emirlerin hikmetini gizli, hükmünün âşikâr olduğunu belirten Nizâmî, O'nun methedilmesinde dilin acizliğini belirtmiştir. Yaratanın hiçbir varlığa benzemediğini, ihtiyaç duymadan isteklerine yettiğini, fakat yarattıklarının ona muhtaç halde hayat sürdüklerini beyan etmiştir.¹⁸⁵

Nizâmî, Allah'ın mekân mefhumundan habersiz olmamızın akla, iradeye sığmayacak hikmete sahip olmasından kaynaklandığını ifade etmiştir. O'nun mekanını gökyüzü olduğunu söylerken yerin onsuz kalmasına, yerlere işaret ederken de onun şanına yakışmayacağını anlatmıştır. O, Mabudun şahsından konuşulduğu zaman ne yerde ne gökte aramamız gerektiğini önermiştir. Fakat kudretine değindiğimiz zaman yer ve göğün onun hükmünde olduğunu ve her varlığın onunla tamamlandığını bilmemiz gerektiğini belirtmiştir.¹⁸⁶ “*Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü işte oradadır*”¹⁸⁷ ayetinin bu düşüncenin dayanak noktası olduğu söylenebilir.

Feleyi uca bir hasara aldı / O yerde idraki kemende saldı

Ele bir tağ vurdun daşsız direksiz / Düşünce o yere yol tapmaz şeksiz

¹⁸² Gencevî, *İsgendername (İqbalname)*, 2004, 105; Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 26.

¹⁸³ “*Dünyaya gelen her insan fitrat üzere doğar; sonra anne ve babası onu Yahudi, Hıristiyan, Mecûsi (farklı bir rivayete göre hatta müşrik) yapar*” Buhârî, “Cenâiz”, 79, 92; Müslim, “Kader”, 22-25

¹⁸⁴ Mehmet Emin Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012).

¹⁸⁵ Gencevî, *İsgendername (Şerefname, İqbalname)*, 1982, 410.

¹⁸⁶ Gencevî, *İsgendername (Şerefname, İqbalname)*, 1982, 411

¹⁸⁷ el-Bakara 2/115.

Zatına düşünce ağıl elçatmaz / Böyük qüdretine qüdreti çatmaz

*Senin varlığındır o lamekândan / İdrak elçisini her an daşlayan*¹⁸⁸

Nizâmî bu beyitleriyle yerin ve göğün yaratılışındaki hikmeti beşeri akılla anlamının imkânsız olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca insani güç ve iradenin hakikatleri anlamada yetersiz kaldığını açıklayan Nizâmî, zaman ve mekândan münezzeh olan Allah'ın varlığını akılla ispatlamanın mümkün olmayacağını açıklamıştır.

İkincisi, yaratma vasfına sahip olmak, rızkın sadece ondan geldiğine inanmaktır. “*Tek sene sığınır her yüksek alçaq / Her varlıq yoxluqdur sen varsan ancaq*”¹⁸⁹ “*Bütün varlıkların heçliktir sonu / Tek sene biçilmiş varlığın donu*”¹⁹⁰ beyitleriyle bütün varlıkların O'na muhtaç olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca yaratılan her şeyin bir sonunun olduğunu ifade eden Nizâmî, sonsuz kemal sıfatlarıyla donatılan Allah'ın ezeli ve ebedi oluşuna dikkat çekmiştir.

Ebediliğin sadece O'na ait olduğunu beyan eden şair diğer yaratılanların ezeli olduğunu ve yaratılanların yaratıcısı o olduğuna eserlerinde açıklık getirmiştir. Canlı ve cansız tüm varlıkları yöneten, bu varlıkların kendisinde barındırdığı özelliklerin de yaratıcı tarafından verildiğini dile getirmiştir. İnsanı akılla ödüllendirilmesinin yanı sıra toprağın hayat bulması, suyun inciliği de onlara yaratıcı tarafından verilen mükâfatlardandır. Şair, yaratılanlara sunulan güzelliklerin, O'nun ustalığının kudreti ve izniyle gerçekleştiğini dile getirmiştir. O, tüm yarattıklarının hayata tutunma ve bir arada bulunma yetisini onların yaratıcı tarafından terbiye edilmesine bağlamaktadır.¹⁹¹

Şair, Allah'ın, insanoğluna bahşedilen akli kullanarak gerçekleri görmesini istemiştir. Nizâmî, “*Buludlar yağdırmaz sen demesen- Yağ! / Sen –Bitir- demesen bitirmez torpaq*”¹⁹² sözleriyle kainatta gerçekleşecek bütün olayların Allah'ın dilemesiyle mümkün olacağını açıklamıştır. Örneğin, mahsul veren toprağın bile O'ndan izin alarak özelliğini hayata geçirme gücünü kendisinde bulmasıyla kanıtlar. Yaratıcısını birileriyle kıyaslamaya çalışan kişilere ithafen şair, Allah'ın yarattıklarına

¹⁸⁸ Gencevî, *İsgendername (Şerefname, İqbalname)*, 1982, 16.

¹⁸⁹ Gencevî, *İsgendername (Şerefname, İqbalname)*, 1982, 15.

¹⁹⁰ Gencevî, *İsgendername (Şerefname, İqbalname)*, 1982, 20.

¹⁹¹ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 1962, 2

¹⁹² Gencevî, *İsgendername (Şerefname, İqbalname)*, 1982, 15.

benzemediğini, ölmezliğini, yücelik ve paklık sıfatına sahipliğini, tek gerçek olarak dünyanın idarecisinin O olduğunu eserlerine konu etmiştir.¹⁹³

Üçüncüsü ise ümit beslenecek, güvenilecek ve sadece ibadet edilecek zatın Allah'ın kendisi olduğuna inanmaktır. Nizâmî, dünyadaki insanların tek ümit yerinin Tanrı olduğunu, bağışlanma isteğine sadece onun yüceliğiyle karşılık verilebileceğini belirtmiştir. İnsanın acizliğini gidermek için kendisi gibi aciz birinden değil, onların tümünü bu durumdan çıkarmaya kılavuzluk yapan yaratıcısından akıl alıp yardım dilemeyi önermiştir. Hayatta karşılıksız yardım etme özelliğinin sadece Yaratan'da bulunduğunu anlatan şair, kendisine el açan kulunu hiç eli boş bırakmayacağını, bir adım gelene on adım gideceğini belirtmiştir.¹⁹⁴

Her zaman kömeye çağır ram seni / Qapından ümitsiz qaytar ma meni

*Ey Tanrı derdime sen eyle elac / Bu möhtac keshere olmayım möhtac*¹⁹⁵

İnsanın güveneceği tek varlığın Yaratanı olduğunu söyleyen Nizâmî, O'nun istekleri doğrultusunda davranış sergilemenin saadetle sonuçlanacağını ve bunun yaşamı boyunca devam edeceğini belirtmiştir. Kulun ibadetle yüce bir güce sarılması güven duygusu açısından önemli bir etkidir. Görülmektedir ki şair, insanı yücelten değerleri ortaya koymakla birlikte onu küçük düşürücü konularda da bilgi aktararak kişiyi koruyucu nitelikte bir değerler eğitimi gerçekleştirmiştir. Nizâmî, insanın yapacağı tek eylemin sır perdelerini açmaya ve yaratanının hikmetini görmeye yeltenmesi, Yaratanın sönmeyecek ışıkla hayat çizelgesini tamamlamasına yardımcı olacağını belirtmiştir. Yani, birey Allah'ın yarattıklarının gayesini anlayıp, hayatını bu yolda dizginlediği zaman sönmeyecek bir ışıkla ahirete yol alan köprüsünü geçmeye muvaffak olacağını belirtmiştir. Fakat insanın bunun aksini yapıp her şeyin gayesi ve amacının kendi istekleri doğrultusunda yapmaya yönelmesi güneş ışığına göz yumup hafif rüzgârdan bile sönecek kendi ateşini yakmaya benzetmiştir. O, insanın bir yaratıcı olduğunu kabullenmenin, toplumun bir gaye üzerine yaşamına yol vermenin dünyadaki düzen ve dengeyi korumak için önemli olduğunu dile getirmiştir.

Açsan pencereden sen perdeleri

¹⁹³ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 1953, 19.

¹⁹⁴ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 1953, 20.

¹⁹⁵ Gencevî, *İsgendername (Şerefname, İqbalname)*, 1982, 17.

Onda ışıq salar güneş içeri

Güneşe göz yumub yandırınan ıraaq

Klek söndürecek onu bil ancak¹⁹⁶

Nizâmî, ibadetlerin insana emredilmesini ve onun da bu emri kabulünün “kalu-belâ”dan başladığını ve devam ettiğini dile getirmiştir. O, insanın duygu ve düşüncelerle donatılarak yaratıldığını, bu yüzden kendi menfaat ve zararına dair kararlar verdiğini belirtmiştir. Tanrı’nın kendisine bahşettiği üstünlüklerden bî-haber olmadığı için O’nun emirlerini ifa eden insanoğluna karşılığının önceden ödendiğini söylemiştir. Nizâmî, insanın ilahi iradeye teslim olmasının esas sebebini onun sonsuz kerem sahibi olan Yaratana güveninden kaynaklandığını dile getirmiştir. O, *Bizi csartli etmişdir snin / mid etdiyimiz bol krmlrin¹⁹⁷* beytini ifade ederken insanı iyiliğe, cömertliğe, şerefli kılmaya, bağışlama gibi güzel ahlaki davranışlara yönelmeye iten sebebin Tanrı’nın kerem sahibi olmasının ibadetle insana yansımada görmüştür.

Nizâmî, *O, görünmez göze heç bir mekanda / Sitayış edilir ona her yanda¹⁹⁸* mısraları ile Yaratana ibadetin her hlkrda yapılabirliğini ifade etmiştir. Kalbin bile yaratana anmasını ibadet olarak belirterek, tek şkredilecek zatın O olduğunu beyan etmiştir. Kalbin O’nu zikretmesi ile tatmin olduğunu bildiren Nizâmî, akla da ferahlık ve düşünce gücü vereceği için Allah’a itaatın gerekli olduğunu söylemiştir. Aklın O’nu idrak etmesi ile birlikte kalbinde O’nun yer edinmesi ibadetlerinin ihlas üzere gerçekleştirileceğini dile getirmiştir.

Nizâmî, ibadetin insanı metanetli kıldığını, bu yüzden yaşama tutunmak için Yaratana itaatte bulunması gerektiğini dile getirmiştir. O’na verdiği söze sadık kalmasının kişinin teselli bulmasına vesile olacağı için insanoğlunu Allah’ın himayesine yönlendirmiştir. İnsanın mit ve güven duyacağı tek varlığın Tanrı olduğunu belirten şair, insanın bu duyguları taçlandırmak için ibadete yönelmesinin gerekli olduğunu belirtmiştir. *Sen dedin: dar günde kmeki menem / Her dilek istesen qebul edenem¹⁹⁹* beyti ile Nizâmî, Allah’ın vaadine hep sadık kaldığını, buna inanmayıp nefesine yenik düşenlerin aciz olduğunu beyan etmiştir. Ezelden verilen hükümlerin geri

¹⁹⁶ Gencevî, *İsgendername (şerefname, İqbalname)*, 1982, 482.

¹⁹⁷ Gencevî, *Xosrov ve şirin*, 2004, 30.

¹⁹⁸ Gencevî, *Yeddi Gzel*, 2004, 124

¹⁹⁹ Gencevî, *Xosrov ve şirin*, 2004, 22.

çevrilmeyeceğini beyan eden Nizâmî, bilinçli olarak Yaratanına baş eğmenin gerekliliğini ifade etmiştir.

Sonuç olarak söylemek gerekirse Gencevî'ye göre tevhit ilkesinin asıl amacının insanın kulluk bilinci ile yaşaması ve ömrünü O'nun rızasına uygun tamamlamasıdır. Aslında şair, kişiyi merkeze alan doğru bir tevhit inancının, insanı ahlaki yönden sağlam ve güçlü kılacak bir fonksiyonunun olduğunu ifade etmiştir. Sağlam bir tevhit inancı ve Allah tasavvuru olmayan toplumların kamil insan yetiştirme olasılığının imkansız olabileceğini savunmuştur. Ona göre doğru bir Allah tasavvuru, kişinin tüm yaşam tercihlerine yön vermesinde ve üstlendiği sorumlulukları eksiksiz bir şekilde yerine getirmesinde etkilidir. Görülmektedir ki Nizâmî, boşluk kabul etmeyen, eksik ve hatalı bilgilerin yıkıcı sonuçlara neden olduğu dini değerlerin temel taşı sayılan tevhit inancının öğretimiyle olumlu bir Allah tasavvuru hususunda sağlam bir bilinç oluşturmayı eğitimin en önemli görevlerinden saymıştır.

B. Peygamber İnancı

Nizâmî, bir medeniyeti tanımak, bilmek ve farklı alanlardaki düşünce ve yaklaşımları anlamak için öncelikle onu değerli kılan özellikleri irdelemeyi önermiştir. O, eserlerinde mensubu olduğu medeniyeti anlatırken dini inancının değerlerini esas alarak edebi düşüncelerini aktarmaya çalışmıştır. Şöyle ki İslam'ın iman esaslarından biri olan Peygamberler ve onların yaşam hikayeleri Nizâmî'nin konu edindiği temel değerler arasında zikredildiği görülmektedir. Bu inancı değerli kılan özellik, yaratılmışların en şerefli insanoğluna önderlik edecek bir elçi tasvir etmesidir. Bu elçi, insanın akıl ve irade yetisi ile donatılmasına rağmen Yaratanın mesajlarını iletcek ve davranışlarıyla gösterecek örnek şahsiyet peygamberlerdir.

Nizâmî, peygamberin insanlığı karanlıktan aydınlığa çıkaracak önemli bir görev üstlendiğine dikkat çekmiştir. Ayrıca Hz. Peygamberi insanları kurtuluşa götürecek bir gemiye benzeten Nizâmî, onun yolundan gidenlerin doğru limana ulaşacağını ifade etmiştir. *“İdrakinla oxudun hetta yazılmayanı, eqlinle işiqlattın beyin adlı cahanı”* mısralarıyla bu gerçeğe işaret etmiştir.²⁰⁰

---

²⁰⁰ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 48.

Nizâmî, her toplumun kendisine uyarıcı bir peygamber gönderildiğini, ilk peygamberden son peygambere kadar her birinin aynı görevi (tevhit) üstlendiğini belirtmiştir. Gencevî'ye göre bu görev, Allah'ın varlık ve birliğinin tebliği, emrettiği evrensel değerlerin korunmasına önderlik etmek ve doğru yola çağrıda bulunmaktır. Tüm peygamberlerin asıl görevi ve mesajı Tanrı'nın varlığını, birliğini ve O'ndan başka ilah olmadığını anlatmaktır.

Xalqı pis yollardan et haqqa devet / Onlar da Allaha etsin itaet

Tezele kökünden köhne binanı / Temizle qefletden bütün dünyanı

Cahanı divlerin zülmünden qurtar / Dünyalar şahına ol itaetkar

Bütün yatmışları yuxudan oyat / Eqlin üzündeki o niqabı at²⁰¹

Mısralarıyla Nizâmî, Peygamberlere verilen görevin gerekçelerini anlatmaktadır. O, Allah elçilerinin halkı kötülüklerden arındırmasına yardımcı olacak şahıslar olduğunu, yaptıkları yanlışlardan dönüp yeniden doğmuş gibi Yaratanına itaat ederek hayat sürmelerine vesile kıldıklarını belirtmiştir. Ayrıca onların, zulme karşı çıkmak, gaflet uykusunda olanları uyandırmak, aklını kullanarak evrenin yaratıcısına itaat etmekle mükellef olduklarını beyan etmiştir. Bunun dışında bazı kişilerin kul olduklarını unutup tüm evrene hükümlanlık etme düşüncesine kapılmalarına karşı irşat görevini üstlenmişlerdir. O, *Hüsrev ve Şirin* adlı eserinde kendini Tanrı makamında gören Hüsrev'in son Peygamber Hz. Muhammed'in getirdiklerine inanmasını, cehennem ateşinden kurtulması için Müslüman olması gerektiğini dile getirmiştir.

Eserlerinde son peygamber Hz. Muhammed'in şanına övgüler dizen Nizâmî, onun ümmeti için tek sığınak olduğunu dile getirmiştir. Çünkü, tevhide dayalı görevlendirmenin gerçekleştirilmesine muhatap olan en son Peygamber Hz. Muhammed olmuştur. Onun, peygamberlerin en üstünü ve yaratılmışların en şerefli olduğunu ifade eden Nizâmî, Allah'tan aldığı hüküm ve emirlerle insanları cehennemden kurtardığını anlatmıştır. Görevi kendisinden miras kalan Kur'an ve hadisler ışığında ashabi tarafından üstlenilerek, asırlarca devam ettirilen tek peygamberdir.

Bizim halımıza qəlbədən yanaraq / Gündüz günəş oldu, gecələr çıraq

Hər sınıq ürəyin odur pənahı / Odur bağısladan hər bir günahı

²⁰¹Gencevî, *İsgendername (Şerefname, İqbalname)*, 1982, 507.

*Dahidir, böyükdür o dahilardan / Üstündür, yüksəkdir hər peyğəmbərdən*²⁰²

Ayrıca *Hüsrev ve Şirin* eserinde yer alan *Peygamberin Övgüsü* başlığında Hz. Peygamber'in şemailinden, şefkat ve merhametinden, ümmetine düşkünlüğünden, getirdiği dinin son ve hak din olduğundan, mucizelerinden, mütevazı bir hayat yaşadığından bahsetmiştir. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in miraca yükselişini, bu miraçla evrenin sırrına vâkıf olduğunu da dile getirmiştir.²⁰³ Hatta onun ümmi olmasına vurgu yaparak gösterdiği mucizenin gerçek olduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca, *Nebilerden üstün qılınca, tacı, Şeriet-qılınca, taç da meracı*²⁰⁴ diyen Nizâmî, miraç olayının Hz. Muhammed'in bütün nebi ve resullerden üstünlüğünün göstergesi olduğuna vurgu yaparak getirdiği dinin de son ve mükemmel din olduğunu beyan etmiştir.

Hüsrev ve Şirin eserinin *Peygamberin Hüsrev'e Mektup Yazması* başlıklı bölümünde Hüsrev'in evrene ve evrendekilere bakıp ibret almasını istemiş, Allah'ın büyüklüğü karşısında bütün güçlerin bir hiç olduğunu, bu yüzden onun Allahlık iddiasından vazgeçmesini talep etmiştir. Ayrıca insanı cehenneme götürecek davranışlardan vazgeçip cennete yönelmesi gerektiğini bildirmiştir. Yine Hz. Peygamber'in doğduğu gece gerçekleşen olaylara yer veren Nizâmî, *Mustafa dininin mucizesinden / Mehv oldu Pervizin şahlığı birden mısralarıyla*, son ve gerçek dinin hakim olmasıyla Hüsrev'in şahlığının yok olduğunu anlatmıştır.²⁰⁵

Hz. Muhammed'le birlikte diğer peygamberlerin mucize ve vasıflarını ele alan Nizâmî, ilk peygamber Hz. Adem'in yaptığı hatadan dolayı yeryüzüne indirilişini, Hz. Yusuf'un kuyuya atılmasını anlatmıştır. Bu örneklerle Allah'ın her an onların yanlarında olduğunu, vahiy yolu ile kendilerine yardım ettiğine işaret etmiştir. Dev bir balık tarafından yutulan Hz. Yunus'un balığın karnında iken duyduğu pişmanlıktan sonra yaptığı dua ile umutsuzluğa düşmenin gereksiz olduğuna, pişmanlıktan sonra tövbe etmenin önemine dikkat çekmiştir. Bunun yanı sıra bedeni örtüp koruyan zırhlar yapan Hz. Davut'un hatıra kalan zırhıyla telmih yapan Nizâmî, Hz. Muhammed'in öğretilerinin yüz zırha bedel olduğunu dile getirmiştir.

²⁰² Gencevî, *İsgendername (İqbalname)*, 2004, 20.

²⁰³ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 1962, 8-10.

²⁰⁴ Gencevî, *Yeddi Gözel*, 2004, 20.

²⁰⁵ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 466.

Türk İslam edebiyatında var olan Hz. Muhammed sevgisinin tezahürlerini eserlerinde fazlaca gördüğümüz Nizâmî, tahtıyla bilinen Hz. Süleyman'ın saltanatının geçici olduğunu, ancak Hz. Muhammed'in ise ebediyete kadar devam ettiğini anlatmıştır. Ayrıca Hz. İsa'nın beşikte konuşma mucizesiyle birlikte göğsü yükselmesinden, Hz. Musa'nın Cenab-ı Allah'la konuşmak için Tur dağına çıktığından bahsederken, Hz. Muhammed'in ise Allah'a yaklaşımda varlıkların ulaşabileceği son sınır olarak kabul edilen yerde O'nunla konuştuğunu beyan etmiştir.²⁰⁶

Netice olarak Nizâmî, peygamberlerin yaşam hikayelerinin ve öğretilerinin değerler eğitimi açısından önemli olduğu gerçeğini eserlerinde sıkça yer vererek ortaya koymuştur. Peygamberlerin mücadeleci ruha sahip olmalarının her çağın insanlarına örnek olacağını dile getiren dahi şair, onların yaşamından örnek alınacak davranış modellerinin kişilik gelişimi açısından önemli olduğuna durmadan vurgu yapmıştır.

C. Ahiret İnancı

Dinin temel altı esasından biri olan ahiret inancı sağlam imanın göstergesidir. Nizâmî, bireyin ahiret varlığına imanını bu dünyadaki düşünce ve davranışlarına nizam oluşturduğunu ve onun ruhsal yapısına önemli derecede etki sağladığını anlatmaktadır. O, Tanrı'nın varlığını kabul eden tüm kavimlerin din düşüncesinde ahiret inancının kabul gördüğü bir değer olduğunu belirtmektedir. Bu değer Allah'a imanla birlikte anılma sebebinin, bireyi gözle görülür dünya dışında göremediği bir cihanın varlığına inandırmak olmuştur. Hatta, bireylerin kurtuluşa ermesinin ahiret inancından geçmesi²⁰⁷ onun insan hayatına intizam sağlamak için gerekli bir değer olduğunu ortaya koymaktadır.

Gencevî'ye göre ahiret inancı, tüm zamanlarda bireylerin en çok merak ettiği soruların başında gelmiştir. Yaşam boyu bireyler, başka bir dünyanın varlığından söz

---

²⁰⁶ *Cənnətdən torpağa gəldisə Adəm / O qoydu torpaqdan cənnətə qədəm*

Aytək çıxdı Yusif quyudan əgər / Nur saçdı quyudan o, aya qədər

Xızra abi-həyat oldusa qismət / Həyat çeşməsindən keçdi Məhəmməd

Yunisi uddusa balıq bir zaman / Ona səcdə etdi balıqla ilan

Davuddan yadigar tək bir zireh var / Məhəmməd yüz zireh qoyub yadigar

Süleymanın taxtı getdisə bada / Məhəmməd əbədi qaldı dünyada

İsanın beşiyi göyə qovuşdu / Məhəmmədsə özü göylərə uçdu

Tur dağı Musaya oldusa eyvan / Məhəmmədin qəsri yarandı nurdan. Geniş bilgi için bkz: Gencevî, *İsgendername (İqbalname)*, 2004, 20-21.

²⁰⁷ el-Bakara 2/62; el-Maide 5/69.

etmekte ve bunun mümkün olup olamayacağını sorgulamaktadırlar. Yaşanacak bir dünya olduğu halde neden başka bir dünyada yaşamak için davranış sergilememiz gerektiğini, yerimiz ahiret hayatıysa neden bu dünyaya göç ettiğimizi öğrenmek istemişlerdir.²⁰⁸ Bu sorulara istinaden oluşturulmuş cevaplardan birisi insanların yaratılış gayesini anlatmak olmuştur. Diğer, adalet çerçevesinin asıl işlem gördüğü yerin neresi olduğunu belirtmek adına Yaratan tarafından inşa edilmiş gelecek dünya olmasıdır. Bu yüzdendir ki, görülmedik bir cihanın varlığına inanmak, yapılan davranışların mutlak karşılık bulacağı bir dünyaya sahip olmak için önce Tanrı inancına sahip olmak gerekmektedir.

Nizâmî, ahiret inancını, Tanrı'nın mesajlarına inanma olarak değerlendirmiştir. Dünyayı köprü olarak nitelendiren Nizâmî, bu dünyanın başka bir dünyaya geçit yolu olduğunu anlatmak istemiştir. Çünkü, her akan selin dökülecek bir denizi vardır. Ahiret de davranışların karşılık bulacağı bir denizdir. Nizâmî, insanın iç dünyasının bu dünyaya sahiplendiğini, eylem yaparken ve konuşurken onun için cümleler sarf ettiğini belirtmektedir. Şöyle ki, insanın ölmesi anında canın (ruhun) yanıp kül olmamasını onun yeniden vuku bulacağına delalet ettiğini anlatmaktadır. Ruhunu teslim eden bireye “öldü” değil, “can verdi”²⁰⁹ şeklinde söylenmesi, istemsiz olarak iç dünyamızın da boyun eğdiği yeni bir başlangıç olan dünyanın varlığını kabullendiğini göstermektedir.²¹⁰ Ruhun cisminden ayrılığı da hayatın son bulması değil, yeni bir dünyanın başlangıcının işaretidir. Nizâmî, can vermek ve ölmek deyimini arasındaki hikmeti çözmeyi başaran insanın ahiret dünyasından haberdar olduğunu ve ona göre davranış sergilemesi gerektiğini anlatmıştır. İslam da bu hikmeti değerlendiremeyen bireyleri dünyanın kısmen görünen yüzüne hakim, ahiret bilincinden ise gaflette olduğunu ifade etmiştir.²¹¹

Nizâmî, her olayın gelecekte neler oluşturabileceğini tahmin etmek için onu geçmişle değerlendirmemiz gerektiğini önermektedir. Bu konuda da zikredilen geçmiş, ebedi gelecek olarak nitelendirilen ahireti kazanmaya köprü rolünü taşıyan dünya hayatımızdır. İki dünyanın varlığının amaç ve nedeni, ilkinin imtihan, diğerinin ise

---

²⁰⁸ Gencevî, *İsgendername (Şerefname, İqbalname)*, 1982, 487.

²⁰⁹ Azerbaycan Türkçesinde “can verdi” diriltmek, canlandırmak, cana getirmek, hayat vermek anlamlarında kullanılmaktadır.

²¹⁰ Gencevî, *İsgendername (Şerefname, İqbalname)*, 1982, 488.

²¹¹ er-Rûm 30/7.

imtihan sonucunun kişiye sunulmuş olmasıdır. Öteki dünyanın hazine, bu dünyanın ise anahtar olduğunu söyleyen Nizâmî, hazineye kavuşmanın yolunun anahtarı kazanmak için uğraştan geçtiğini belirtmiştir. Yani, birey ektiği ürünün ne denli verim sağladığını hazineye kavuştuğu zaman anlayabilecektir. Anlatılanlardan da anlaşıldığı üzere bu iki cihanın varlığı birbirine sımsıkı bağlıdır.²¹² Bu inancın Allah inancına bağlılığı ise yaratının ebedi diyar olarak ahireti nitelendirmesi ile ilgilidir.

Bireylerin perde arkasında gizlenen düşüncelerinin karşılık bulacağı bir hayatın onlara sunulması, yapılacak her davranışın kayıtsız kalmayacağını göstermektedir. Nizâmî, “*Dünya - bu odlu səhra səni coşdurdu... ancaq / Burda gizlətdiklərin orda aşkar olacaq*”²¹³ şeklindeki mısralarıyla dünyayı, nurlar saçan ateş gibi kaleme almıştır. Ateşin göz alıcı nurunun insanı yanıltarak cismini de içine almaması için uyarıda bulunmuştur. Bireyin, sır küpü olarak belirlediği dünyasının, âşikâr edilecek günün olmasını haber veren şair, bilinçli olarak yaşamının kurtuluş yolu oluşturacağını ifade etmiştir. Yalnız Tanrı tarafından bilindik olan sırrın zamanla meydana sergileneceği dünyanın bilinmesi, bireyin yaptığı ve yapacağı yanlışlardan çekinmesine vesile olacaktır.²¹⁴ Nizâmî, bu yüzden dünyada kazanılmış iyi veya kötü imajın ahirette ona göre karşılığının olacağını belirtmiştir. Yani, kazanılmış isimle hazinenin ne kadar kısmına sahip olunacağı anlatılmıştır.²¹⁵ Ahiretini kazanmak için önceliği ruhun Allah’a tesliminde gören şair, gönlün değerine ancak böyle yapıldığı takdirde muvaffak olunacağını bildirmiştir.

İnsanın yaptığı işlere dikkat etmesini, gururu terk edip iyiliklerle başkalarına çare olmayı, ahiretini hatırlayıp büyüklük taslamaktan vazgeçmeyi önermiştir. Dünya sohbetlerini konu edinen kişileri onun vefasızlığıyla uyarmaktadır. Kendini gafil göstermenin bir akıllılık değil, delilikten bir delil olduğunu söyleyen şair insanın bir an önce bu gaflet uykusundan uyanmasını hayatın gerçeklerini görmesi için uyarmıştır.²¹⁶

Ahireti, gönül yolu olarak belirten Nizâmî, bu hazinenin beslenmesi için insanın imana ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir. Gönlün kaybolmasını yardan da yoksun kalmaya delalet edeceğinden onun korunmasının en önemli görev olduğunu ifade etmiştir.

---

²¹² Gencevî, *İsgendername (Şerefname, İqbalname)*, 1982, 488.

²¹³ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 193.

²¹⁴ el-Bakara 2/8.

²¹⁵ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 1953, 133.

²¹⁶ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 103-105.

Kalbin gövhərini bərk qoru, azmı bu çöldə quldur

Təsbeh çevir, dua qıl, qulyabani nə çoxdur

Könül yolunu kəsən soyğunçular, oğrular

*Tələsini, torunu mənzilə yaxın qurar*²¹⁷

O, aklın gönülle birlikte hükmetmesini saadet yolu olarak değerlendirmiştir. Böyle düşünmesinin sebebi, kalbin mutmain olmayan düşünceden bir gün zarar göreceğindendir. Nizâmî, aklın kalbi dinleyerek hareket etmesini sevmenin temel amacı olarak göstermektedir. Örnek olarak gönlün yeşermesi, İsmail gibi canı kurban etmeye hazırlıklı olmasından geçmektir. Bu yüzdendir ki, insanın dünya hayatından geçişi, Tanrı sıralarına şahit olmaktır. Bu sıraları görmek ise kişinin kendisini terk etmekten (mahviyet) geçmektedir. Nizâmî, hayata bağlı kalmayı ise candan geçmeye hazır olanların özelliği olmadığını söylemiştir. Ona göre insanın dünyaya gelişi ve bir gün bu dünyadan göç etmesini bilerek yaşaması, ahiretini kazanmaya çalışan bir birey için en önemli yöntemdir.²¹⁸

Nizâmî, yolcu olan insanın dünya mizanında yaptığı doğru ve yanlışların hiçbir eksiklik olmadan ahiret mizanında karşılığını bulacağını anlatmıştır. Ayrıca bu zifiri karanlıktan geçmek için kişinin yaptığı güzel amellerin yolunu aydınlatacak meşale olduğunu bildirmiştir. Yine kişinin dünyada karşılaşacağı engellerin hep Tanrı'nın istek ve iradesiyle gerçekleşebileceğini ifade etmeye çalışmıştır.²¹⁹

Şair eserlerinde ahir zamanın alametlerine yer vermiş, dünya hayatı ve ahiret arasındaki bağlantıyı konu edinmiştir. Ahir zaman, kelimesi anlamından da anlaşıldığı üzere dünyanın sonunun yaklaştığı, kıyametin kopmasının yakın olduğu kabul edilen bir zaman bölümüne denilmektedir.²²⁰ Nizâmî bu zamanın yaklaştığını ve insanın kendini gafletten uyandırarak geçici zevklere kapılmadan dünyadan el etek çekmesini istemiştir. Zamanını kötülüklerden uzak, iyilik ve güzellikler içinde geçirerek tüm insanlığın kurtuluşu için çaba göstermesini önermiştir. Ölümsüzlük düşüncesine sahip olarak biriktirdiği mal ve mülkün onun bu dünyada kalmasına yardımcı olmayacağını, ayın

²¹⁷ Gencevî, *Sırlar Xezinesi*, 2004, 194.

²¹⁸ Gencevî, *Lirika*, 1983, 69.

²¹⁹ Gencevî, *Lirika*, 1983, 31.

²²⁰ Ayverdi, *Kubbealtı, Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 23; Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, 18.

kendi ışığı olduğunu sananlara onun bile güneşten yani bir başkasından güç aldığını belirterek asıl mülkün sahibine yönelmeyi önermiştir. Kur'an'da belirtilen ahir zaman alametlerine istinaden fenalıktan, iftiradan, ön yargıdan, emanete sahip çıkmamadan ve benzeri özellikleri öne sürerek güneşin ısısının bile cehennem ateşinden bir kıvılcım olduğu uyarısında bulunmuştur. Bu yüzden insanın yolunu ve yönünü doğru belirlemesi gerektiği uyarısında bulunmuştur. Kişilerin bu dünyada gördüğü zorluklara dert edinmemelerini, dünya hayatının bir arpa tanesine bile değmeyecek kadar önemsiz olduğunu söyleyen Nizâmî güzel günler yaşaması için amellerin güzelleştirilmesine yönelmeyi öngörmüştür:

Felek mücirresinden ezabı salma yada,

Saman çeken bu felek deyme bir arpaya da.

Eline geler deye belke yaxşı bir maya,

*Tedarük et köçmeye, bel bağlama dünyaya.*²²¹

Dünyaya aldananların uyanması için onun da bir zaman hazan olacağını, bu sefanın bir cefayla sonuçlanacağını önceden belirtildiğini söyleyerek dünya hüznüne kapılmaktan vazgeçmeyi istemiştir. Aslında Nizâmî her mevsimin bir sonu olduğu gibi dünyanın da başlangıcı gibi sonunun da olacağını bu örnekle açıklamaya çalışmıştır. Yani ebediyet düşüncesine kapılan insanların aslında ebedi olmadığını anlamasına yönelik bakma değil de görme vasıflarını kullanmayı önermiştir.

Yazar ayrıca dünyanın vefasızlığından bahsederek burada elde edilen malın, mülkün asıl sahibi olduğunu, bu dünyaya güvenerek girdiği her oyundan kazançsız çıkacağını dile getirmiştir. Önceden fırtınalar içinde sunulan bu dünya, geçilmez deryalardan oluşsa da insanoğlu nefsi yüzünden boğulmaya yönelik yol seçmeyi denemiştir. Nizâmî, mülkü mülkün sahibine vermeyi, ondan istenilenleri yerine getirmekle yetinmeyi bilmeyi bir erdemlik saymıştır. Şöyle ki, insana bu felaket gemisi yani dünya, kullanıcı olarak verildiği halde insan burada sahiplik taslamaya eğilmiştir.²²² Aslında burada dünyanın insana, insanın da yaratana olan vefasızlığından bahsedilmiştir.

²²¹ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 1953, 96.

²²² Nizâmî Gencevî, *Poemalar*, der. Şemistan Mikayılov, S. E. Rüstemova, Asya Bekirova (Bakı: Maarif Neşriyatı, 1985), 49.

Nizâmî ikna etmenin zor olacağı bir konu olan dünya hayatı ile ilgili uyarılarla insanın bir gün göç edeceğini bildirmiştir. Dünya hayatından daha güzel bir menzilin olduğunu, burada yaşamının sadece varlığın kendisini talan ettiğini anlatan Nizâmî, kimsenin kimseye yardımı dokunmayacak bu göçte sadece kalpten yapılan amellerin imdada yeteceğini belirtmiştir. Dünya hayatını kafese benzeten yazar bundan kurtulmanın yolunun ebedi aşka ulaşma olduğunu, bunun için de yol boyunca kurulan tuzaklardan itina ile geçmeyi öngörmüştür. İnsanın hayat hikâyesini temsiller eşliğinde örnek vererek uyarmaya çalışmıştır. O, tilkinin çevikliğinden bahsederek onun kendini kurtarma adına yuvasına iki delik açmasının fayda sağlamayacağını açıklamıştır. Tilkinin bu davranışını, ecelin elinden kaçmanın imkansız olduğuna örnek göstermiştir.

Hayatta geçmişe takılıp kalmamayı öneren Nizâmî, insanın kendi gölgesinden korkmasına sebebiyet vereceği için yaşamını sadece dinden gelen amellerle şekillendirmenin işe yarayacağını anlatmaya çalışmıştır.²²³ Dünyada yaptığın iyi ve kötü amellerin kıyamet günü adalet terazisinde mizana konulacağını, dinden aldığın iktidarın adalet terazisinin düzlüğüne delalet edeceğini anlatmıştır. Dünyayı dert mekanı olarak gören yazar, gücü yetenin dert değil, derman olmaya muvaffak olacağını nakletmiştir:

Dünyada düzgün işler ölçsen eger her zaman,

Qiyamet çekisinin kere yağı olarsan.

Din senin qollarına iqtidar verse eger,

O zaman edalette terezini düzelder.²²⁴

Görüldüğü gibi Nizâmî, dünya ve ahiret hakkında doğru bir düşüncenin kazandırılması için güzel davranışların uhrevi karşılığının olduğuna dikkat çekerek sağlıklı bir eğitim anlayışı oluşturabileceğimizin mesajını vermiştir. Dünya hayatını anlatmaktan vazgeçmeyen Nizâmî, onun zorluklarını her zaman dile getirmeye çalışmıştır. Dünyanın tükenmez büyüklük ve güzellik meskeni olarak gören insanları uyarmak adına Nizâmî, onun genç olmasından değil yaşlılığından bahsetmiştir. Aslında burada dile getirilen bizden önce yaşamış insanların olduğunu, onların da genç gelin gibi gözükken bu dünyaya aldanma olasılıklarının büyük olduğunu göstermektedir. Süslü gözükken bu kocaman dünyanın insanı kendine çekme ikna kabiliyetinin büyüklüğünü,

²²³ Gencevî, *Poemalar*, 62.

²²⁴ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 1953, 104.

elinde bulunduğu çiçeklerin bir ateş olduğu uyarısında bulunmuştur. Dikensiz gül olmadığı gibi, dünyanın zarar vermeden insanoğlunu gül bahçesine ulaşmaya yardım etmeyeceğini nakletmiştir. “*Qiyamete qoyarmı qalsın qisas bu dünya, / İsteyir ki hamıdan alsın qisas bu dünya*”²²⁵ beyti dünya hayatının meşakkatini apaçık ortaya koymaktadır. Dünyaya gelirken hiçbir şeye sahip olmayan insanın giderken de elleri boş gideceğini dile getirmiştir.

Nizâmî, insana bu şekilde bir hayat yaşamak için bilinçli şekilde hareket etmesini anlatmaya gayret etmiştir. O, ahiret bilinçsizliğini zamanın geçmesinden habersiz olan insanın yaşam öyküsünden de habersiz kalacağı durumuna benzetmiştir. Yazarın “Vakit yetti ahiretini karşıla” ikazı aslında bir uyanış çağrısıdır. Zamansız hayat olarak görülen bu dünyanın vaktinin duracağını, başka bir dünyanın vakit sayacının başlayacağını beyan etmiştir. Bu yüzdendir ki, zamanı kendilerine arkadaş edinenlere hitaben aslında en büyük düşmanlarının zaman olduğunu söylemiştir. Şair, zamanla düzelir misaline karşılık zaman akıyor, durgunluk olmadığı için hayat da akıyor ve bu insan ömrünün bitmesiyle sonuçlanabileceği için insanın, bireysel olarak kendini kurtarma adına her anını değerlendirmesi gerektiği yönde aydınlatmaya çalışmıştır.

Nizâmî, dinden uzaklaşıp dünyayı sevenlere “*Qayıt edaletsizin, nakesin qapısından / Bu sirlər sarayının etrafında gez dolan*”²²⁶ mısralarıyla çağrıda bulunmuştur. Dünyayı adaletsiz olarak gören şair, insanın yapıp yapamayacağı tüm eylemlerden kendisini sorumsuz tuttuğunu, bunun için kişinin sırlarla dolu saraya benzetilen dinin etrafında çember kurmaya davet etmiştir. İnsana yaratılışını, nereden gelip nereye gideceğini, verilen emanetlerin bir gün sahibine geri döneceğini anlatmaya çalışmıştır. Toprağın verdiği, yani ondan yaratılan her şeyin yeniden toprak olacağını, aslına döneceğini idrak ederek ölümü hatırlamayı istemiştir. Dünya derdi ve mülküyle dertlenen bireyin tutunduğu tavrı yüzünden ruhunun bedenini yormasına karşılık edindiği ağırlıktan kurtulmaya çağırması ve özgür bir kuş gibi ahiretine kavuşmayı dilemiştir. Dünyayı “çeviklerin kervan yolu”²²⁷ olarak adlandıran Nizâmî, “Uyarıları doğru değerlendirmek kişinin kurtuluş anahtarını bulmasıdır” diyerek insanları aydınlatmaya ve aydınlığa çıkarmaya çalışmıştır.

---

²²⁵ Gencevî, *Poemalar*, 54.

²²⁶ Gencevî, *Sirlər Xezinesi*, 2004, 193

²²⁷ Gencevî, *Yeddi Gözel*, 2004, 259.

D. Gencevî'ye Göre Yaratılış ve Aşamaları

Nizâmî, eserlerinde yaratılışın esas konusunu evren ve insan olarak belirtmiştir. Bu konulara açıklık getirme çabası ilme sarılmayı ve insana hitap edecek derecede anlamaya yönelik olmuştur. Evren ve insanın yaratılışındaki amacın bir gaye için olduğunu, var olan hiçbir şeyin tesadüf olmayıp bir amaç için anlam bulduğunu belirtmiştir. *Boşboşuna deyil bunca hərəkat / Bir məqsədi vardır onların, əlbət*²²⁸ mısralarıyla yaratılmışların oyun eğlence için yaratılmadığı²²⁹ bir amaç için halk edildiğini ifade etmiştir.²³⁰ Eserlerine kaynaklık eden Kur'an'da neyin neden yaratıldığı, amacın ne olduğu ve halife olan insanın yaratılış serüveni anlatılmıştır. *Bu varlıq pərdəsinə bürünmüş hər xilqətin / Öz cisminə yaraşan bir canı vardır yəqin*²³¹ beyti, yaratılmışların kendine has bir ruh (can) ile vuku bulduğunu göstermektedir. Mahlukatın yaratılışında, fani oluşunda ve dünyadan göç etmesinde Tanrı tarafından oluşturulmuş bir hikmet vardır.

Kainattaki güzelliklerin zamanla insanı etkileyip, Yaratanını bulmaya çalışmak başlangıçtan günümüze tüm insanların sorguladıkları en önemli konulardandır. Nizâmî, yaratılışın hikmetini çözmek, anlamlandırmak için gök ve yerin kendi ekseninde hareket etmesine, yerin sabit göğün değişik şekiller almasına dikkat çekmiştir. Yıldızların neden yer değiştirdiğine vurgu yapan şair, asıl kime secde edilmesi gerektiği hususunda arayış içinde olan insanı uyarmıştır. *Neçin yer sabitdir, ulduzlar səyyar? / Kim ona "get" dedi, buna "tut qərar"?*²³² Bu ikazla Nizâmî, her görünen güzellik ve gücün tapılacak bir varlık olmadığına işaret etmiştir. İşin aslının, her şeyi var edenin varlığına inanmanın önemine bağlı olduğudur. Şöyle ki, her güçlü görülene tapılmaması, onların da emre tabi olduklarının farkında olunması gerektiğini dile getirmiştir. Gencevî'ye göre, ayette belirtildiği üzere asıl hikmet, güneşin aydınlık, ayı nur kılanın ve yılların sayı ve hesabını bilmemiz için ona duraklar tespit edenin Allah olduğunu bilmektir.²³³

Nizâmî, yaratılışın ve yaratılmış olmamızın hikmetine değinerek, insanı meftun eden her cismi Tanrı diye nitelendirmemek gerektiğine değinmiştir. O, kendine hayrı ve

²²⁸ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 28.

²²⁹ ed-Duhân 44/38.

²³⁰ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 1953, 89.

²³¹ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 126.

²³² Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 26.

²³³ Yunus 10/ 5-6.

zararı dokunmayan nesneyi Yaratıcı olarak görmeyi akıl ve mantıkla izahının mümkün olmadığını açıklamaya gayret etmiştir. Şair, ayrıca insanların putlaştırdığı nesneyi Hz. İbrahim gibi sorgulamayı, fakat kalbi putlardan temizlemeyi önermiştir. *Bütü İbrahîmtək oxşa, əzizlə / Ancaq bütخانəni ondan təmizlə.*²³⁴ beytiyle insanları faydası dokunmayan putlara tapmaması konusunda uyarıda bulunmuştur.²³⁵

Nizâmî, yaratılışın sırrına vâkıf olmayı Allah'ın bizlere sunduğu kadarıyla bileceğimizi anlatmıştır. Sunulan mesajları incelemeyi, aklın sınırlarını aşacak tarzda sorgulamanın yanlış olduğunu belirtmiştir. O, mahlukatın nasıl oluştuğunun tüm sınırlarını çözmek için yaratılışın hikmetine sahip olmanın gerekliliğine vurgu yaparak bunun da mümkün olmayan bir hayal olduğunu ifade etmiştir. *Əl uzatma, qarışma Tanrının işlerine / İblisə deyən qırmanc, ta ki deymesin sene*²³⁶ mısralarıyla bu gerçeğe işaret ederek kişinin büyüklük taslamaması gerektiğini bildirmiştir. Şair, bu düşünceye kapılarak Allah'ın emirlerine karşı gelmenin kişiyi hüsrana uğratacağına değinmiştir. Bunun sonucunda da kişinin iblis gibi ebedi cezaya çarptırılacağı uyarısında bulunmuştur. Nizâmî, düşüncenin anlamlandıramayacağı bir şeyi bireyin kendisinin yaratmasının da mümkün olmayacağını savunmuştur. Her hangi bir şeyi meydana getirmekte aciz olmamız aslında evren ve içindekilerinin bir insan tarafından yaratılmadığını belirtisi olduğunu göstermektedir. İnsanın akıl erdiremediği bilgide araştırma yapması aslında onun acizliğini ortaya koymaktadır:

Bilseydim bunları nece xelq (halk) etmiş / Menimde elimden gelderdi bu iş

*Düşünce qavrasa bir şeyi eger / Şüpheşiz onu da özü düzelder*²³⁷

Nizâmî'nin varlıkların neden yaratıldıklarını dinimizin iletmiş mesajlar ışığında açıklama gayretinde olduğu görülmektedir. O, insanı her zaman arayış içinde olmaya, gizli sırlar (hikmet) hakkında bilgi sahibi olabilmesi için araştırmalar yapmaya teşvik etmiştir. Kainatın başlangıçta bir bütün şekilde tek bir kütle olduğu, sonradan bölünüp parçalara, dünyanın da içinde bulunduğu uzay cisimlerine ayrıldığını belirtmiştir.²³⁸ Son dönemdeki bilimsel gelişmeler de kâinatın başlangıçta bir bütün olduğu, sonradan bölünüp parçalara, yani dünyanın da içinde bulunduğu uzay cisimlerine ayrıldığını

²³⁴ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 26-27.

²³⁵ es-Saffet 37/85-93.

²³⁶ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 174.

²³⁷ Gencevî, *İsgendername (Şerefname, İqbalname)*, 1982, 488.

²³⁸ Gencevî, *İsgendername (İqbalname)*, 2004, 101.

ortaya koymaktadır. Nizâmî'nin bu yaklaşımı, hem Kur'an'ın gerçekleriyle hem de astrofizikçilerin evrenin oluşumu hakkında kabul ettikleri teoriyle örtüşmektedir.²³⁹

Yer ve göğün ayrılması ve her canlının sudan yaratılması²⁴⁰ anlayışı görünürde olan yaratıkların ham maddesinin sudan oluştuğunu göstermektedir. Nizâmî, kainatın sudan yaratılışının mümkün olmadığını iddia edenlere insanın nutfeden yaratıldığını delil olarak hatırlatmıştır:

Sudan bu kainat yarana bilmez / Deye inkar etmek istese her kes

*Nüfteni bir anlık qoy salsın yada / Sözüme sübuttur, delildir o da!*²⁴¹

Nizâmî, kişinin yaratılış serüvenini, geçirdiği evrelerin onu nereden gelip nerelere kadar ulaştırdığını idrak etmesini istemiştir. Bireyin dünyaya gelişinin ve bu dünyadan gidişinin hikmet dolu olduğunu ve bunu çözüme ulaştırmak için idrak etmeyi ön görmüştür. *Dærk elə mövqeyini, səfərinin səmtini / Hardan gəlir bu yollar, hara aparır səni?*²⁴² O, başka varlıklara değil sadece insana sonunu düşünme imkanı verildiğini, bunun kendisine sunulan bir ödül olduğunu belirtmiştir. Bu ödülü kazanmak ise akıl yolu ile elde edinilebileceğinden onun bu meleke ile birlikte yaratıldığını anlatmıştır. *Öz sonunu düşünmək imkanımız var bizim / Başqa xilqətlərə bu, qismət deyil, əzizim.*²⁴³ Nizâmî, bu farklılık ve ayırım için bireyin kendi yoğrulduğu toprağı tanımasını, yaratılmışların en üstünü olmasından dolayı da yaratanına şükranda bulunmasını önermiştir. *Tanrının yoğurduğu bu torpağı tanı sən / Şükür qıl, ey naşükür, ən ulu zirvədəsən*²⁴⁴

Nizâmî'nin, insanın yaratılış aşamasını geniş bir şekilde ele aldığı görülmektedir. Ona göre insanın değerini anlamak ve çözmek için öncelikli olarak onun var oluşunun başlangıcını öğrenmek gerekmektedir. *Dünyadan köçen zaman döneceksen esline / Yene qovuşacaqsan zerre boyda nesline.*²⁴⁵ mısralarıyla insanın aslına döneceğini yani toprak olacağını ifade etmiştir. Ateşin topraktan üstünlüğüne dikkat çekerek tüm yaratılmışların en şerefliyi insanoğlunun, topraktan değil ateşten

²³⁹ Zeki Yıldırım, "Enbiya, 30 Ekseninde Evrenin Oluşumu", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39(2013), 61.

²⁴⁰ el-Enbiya 21/30.

²⁴¹ Gencevî, *İsgendername (Şerefname, İqbalname)*, 1982, 496.

²⁴² Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 138.

²⁴³ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 137.

²⁴⁴ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 138.

²⁴⁵ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 131.

yaratıldığını iddia edenlere şu şekilde cevap vermiştir: *Ateşten olsaydı insanın canı / Cehennem olardı onun mekanı*²⁴⁶ Yine *Bu qeder az olmasa ömür qiymetli olmaz / Azlığındandır onun qiymeti, bir qulaq as*²⁴⁷ beytiyle, hayatın kısa olmasındaki asıl amacın bir imtihan²⁴⁸ ve dönüşün O'na²⁴⁹ olacağı müjdesidir.

Nizâmî insanın yaratılışı konusunu ele alırken üç tür oluşumdan bahsetmiştir. Bunlar; ilk insan Âdem Peygamber, eşi Havva ve onlardan üreyen insanlık. O, her birinin yaratılış serüveni farklı bir biçimde gerçekleşse de toprağa dökülen her şeyin yeniden ondan oluşacağını, ölüm ve yaratılış arasındaki çizginin hep aynı devam edeceğini ifade etmiştir.²⁵⁰ Nizâmî insanın hamurunun toprak, çamur, balçık ve kilden yani aynı cevherden yoğrulduğunu, ilk insan olan Âdem'in yaratılışının Allah'ın "ol" emriyle gerçekleştiğini bildirmiştir. *Sözdən bir səs, bir nəfəs gəlməmiş... inan mənə: / Can girmədi palçıqdan xəlq olunmuş bədənə.*²⁵¹ beytiyle bu gerçeğe işaret ederek ruhun bedene bürünmesini Allah'ın mucizesi olarak nitelendirmiştir. O, ruh ve bedenden oluşan insanoglunun, maddi ve manevi yönünü bir bütün içinde kullanarak hakk ettiği halife makamına ulaşacağını bildirmiştir.

Nəhayətsiz, sonsuzdur Tanrının kəraməti / Kərəm saçıb, can ilə birləşdirdi surəti.

*Surət, can birliyindən qəlb aləmi doğuldu / Xilafət mövqeyinə çatan xəlifə oldu*²⁵²

Nizâmî, Âdem Peygamberin Ebül-Beşer (insanlığın babası) olması ve üstünlüğü sebebiyle bütün mahlukattan kendisine secde edilmesi istendiğini belirtmiştir. Fakat İblisin bu emre tabi olmadığını ve Allah'a karşı geldiğini dile getirmiştir. Nizâmî, O'na karşı gelen İblisin akıbetinin hayır olmadığına işaret ederek, bu olaydan herkesin ders alması gerektiğini istemiştir.²⁵³

Nizâmî, ilk insanın bir tek candan (Adem'den) yaratıldığını, ondan da yine eşinin (Havva'yı) vücuda getirildiğini ve insan neslinin devamının bu şekilde sağlandığını belirtmiştir. Havva validemizin yaratılışı ilk insanın vücudundan vuku

²⁴⁶ Gencevî, *İsgendername (Şerefname, İqbalname)*, 1982, 488.

²⁴⁷ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 1953, 88.

²⁴⁸ el-Mülk 67/2.

²⁴⁹ er-Rûm 30/8.

²⁵⁰ Gencevî, *İsgendername (Şerefname, İqbalname)*, 1982, 502.

²⁵¹ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 57.

²⁵² Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 68.

²⁵³ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 88.

bulmuştur. Nizâmî, “*Sen deme rüknden*²⁵⁴ *yaratanmış insan*” mısrası ile bu gerçeğe işaret etmiştir. Nizâmî, rüknle Allah’ın Âdem’in yaratılışından bahsederek onun uyutulmasıyla sol kaburgasından da Havva validemizi yarattığını anlatmaya çalışmıştır. Sonrasında ise Âdem’in uyandığında Havva’nın ona yaklaştığını belirtmiştir. Bu durum eşinin kendisinden bir parça olmasından kaynaklanmaktaydı. Çünkü Allah insanı yaratırken onlara eş olacak kişiyi de yaratmaktadır.²⁵⁵ Nizâmî, *Bil ki, erşin sultanı xelq ederken cahanı / Çekdi, qoşa yaratdı həm sureti, hem canı* beyti ile yaratılıştaki her varlığın çift olarak yaratıldığını beyan etmiştir. *O büyük Tanrıdan olmasa ferman / Melumdur ki, gelmez vücuda bir can*²⁵⁶ ifadesi ile Nizâmî, Allah’ın izni olmadan hiçbir suretin ruhuna kavuşmadığını belirtmektedir. Yani, insana kendi ruhundan üflemesinin Allah’ın tercihi ile gerçekleştiğinden hiçbir varlık O’nun izni olmadan var olamamaktadır.

Havva validemizin yaratılışı ve ilk kadın olması Kur’an’da ifade edildiği gibi bilim dünyasında da açıklamalarla kanıtlanmıştır. İnsan bedeninde hücre DNA’sı dışında “Mitokondriyal DNA” (mtDNA) mevcuttur. Bu DNA’da bulunan genetik bilgiler insana anneden geçmektedir. Bunun sayesinde insanın hastalıkları ve evrimsel özellikleri çözülebilmektedir. Bilim insanları bu genetik yapı sayesinde farklı ırklardaki insanlardan alınan mtDNA’yı inceleyerek tüm insanların ortak annede birleştiği sonucuna varmışlardır. Hipotezlerini de “mitokondriyal Havva” diye nitelendirmişlerdir.²⁵⁷

Kur’an’da erkek ve kadının yaratılışına dikkat çekilerek Allah’a karşı gelmekten sakınmamız gerektiği emredilmiştir.²⁵⁸ *Torpağın göz yaşıyla, qan ilə yoğrulsa da / Neçə xəzinə yatır, bilsən, onun altında!* beyti ile Nizâmî, insanın bulanık sudan (nutfe) ve alaktan yaratıldığını işaret ederek bu gerçeğe dikkat çekmiştir. Bunun dışında şair, yaratılış evresinin tamamlanması için birkaç ögenin varlığından bahsetmiştir. Bunlar; toprak, nutfe, alaka, mudğa (bir çiğnem et görünümü), mudğanın kemiklere dönüşümü ve kemiklerin yeniden etle kaplanması sırasıyla yaratılış evresini oluşturmaktadır.

---

²⁵⁴ Rükün bir şeyin en fazla sağlam olan tarafı, köşesi veya temeli anlamını taşımaktadır. Bkz. Azerbaycan Dilinin Orfografya Lügati www.obastan.com (Erişim 16.11.2020)

²⁵⁵ Nisa 4/1.

²⁵⁶ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 30.

²⁵⁷ Haskett, Dorothy R., “Mitochondrial DNA and Human Evolution”, by Rebecca Louise Cann, Mark Stoneking & Allan Charles Wilson, *Embryo Project Encyclopedia*, 2014/10(1987), 10.

²⁵⁸ en-Nisâ 4/1.

Nizâmî, *Göyler axar su tökdü, yerlerde islandı gil, / O iksirden yoğruldu senin de cövherin, bil!*²⁵⁹ ifadesi ile insanoğlunun da yaratılışının cevherini Âdem (a.s) gibi kilden,²⁶⁰ çamurdan,²⁶¹ iksirden²⁶² oluştuğunu belirtmiştir. *Cəhd et, verdiyin sözü yetirəsən yerinə / Çalışma nəfsin üçün, çalış Tanrı xeyrinə*²⁶³ diyen Nizâmî, insana yaratılışının farkına varmak için uyarmıştır. O, insana verilen ömrü nefsi için harcamamaya, yaratılış zamanı Yaratanına verdiği söz doğrultusunda yaşamaya yönlendirmiştir. Kulun yaratılışına sadakati, onun halifeliğinin Allah yanında kıymet bulmasına delalet edeceğini belirtmiştir.

Sonuç olarak Nizâmî'nin, insanla ilgili düşüncelerini onun varoluşsal amacına uygun bir şekilde ortaya koyduğunu, insanı ilahi hakikate uygun tanıtmayı ve yetiştirmeyi hedeflediğini söyleyebiliriz. Şair, ilahi mesajın ifade ettiği en güzel şekilde yaratılan insanoğlunun, konumu itibarıyla yaratılış gayesinin dışında düşünmenin mümkün olmayacağını iletmiştir. İnsana kendisini ve içinde yaşadığı evreni tanıtmayı hedefleyen Nizâmî, kişinin varoluş amacının ve nihai hedeflerinin neler olduğunu bilerek sergileyeceği davranışların yaratılış özelliklerine uygun olması gerektiğini belirtmiştir. O, kişinin sergileyeceği davranışların ilahi mesajı esas alan pratikler üzerinde gerçekleştirmenin önemi üzerinde durarak bunun değerler eğitimi açısından anlamlı öğrenmeler gerçekleştirmeye önemli katkılar sunacağına dikkat çekmiştir. İnsanın yaşam serüvenini vahyi temele alan bir anlayışla açıklayan Nizâmî'nin, "insanı tanıma" çabasını onun yaratılışındaki üstünlüğü ile irtibatlandırmıştır.

D. İbadet

Nizâmî Gencevî'nin eserlerini incelediğimiz zaman ibadet konusunu çeşitli beyitlerde işlediği görülmektedir. O, ibadeti çeşitli boyutları ile ele almış, ibadetlerden olan namazın miraçta verilen bir hediye olduğunu bildirmiştir:

Merac gecəsində sən - aləmə dost, aşına / Ayaqların toxundu fələklərin başına.

²⁵⁹ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 131.

²⁶⁰ Balçık, su ile ıslanmış toprak, lüleci çamuru, kil; Geniş bilgi için bkz: Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, 333.

²⁶¹ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 120.

²⁶² "O gün ki torpağım tökübdə, islatdılar / Bir az iksir atdılar, can mayası qatdılar", Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 137

²⁶³ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 200.

*Sən gəldin, göy ətəyi doldu daş-qaşla, zərlə / Göy çevrəsi süsləndi altunla, al
rənglərlə.*²⁶⁴

İbadetlerden özellikle namazı Müslümanın pusulası olarak nitelendiren Gencevî “Dörd bayrağın – təkbirin müsəlmanlıq mehvəri / Beş duan - beş namazın sultanlıq növbətləri” sözleriyle bu gerçeği dile getirmiştir. Hem sosyal hem de psikolojik işlevleri gerçekleştirme fonksiyonu üstlenen din özellikle dini ritüellerden ibadetler sorumluluk duygusunun oluşmasında önemli yer tutmaktadır.²⁶⁵ Görüldüğü gibi Nizâmî de güçlü bir irade sergilemek ve kişide sağlam bir sorumluluk bilinci oluşturmak için ibadetlerin önemli bir ritüel olduğunu ifade etmiştir. Gencevî’ye göre ibadete yönelen kişi hem sorumluluk almakta, hem gerçek özgürlüğüne kavuşmakta aynı zamanda nefisini temizleyerek hem maddi hem de manevi yönden sıhhat bulabilmektedir. *Nizâmî’nin adına şərəf gətirən Xuda! / Sənin qulun olmağım ağalıqdır dünyada* mısralarıyla konunun anlam ve önemine dikkat çekmektedir. Ona göre ilahi emirlerin temel konularından sayılan ibadet, Allah’a sığınma ve O’nun emirlerine itaatin göstergesidir. Zikredilen mısralarla o, ayrıca Allah’a karşı kulluk görevlerini yerine getirenlerin sorumluluk alarak hakiki özgürlüklerine kavuştuklarına değinmiştir. Onun mısralarında kişinin ibadetler vasıtasıyla Allah’a kul olması gerçek özgürlüğün ifadesidir diyebiliriz.

Gencevî ibadetin nefse karşı önemli bir fonksiyon üstlendiğini de savunmaktadır. Çünkü Nizâmî eğitimle kişinin iradesine hakim olması gerektiğini savunmakta bunun için de nefsiyle mücadelenin önceliğini hep dile getirmektedir. *Sənin diləklərinin tərəzisi olan zər / Beş rükət namazının fatihəsinə bənzər*²⁶⁶ mısralarıyla namazı Allah’tan bir istekte bulunmak için değil, O’na yakınlaşma aracı olarak görmek gerektiğini söylemiştir. İbadetin disiplin kazandırmada etkili olduğunu bildiren Gencevî’ye göre, nefisle sağlıklı mücadele olmadan insanın iç huzuru yakalaması mümkün değildir. *Hansı vəfa əhli ki, yetmiş əhdə, murada / Yalnız cəfa çəkməklə qalxa bilmiş o qata.*²⁶⁷ sözleriyle eylemlerin hikmet ve derinliğine vurgu yaparak gösterişe gerek olmadığını ifade etmiş, ibadetlerin ihlas üzere gayelerine uygun olarak

²⁶⁴ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 42.

²⁶⁵ İsmail Sağlam, *Çocuk ve İbadet, 7-14 Yaş Dönemi İbadet Eğitimi Üzerine Bir Araştırma* (Bursa: Düşünce Yayınları, 2003), 25.

²⁶⁶ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 164.

²⁶⁷ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 120.

yapılmasını istemiştir. *Bu beş vaxt namazdır əsli tovbənin / Beş növbə təblidir qapında sənin*²⁶⁸ Özellikle sabah namazının önemine dikkat çeken Nizâmî, *Gecədən qaranlıqmış qiyamətin səhəri / Sübh namaz qılanların hanı bayraq əlləri?*²⁶⁹ mısrasıyla temizlik ve zafer sembolü bayrak benzetmesi yapmış, sabah namazında Allah'a açılan elleri bayrak kadar pak ve zafer müjdecisi olarak nitelendirmiştir. Görüldüğü gibi Nizâmî'de ibadet konusu her türlü iyiliği ve güzelliği ihtiva edecek özellikler taşımaktadır. O, yardımlaşma, paylaşma, cömertlik ve buna benzer her türlü iyiliği ibadet olarak nitelendirmekte, kişiliğin gelişmesinde etkili olan bu davranışları, değerleri canlı tutacak unsurlardan saymıştır. Görülmektedir ki şair, kişinin, sosyal, psikolojik ve ahlaki olgunluğa ulaşmasında ibadatlara ihtiyaç duyulduğuna ve bu yüzden ibadatlara doğru bir anlam yüklemenin gerekliliğine dikkat çekmektedir.

Nizâmî, ibadet konusunu hükümdar İskender'in yaşamından örneklerle yer vererek açıklamaya çalışmıştır. Yaptığı davranışlardan dolayı kamil insan sıfatını İskender'de canlandıran yazar, onun yaşamını insanlara örnek olarak sunmuştur. Şair, her insanın Yaratan huzurunda aynı şekilde eşit olduğunu anlatmak için İskender'in mütevazı oluşunu örnek olarak sunmuştur. Hükümdar olmasına rağmen İskender'in Rabbini anmak için mütevazı bir şekilde ibadetlerini sürdürdüğünü söylemiştir. Şöyle ki; İskender, padişah olmasına rağmen yeryüzünün asıl sahibinin Allah olduğunu unutmadan ve aynı zamanda dünyadan el etek çekmeden İslami anlayışa uygun bir yaşam şekli sergilemiştir. Padişahlık tacını çıkararak kainatın yaratıcısı olan Allah'a kalpten ibadet etmeyi, geçmişine şükür ve geleceği için yardım dilemeyi kendisine borç bilmıştır. O, tüm kazandığı savaşlardan, fetihlerden böbürlenmeyerek bunlara Allah'ın inayeti ile sahip olduğunun farkında olmuştur. Kalpten yapılan duaların, huşu içinde edilen ibadetlerin hak katında karşılıksız kalmayacağını söyleyerek bunun aksini yapanların hayatı anlamsızca yaşadıklarını dile getirmiştir.²⁷⁰

Hayatın inişli yokuşlu olduğunu, herkesin sonunda ölümle yüzleşeceğini ve bunun farkına varılması gerektiğini söyleyen şair, bunun için tövbe ve istiğfarda bulunmanın önemine değinmiştir: *Üzr, tövbə özündən, qəbulu Allahdan um / Hər işini taleyə tapşırıb, olma məzlum!* Ayrıca insanoğlunun, ölümü hesaba katmadan yaşadığını

²⁶⁸ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 22.

²⁶⁹ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 200.

²⁷⁰ Gencevî, *İsgendername (Şerefname, İqbalname)*, 1982, 431.

söyleyen Nizâmî, kalbin mutmain olması için yaratanına geri dönüp onu zikretmesini önermiştir.²⁷¹ *Peşmanlıq, tövbə dolu bir nəfəs getməz hədə / Qiyamətdə Tanrının qəzabini söndürər.*²⁷²

Nizâmî, ibadeti insanın kendi nefsinden kurtulup ebedi varlık olan Yaratıcısına ulaşma yolu olarak görmüştür. Ona göre ibadet, saadet yoluna kılavuzluk yapan bir değerdir. Bu değere sahip olmak ise Tanrı'nın keremiyle kazanılmaktadır. Bu saadet iki dünya için de güzellik sunmaktadır. Allah'ın insanı var etmesi ve varlığından haberdar etmesi diğeri ise ibadetler vasıtasıyla ahiret mutluluğunu yakalamasını sağlamaktır. İbadetin özü olarak duayı kişinin Yaratarıyla sohbet etme vasıtası olduğunu²⁷³ ifade eden Gencevî'ye göre ibadet, şefkat, merhamet, sabır, şükür gibi erdem ve değerleri beslemek için önemli unsurdur.

Bireyin bağımsız düşünme ve bilinçli davranışlar gerçekleştirmeye başladığı ergenlik evresine (12-14 yaş evresi) Nizâmî'nin eserlerinde özellikle önem verdiği görülmektedir. Psikolojide dini uyanış veya dini gelişim çağı olarak ifade edilen bu dönemi, gafletten uyanma çağı olarak tanımlayan Gencevî'ye göre, 14 yaş evresi bireyin sosyal, kültürel ve ruhsal yönüyle kendini gerçekleştirmede en müsait olduğu zaman dilimidir. Bu dönemi ibadetle her iki dünyayı ihmal etmeden onlara layık olma çabası olarak değerlendirmiştir.²⁷⁴ Bu açıdan Nizâmî, oğlu Muhammed'in kemale ermesi için gafletten uyanması gerektiğine vurgu yaparak, Tanrı yanında kendisini utandırmayacak davranışlar sergilemesini istemiştir. Saadete ulaşmanın kamil insan olmakla, bunun da ibadetlere önem vermek ve ona sıkı sarılmakla mümkün olduğunu belirtmiştir. Bu yüzden dinin ve dini eğitimin önemli olduğunu söyleyen Nizâmî,

---

²⁷¹ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 1962, 30.

²⁷² Gencevî, *Sırlar Xezinesi*, 2004, 94.

²⁷³ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 1962, 35.

²⁷⁴ *Sən, ey on dörd yaşlım, hər elmə yetkin!*

Gözündə əksi var iki aləmin!

Yeddi yaşar oldun o zaman ki, sən,

Açıldın gül kimi, güləndə çəmən.

İndi ki, çatmışdır yaşın on dördə,

Başın sərvi kimi durur göylərdə.

Qəflətdə oynama, qeyrət vaxtıdır,

İndi hünər vaxtı, şöhrət vaxtıdır.

Ucalmaq istəsən, bir kamala çat,

Kamala ehtiram göstərər həyat. Bkz. Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 51.

hayatın ve ölümün sağlam bir inanca sahip insana kul olacağı benzetmesini yapmıştır. Hayatta mutluluk ve üstünlüğün anahtarının ibadet olduğunu beyan etmiştir.²⁷⁵

Nizâmî, insanın Tanrı'ya yaklaşmasının en önemli yolunu kalbin Kur'an feyzi ile dolmasında görmüştür. Eserlerini neredeyse ayetler ışığında kaleme almasıyla kurtuluş, nizam ve intizam içinde yaşamının tek yolunun Tanrı mesajlarından geçtiğini belirtmiştir. Şair, kişiye bu dünyada şeytanın kendisini yolda bırakmaması için iman etmesini önermiştir.²⁷⁶

Qalx ne qeder ki seni şeytan etmeyib telef

Tut gönül eteyinden, qaç, qaç, imana teref

Qulaq as, durma, seni, bax, çağırır şeriet

Durma, artık vida et, senin deyil tebiet

Şeriet bir nesimdir ona can ver, maya ver

Tebiet bir qubardır onu bu dünyaya ver

Nefse ait duygulardan arınmayan kalpte ibadetlerin neşe kazandırmayacağını belirten Nizâmî, sağlam zeminde ilerleyebilmek için nefse denge kazandırmayı tavsiye etmiştir. Bunun da ancak dine yönelmek ve ilahi iradeye uygun yaşamakla mümkün olabileceğini beyan etmiştir.

E. Nizâmî'nin Dua Anlayışı

Dua, Allah'ın yüceliği karşısında kulun aciz olduğunu itiraf ederek, sevgi ve tazim duyguları içinde O'ndan lütuf ve yardım dilemesi olarak tanımlanmaktadır.²⁷⁷ Bu açıdan incelediğimizde duanın Nizâmî'nin hayatında ayrı bir yeri ve öneminin olduğu görülmektedir. Bütün eserlerine münacat ile başlayan Nizâmî'de dua, kulun Allah'ın yardımına muhtaç olduğunun göstergesidir. Şair tüm zorlukların üstesinden gelmek için bireylerin Allah'a güvenmelerini, duaya yönelmelerini, dua vasıtasıyla O'ndan istemeleri gerektiğini anlatmaya çalışmıştır:

²⁷⁵ Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 52.

²⁷⁶ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 1953, 132.

²⁷⁷ Osman Cilacı, "Dua", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/529.

Tanrı qapısında ol, o hər kəsdən uludur / Ruzunu ondan istə, ruzu verən də odur
*Kim içəri girdisə Tanrının qapısından / Əliboş qayıtmadı səbəbsiz yerə, inan!*²⁷⁸

Mısralarıyla bu gerçeğe işaret etmiş, rızık isterken yalnız O'ndan istemek gerektiğini, hiç kimsenin O'nun kapısından eli boş dönmeyeceğini dile getirmiştir. Gencevî'ye göre insanı duaya yöneltən en önemli etken insanın acizliyi, çaresizliyi, istekleri ve ihtiyaçlarıdır. Çünkü insan kendisini aciz, güçsüz ve çaresiz hissettiği zamanlarda dua vasıtasıyla Allah'a yönelerek ve O'ndan yardım isteyerek sorunlarının üstesinden gelmeyi başaracaktır:

Diləkçin kim köynək geysə tərsinə / Duayla avanda çevirər yenə

*Səni də tərs olan hər əyri yoldan / Dua et, düz yola qayıtarsın Yəzdan*²⁷⁹

Görüldüğü gibi Nizâmî, dua vasıtasıyla Allah'tan güç, kuvvet, yardım, bağışlanma dilemenin bireyin kendini korunmuş olarak hissetmesinde, umutlu olmasında önemli olduğunu beyan etmiştir:²⁸⁰

Köməksizik, çarə qıl, sənsən ümid yerimiz

*Sən də qovsan qapından, kimə yalvararıq biz?*²⁸¹

Gencevî'ye göre dua kul ile Allah arasındaki etkili bir iletişimin kurulmasında önemli bir faktördür. O, duayı bireyin Allah'a olan kulluğu ile doğrudan bağlantılı olduğunu söylemekte, *Könüldən gəlməyən dua, yaxşı bil / Mənasız bir işdir, ibadət deyil*²⁸² mısralarıyla kulluktaki samimiyetin dua ile mümkün olabileceğini ifade etmektedir. Şaire göre dua, sadece istekler üzerine olmamalı, O'na yakın olmaya, O'nu övmə ve yüceltmeye, şükre, zikre, tefekküre yöneltmelidir. Dua ile iyi bir yaşam istemekle birlikte Allah'ın merhametini ummak gerekmektedir. Çünkü o, dua etmeyi büyük bir lütf ve erdem olarak görmektedir.²⁸³ Eserlerinde yer alan münacatlarda dua

²⁷⁸ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 124.

²⁷⁹ Gencevî, *İsgendername (Şerefname)*, 2004, 173.

²⁸⁰ *Biz sənə bəndəyik, sənindir fərman / Hər kömək səndədir, sənsən əl tutan.* Gencevî, *İsgendername (Şerefname)*, 2004, s. 19. Ayrıca bkz: *Əfv et suçlarımızı, ulu Tanrı, bağışla, Sığınmışıq biz sənə ümidlə, yalvarışla.* Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 31.

²⁸¹ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 30

²⁸² Gencevî, *İsgendername (İqbalname)*, 2004, 38.

²⁸³ *Olmasaydı mənim günahım hərğah / Sənə kim deyərdi: "Ey qəfur Allah!"*
Gecələr, gündüzlər, hər axşam, səhər / Qəlbimdə, dilimdə bir sənsən əzbər
Yuxuya getməzdən əvvəl, hər gecə / Mübarək adını çəkərəm öncə
Gecələr yuxudan qalxınca başım / Anaram səni, hey axar göz yaşım

metinlerine geniş yer veren Nizâmî, hem kendisi dua etmekte hem de başkalarının duasını almanın önemli olduğunu açıklamaktadır. *Yaxşı kişilərin duasına bax / Sənə çərx altında o sədd olacaq*²⁸⁴ mısralarıyla bu gerçeğe işaret etmiştir. O, duanın anlam ve önemi, niçin yapılması gerektiği, yapılaş şekilleri, psikolojik faydalarının yanı sıra bireysel ve toplumsal etkilerini konu edinmiştir.

Nizâmînin, “*İlk nefesin sevincini mene özün bəxşetmişən / Son nefesde üstümdə ol ölməyime haqq qazandır*”²⁸⁵ mısraları duanın gücüne dikkat çekmiştir. İnsanın doğarken saf, temiz hallerinin ölümünde bile haktan sapmayarak ona kavuşmaya dua vasıtası ile ulaşılabileceğini belirtmiştir. Çünkü dua kapıyı çalmaktır. Bu kapının çalınışı bile Tanrının rızası ile olur. Tanrı dilerse o kişiye yardım etmeyi, ona dua etme isteğini bağışlar. Ayrıca dua yapılırken onun kabul olup olmadığı değil asıl amaç Tanrının kendisini ona hatırlatarak yalnız olmadığını bildirmesidir. Dua aynı zamanda gücü sınırlı fakat istekleri sonsuz olan insanoğlunun, ebedi irade sahibi olan yüce güç tarafından korunduğunu ve güvende olduğunu hissetmesidir. Nizâmî duanın bireyde ümit duygusunu ayakta tutan en önemli değer olduğunu dile getirmiştir.

Nizâmî, duanın zor ve keşmekeşli hayatta kötülöklere ve tehlikelere karşı çok önemli bir unsur olduğunu ifade etmiştir.²⁸⁶ Görölmektedir ki, şaire göre dua nefsanî isteklere karşı bir kalkan görevi üstlenmekte ve kişiyi güçlü kılacak bir erdem kazandırmaktadır. Nizâmî, ruhsal ve bedensel hastalıkların tedavisinde duanın şifa verici bir etkisinin olduğunu şu mısralarla dile getirmektedir: *Qalıbdır dərdinə həkimlər naçar / Üzünü Allah'a çevirib yalvar*.²⁸⁷ Ayrıca sıkıntılı durumlarda duanın önemli bir tesirinin olduğunu söyleyen Nizâmî:

Gəldim nə zaman ki, mən təngə, zara,

Sığındım yeganə pərvərdigara.

Mənə öz fəzliylə o səxa kanı

---

*Sənə üz çevirəm hər səhər erkən / Gecə də, gündüz də pənahım sənsən
Hər zaman köməyə çağırəm səni / Qapından ümitsiz qaytarma məni
Ey tanrı, dərdimə sən eylə əlac / Bu möhtac kəslərə olmayım möhtac.* Bkz. Gencevî, *İsgendername (Şerefname)*, 2004, 20

²⁸⁴ Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 272.

²⁸⁵ Gencevî, *Lirika*, 2004, 126.

²⁸⁶ Gencevî, *İsgendername (Şerefname)*, 2004, 173.

²⁸⁷ Gencevî, *İsgendername (İqbalname)*, 2004, 193.

*Yetirdi h r zaman lazım olanı*²⁸⁸

Mısralarıyla duaya karşılık verileceği düşüncesiyle birlikte, bireyin zor durumlarda Allah'a sığınmasının önemli bir motivasyon oluşturduğunu açıklamıştır. Ayrıca bireyin her halini bilen bir yaratıcısının olmasını bilmesi ve O'na sığınması onu ümitsizliğe düşmekten alıkoyacağını dile getirmiştir. Nizâmî, duanın zihinde düşüncelerin iyiye yöneltilip g zelleştirdiğini ve bunun sonucu olarak diğer manevi değerler olan merhamet, sevgi ve şefkat gibi erdemleri oluşturduğunu ifade etmiştir. Bu da insanlığın temel taşı olan dini ve manevi değerlerin bir birine sımsıkı bağlı olduğunu göstermektedir. G r ld ğu gibi Nizâmî'nin değerler eğitiminde konu edindiği tüm hususların, akıl ve kalple uyumlu bir bütün olarak ele alınması gerektiği anlaşılmaktadır. şair, yaşanan olumsuzluklara ve nefsin tehlikelerine karşı kişiyi kuşatarak avantajlı konuma getirecek dua konusundaki hedefleri kazanmaya yönelik kendine özgü bir metot takip etmiştir denilebilir.

II. MANEVİ DEĞERLER

Değerler kişinin gideceği yönü belirleyen önemli bir faktör olması hasebiyle bir milletin ve toplumun birlik, beraberlik ve dayanışma içerisinde yaşamasını sağlayan temel kaynaktır. Bir milletin kendi kimliğini ortaya koyan hususlardan sayılan milli ve manevi değerler bir toplumun geleceğine yön veren unsurlardandır. Bir milletin devamı kendi milli ve manevi değerlerine sahip çıkmasıyla mümkün görülmektedir. Bu yüzdedir ki Nizâmî kendisi olmak, kendi amaç ve hedefleri doğrultusunda ilerlemek isteyenlerin milli ve manevi değerlerine sahip çıkması gerektiğine hep vurgu yapmıştır. Nizâmî Gencevî, insanı hayatta olgunlaştıran vasıfların başında değerlerin en önde geldiğini eserlerinde belirtmiştir. Bu bölümde Nizâmî'nin üzerinde sıkça durduğu, eserlerinde durmadan yer verdiği manevi değerler ve bu değerlerin birey ve toplum üzerindeki etkisi ve günümüze olan katkıları üzerinde durmaya çalışacağız.

---

²⁸⁸ Gencevî, *Yeddi G zel*, 2004, 182.

A. Merhamet ve Şefkat

Merhamet ve şefkat Nizâmî'nin eserlerinde en çok vurgu yaptığı değerlerin başında gelmektedir. Kişiyi faziletli yapan bu nitelikler, onu yücelten vasıflardan birisidir. İnsanın iyiye yönelmesi olarak görülen fazilet, ahlaklı olmanın gerektirdiği niteliklere sahip olmaktır. Faziletli olmak, merhametli ve şefkatli olmak, ahlaki yönden üstün mertebeye ulaşmak, iyilik, doğruluk, yücelik ve büyüklük insan olgunluğunun göstergesidir. Nasıl bir insan olmalıyız sorusuna yönelik ortaya koyacağımız değerler, bireyin kişiliğini oluşturan unsurlardır. Kişiyi faziletli kılan merhamet ve şefkat gibi değerlerin kişiyi mutluluğa ulaştıracağı mesajını veren Nizâmî, *Torpağa mərhamət xeyirdir, inan, / Lütf etsən gül verər, zülm etsən tikan.*²⁸⁹ mısralarıyla bu gerçeğe işaret etmiştir. Aslında Nizâmî'nin, hızla değişen ve karmaşık bir dünya düzeni içerisinde kendine yer bulmaya çalışan insanoğluna vermiş olduğu mesajların temelinde yer alan değerlerin kişinin kendini kontrol altına almasını sağlayacak unsurlardan olduğunu savunabiliriz.

Mərhamət sayəni kəsmə üstümdən,

Bil ki, bir acizəm, bir qəribəm mən.

Tanrılıq lütfündən mənə də göndər.

*Qaranlıq gecəmi gündüzə döndər.*²⁹⁰

Merhametin yüksek derecesi olarak değerlendirilen şefkat, olgun insanın özelliklerindedir.²⁹¹ Görüldüğü gibi Nizâmî, merhametini umduğu Allah'ın yardımına muhtaç olan insanoğlunun, gerçek mutluluğunu temin edecek merhamet, şefkat gibi değerlerle kendini bilmeye, tanımaya ve öğrenmeye itecek çaba içerisinde olmasını istemiştir. Şefkat ve merhametin asıl kaynağının kalp olduğuna işaret eden şair, *Özünü dərk edənin öz könül vaizi var/ Ən gözəl öyüdləri qulağına pıçıldar*²⁹² mısralarıyla kalbinin sesine kulak verenlerin mutluluğa ulaşmasının kolay olacağını açıklamıştır.²⁹³ Merhamet ve şefkatin evrensel bir özellik taşıdığını ifade eden Nizâmî, bu niteliğin

²⁸⁹ Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 185.

²⁹⁰ Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 173.

²⁹¹ Hayati Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler* (İstanbul: Dem Yayınları, 2013), 189.

²⁹² Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 175.

²⁹³ Gencevî, *İsgendername (Şerefname, İqbalname)*, 1982, 17.

kalbin Yaratanı ile irtibatından doğduğunu beyan etmiştir. Ona göre, Allah'a olan yakınlık; merhamet, şefkat gibi özelliklerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Kişiyi hem zihin, hem davranış hem de duyuşsal olarak bütüncül şekilde güçlendirme amacı taşıyan değerler, onun mutluluğa ulaşmasına da vesile olmaktadır. Nizâmî'nin de, *Xasiyyetin eger xoş olsa, inan / Hem burda, hem orda xoşbext olarsan*²⁹⁴ mısralarında belirttiği üzere bireyin iyi yönde bir karaktere sahip olmasının iki dünyada da mutluluk getireceği belirtilmiştir. Gencevî'ye göre merhamet ve şefkatin, kişiyi üstün bir ahlaka ulaştıracak imkanlar sunduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca şefkat ve merhameti Allah'ın bir vasfı olarak nitelendiren Nizâmî'nin,

Qoy, içim mərhamət şərbətlərindən,

Qəzəb badəsini mənə vermə sən.

Qəzəbin layiqsə əzəldən bizə,

*Rəhmin də düşmüşdür qismətimizə.*²⁹⁵

Mısralarıyla, şefkatli ve merhametli bir Allah tasavvuru oluşturarak, kişiyi sağlam ve güçlü kılacak, ihtiyaçlarına cevap verecek, korkulardan uzak ruhsal yönden rahatlatarak anlamlı bir eğitim ortamı oluşturmayı hedeflemiştir. Başkalarının durumu karşısında duyulan şefkat hissi, acıma anlamına gelen merhamet²⁹⁶ kelimesi Yaraticının sahip olduğu sıfatlardan olup, insanda tecelli eden ahlaki bir değerdir. “*Merhamet etmeyene merhamet olunmaz*”²⁹⁷ ve “*Yaratan rahmeti yüz parçaya böldü, onun doksan dokuzunu kendine ayırdı sadece birini yarattıklarına sundu.*”²⁹⁸ hadisleri bu gerçeğe işaret etmekte, Allah'ın merhametinin bireylerin diğer varlıklara olan merhametine bağlı olduğunu ifade etmektedir. Merhamet ve şefkat Tanrı'nın insana vermiş olduğu bir duygudur. Buna örnek olarak Hz. Peygamber, kendi çocuklarını sevip öpmeyen bir bedeviye, Tanrı'nın kendisinden şefkat ve merhamet duygusunu esirgediğini söylemesi bunun bariz örneğidir.²⁹⁹ Gencevî'ye göre de şefkat sahibi denildiğinde insanların aklına ilk gelen varlık Yüce Yaraticıdır. Çünkü O'nun insana gazabı yanında merhametini hiç eksiltmediği görülmektedir. Bu yüzden halifesi olan insanoğluna gazabını dizginleyip

²⁹⁴ Gencevî, *Hüsrev ve Şirin*, 2004, 317.

²⁹⁵ Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, s. 17.

²⁹⁶ Doğan, *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, 1185.

²⁹⁷ Buhârî, “Tevhid”, 2, “Edeb”, 27; Müslim, “Fedail”, 66; Tirmizi, “Birr”, 16.

²⁹⁸ Buhârî, “Edeb”, 19, “Rikâk”, 19; Tirmizi, “Daavat”, 107-108.

²⁹⁹ Buhârî, “Edeb”, 18.

Hak'tan aldığı rahmet ışığında sorumlularına şefkate bulunmayı emretmesi O'nun lütfunun büyüklüğünü göstermektedir.³⁰⁰ O, imana ulaşmış kimseleri, zulmet kuyusu olarak adlandırdığı taş kalplilik, kin, nefret ve başka kötü duygulardan kalbini arındıran bireyleri şefkati ile kendisine merhem olanlar olarak değerlendirmiştir. Bu durumu insanı insan yapan ahlaki değerler arasında sıralamıştır.³⁰¹

Çocukluk döneminde sevgiye dayalı olarak ortaya çıkan şefkat, bireyde özgüven duygusunu ve olumlu düşünme yetisini geliştiren bir niteliktir. Bu değer kazanılmasında en etkili unsur çocukların kendilerine rol model olarak aldıkları ebeveynleridir. Ebeveynlerle özdeşleşerek oluşan şefkatin kişilikte iyilik ve olgunluk oluşturduğunu görmekteyiz.³⁰² Nizâmî, edinilen bu duygunun bulaşıcı olduğunu aynı ortamda bulunan kişiden de aynı davranışı görme olasılığının yüksek olduğunu belirtmiştir.³⁰³ Psikolojik anlamda ele alacak olursak şefkati tüm yönleriyle bilmek gerekir. Çünkü, birey şefkatli olmak için sevgi, korku, acı, nefret duygularının etkisini kabullenmeyi hazmetmeyi başarabilmelidir.³⁰⁴ Bu durum merhamet ve şefkatin toplumsal hayatta yansması olarak kendini göstermesidir.³⁰⁵ Nizâmî, merhamet umanların merhamette bulunmalarını, kişinin yaşattığı her eylemde sağlıklı düşünceye sahip bireylerden de aynı tepkiyi göreceği uyarısı ile empati kurmasını istemiştir. Merhameti kişinin en çok ihtiyaç duyduğu ahlaki değerlerden biri olarak gören Nizâmî, şefkat ve merhamette bulunamayanların ahlakını kötü huylarla kuşattığından Rabbinin merhametinden mahrum kalacağını belirtmektedir.³⁰⁶ Bu düşünceyi *Dærdlærdæn, qæmlærdæn azad bir üreak / Özgænin dærdini hardan bilæcak*³⁰⁷ mısraları ile dile getiren Nizâmî, zorluk sıkıntı görmeyen birinin başkasının halinden anlamasının mümkün olamayacağını, yaşayan birinin ise kendisini karşıdakinin yerine koyarak, severek ve isteyerek yardım edebileceğini belirtmektedir.

Netice itibariyle Nizâmî, merhamet ve şefkat gibi değerlerin bireyin sağlıklı bir kişilik geliştirmesinde önemli bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. İlettiği mesajlar doğrultusunda evrensel olarak nitelendirdiği bu değerlerin bir eğitim

³⁰⁰ Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 17.

³⁰¹ Gencevî, *İsgendername (Şerefname)*, 2004, 320.

³⁰² Mehmet Zeki Aydın, *Ailede Ahlak Eğitimi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 240.

³⁰³ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 43.

³⁰⁴ Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*, 200.

³⁰⁵ Mehmet Şanver, *Kur'an'da Tebliğ ve Eğitim Psikolojisi* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2004), 98.

³⁰⁶ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 93.

³⁰⁷ Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 80.

yelpazesi içinde tüm yönüyle ele alınırsa her dönemde katkı sağlayabileceğini bildirmiştir.

B. Adalet, Doğruluk ve Hak Gözetmek

Hak ve hukuka uyma, herkesin hakkını gözetme, doğruluktan ayrılmama, hakkaniyet anlamlarını taşıyan adalet³⁰⁸ toplumsal bir eylem olarak hayatı anlamlandırmada ve eşitliğin sağlanmasında esas olan kriterlerden birisidir. İdeal insan vasfını oluşturmaya çalışan Nizâmî, düşüncesinin oluşumunda ele alınacak konunun adaletten başladığını söylemektedir. Eserlerinin neredeyse hepsinde adaletin sağlanması ve korunmasına öncelik vererek, onun düzenin var olmasına öncülük ettiğini belirtmiştir. Konunun doğru anlaşılması için adaletin anlatımını zulüm kavramı ile adil olmayı ise zalimlik kavramına değinerek açıklık getirmeye çalışmıştır. Haddini bilmeyi adalet haddini aşmayı zülüm olarak nitelendiren şair, insanın sonsuz istekleri doğrultusunda hep zulme yatkın olduğunu ifade etmiştir. Kalbinde Allah sevgisi ve korkusu olan bireyin kendine ve diğer varlıklara zulmetmemesi gerektiğini savunmuştur.

Adalet bazen eşit olmak ile aynı anlamda kullanılsa da bu kelimelerin farklı anlam taşıdıkları bilinmektedir. Eşitlik; güç, kuvvet oranına göre değerlendirildiği halde adalet; bireyin ehliyet ve liyakat ölçümü göz önünde bulundurularak değerlendirilmesidir.³⁰⁹ Her konuda herkes eşit olmayabilir. Otoritelerce herkese benzer imkanların sunulması eşitliği ifade eder. Bireyin kapasitesine ve haklılığına göre sonuca ulaşılması ise adaleti gösterir.

Nizâmî eserlerinde, dünyada adaletin kurucusu olduğu gibi yıkıcısı olarak da insanı göstermektedir. İnsanın kendini bilmemesi, kendisine sunulan değer farkına varmaması, menfaatinin toplum menfaatini üstün tutması ve bunun gibi bencillığe götürecek özellikleri kendisinde bulundurması buna sebep olmaktadır. Nizâmî, adaletin çözümü ve ölçümü için eylemin gerekli olduğunu savunmaktadır. O, toplumsal düzen kurallarının gerekliliğini ifade ederken, eşitlik ve adalet ilkesinin göz önünde bulundurulmasını istemiştir. Toplumsal düzen kurallarının mükafat ve müeyyidelerinin

³⁰⁸ Ayverdi, *Kubbealtı, Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 10.

³⁰⁹ Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*, 77.

eşit ve adil şekilde uygulanması ile adalet tesis edilebilir. *Hüsrev ve Şirin* isimli eserinde de şair, Hüsrev'in başkasına verdiği zarara karşılık babası Hüzmüz'ün kendisine bırakacağı saltanatı zarar gören kişiye bırakma isteğini kanunlardaki eşitliliğin göstergesi olarak belirtmiştir. Gencevî kanunlar karşısında güçlü veya zayıf herkesin eşit olması gerektiğini savunmuştur. İslam öğretisi Müslümanların kimsenin elinden, dilinden zarar görmeyecek, incinmeyecek bir toplum olmalarını istemiştir. O, buna rağmen bazı Müslümanların neden adaletsizliği devam ettirdiklerini, yaptıklarından utanmadıklarını kendilerine sorgulamayı tavsiye etmiştir.³¹⁰

Nizâmî Gencevî eserlerinde yöneticilerin yaptıkları haksızlıklara veya yapılan haksızlıklara ses çıkarmamalarına yer vermiştir. Toplumda yönetici olanların adaletli davranarak topluma önderlik etmeleri gerektiğini söylemiştir.

Allah adl sıfatının sahibidir. Yaratanın halifesi olan insanoğlu adalet üzerine çeşitli öğretiler geliştirmiştir. Ancak, insanda doğruluktan ayrılma potansiyeli de olduğu için doğruluk ve adaleti sağlamak her zaman mümkün olmamaktadır. Zaman zaman hakikat yerine bireyin menfaatinin gözetilmesi öncelik taşıyabilmektedir.³¹¹

Nizâmî, adaletin Haktan insana verilen emanet olduğunu belirtmiştir. Nizâmîye göre bu emanetin amacı hakkın gözetilmesidir.³¹² Bununla ilgili Nisa suresinde bu düşüncenin insana öğüt olarak sunulduğu ve yapılan ve yapılacaklardan Tanrı'nın her zaman haberdar olacağı uyarısı ile bireylerden sorumluluklarının farkına varması istenmiştir.³¹³ Şair, eserlerinde "adil yönetici" profili oluşturarak yöneticinin ideal insan olması gerektiğine dikkat çekmiştir. Oluşturduğu adaletli yönetici profilini öne çıkararak toplumdaki adaletin öncelikle onlar tarafından kurulabileceğini ve korunabileceğini vurgulamıştır. O, zulüm ve haksızlığın devleti yıkmaması için yöneticilerin adaletle hükmetmelerinin güzel sonuçlar doğuracağına değinmiştir. Bu yüzden Nizâmî, eserlerinde yöneticilere seslenerek adaleti tesis etmelerini istemiştir. Buradaki yöneticiden kasıt sadece devlet yöneticileri değil, mesul olduklarına karşı hakkıyla davranması gereken herkeştir. İslam dininde, "*Hepiniz çobansınız, güttüğünüz*

---

³¹⁰ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 85.

³¹¹ İbrahim Agah Çubukçu, *İslam Felsefesinde Allah'ın Varlığının Delilleri* (Ankara: AÜİF Yayınları, 1967), 33.

³¹² Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 100.

³¹³ Nisa, 4/58.

*sürüden sorumlusunuz*³¹⁴ ve “*Hükmederken adaletle hükmediniz, Allah adaletle hüküm yürütenleri sever*”³¹⁵ şeklinde emirler bulunmaktadır. Müslümanların sadece diğer Müslümanlarla olan ilişkilerinde değil, tüm insanlarla ilişkilerinde de adaletle davranmaları gerekmektedir. İslam dini mensuplarının tüm insanlığı kapsayacak bir adaleti tesis etmeleri; Nizâmîye göre Tanrı tarafından verilmiş bir görevdir. *Bir saat veya bir gün adaletle hükmetmek, bir sene veya altmış sene ibadetten hayırlıdır*³¹⁶ kıyaslaması adaletin düzen, barış ve hakların korunması adına ne kadar önem taşıdığını göstermektedir. Bu düşünceyi anlatmak adına Nizâmî şu satırları kaleme almıştır:

Bəla görəcəksən pislik etdinsə / Əvəz verəcəkdir dünya hər kəsə

Ədalət aynası - böyük asıman / Səndən gördüyünü əks edər hər an

Bəlli bir şeydir ki, pislik edənlər / Öz işindən özü çəkəcək zərər

*Eşitməmişsənmi bu məşhur sözü / Hər kim quyu qazsa, düşəcək özü*³¹⁷

Mısralarıyla adaletin önemine değinen şair, insanoğlunun yaptığı kötülüğün karşılığını mutlaka göreceğini açıklamıştır. Onun dünyayı ayakta tutan en önemli unsur olduğunu dile getirerek adaletli davranan kimsenin aynı şekilde muamele göreceğini, aksi takdirde hem bu dünyada hem de ahirette ödül veya ceza olarak karşılığının alınacağını beyan etmiştir. Onu hiçe sayarak zulmü alkışlayanlara *Ədalət mülkündən kim üz çevirsə / Ona aqıl deməz ağıllı kimsə*³¹⁸ mısralarıyla çağrıda bulunan Nizâmî, adaleti gözetmeyenleri akılsız diye nitelendirmiştir.

Her toplumun kendi yöneticisine hitaben adaleti gözetmeyi öneren Nizâmî, bu ahlaki erdemın bulunması için bireyin hangi özelliklere sahip olması gerektiğini söyle sıralamıştır:³¹⁹

1. Alçakgönüllü olup kibirden kaçınmak.
2. Tutumunda kararlılık göstermek.
3. Adil olarak hak gözetmek.

³¹⁴ Buhârî, “Cuma”, 11; Müslim, “İmare”, 20.

³¹⁵ el-Maide 5/42.

³¹⁶ el-Acluni, “Keşfu-l Hafa”, II, 58, 1721.

³¹⁷ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 471-472.

³¹⁸ Gencevî, *İsgendername(Şerefname)*, 126.

³¹⁹ Saim Yılmaz, “Nizâmî Gencevî’de Adaletli Yönetici İdeası”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 18(2001), 208.

4. Sorumlu bulunduğu kişilerin menfaatini üstün tutmak, onlara iyi davranarak düşüncelerini açıkça söylemeye izin vermek.

5. Bilgili olup bilgiye önem vermek.

6. İşi ehline vermek. Adaleti koruma adına yöneticinin görev verdiği kimselerde aynı özellikleri taşımak.

7. Kişisel menfaat ve zevklerinin peşine takılmamak. Sorumluluk üstlendiği durumlardaki olumsuzlukların farkında olmak.

Nizâmî, adaletin ve insafın bireyi faziletli kılan temel unsurlardan olduğunu söylemiştir. O, insana verilen yaratılış güzelliklerini görerek ve diğer yaratılmışlara bakarak bu özellikleri benimsemeyi istemiştir. *Yer üzüne benze ki, uca tutmur özünü / Rüzgar tek xefif ol ki feth edir yer üzünü*³²⁰ beytinde olduğu gibi evrenden örnekler vererek insanlar üzerinde farkındalık oluşturmaya çalışmıştır. Nasıl ki, rüzgar yumuşaklığı ile dünyayı fethetmeyi başarabiliyorsa insan da alçakgönüllülükle, nezaketle kalplerin fatihi olabilir.

Ölçülü ve dengeli bir tutumu ifade eden adalet ahlaki bir erdemdir. Kur'an, Tanrı'nın varlığına iman ve ona yakışır derecede davranış sergileme yolu olarak adaletin, adil davranmanın ve hak gözetmenin öncelikli olduğunu belirtmiştir. Kur'an, bireyin yalnızca iyi geçindikleri ile değil, kin duyduğu birey ve topluluklarla da adalete uygun davranış ve düşünce biçimleri sergileyerek adil olunabileceğini söylemektedir.³²¹ Bu ayetten yola çıkarak Nizâmî, *Öyrändim o adil, ulu tanrıdan / Ədalət yolundan dönmərəm bir an*³²² mısralarını söylemiştir. O, adaletli olmanın inanmanın bir gereği olduğunu savunmuş ve adaletten ayrılmanın hakikate değil, haksızlığa götüreceğini belirtmiştir. Nizâmî, Araf suresinde adaleti tesis etmek üzere toplulukların olacağını belirtildiğini³²³ söyleyerek umutsuzluğa yer olmadığını ifade etmiştir.

Nizâmî, adaleti hem bireyin kendisi, hem de adaletle davrandığı kişilerin mutluluğu için önemli olduğunu dile getirmiştir. *Bu dünyada kim tapar ən böyük səadəti*

³²⁰ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 96.

³²¹ *Ey iman edenler! Allah için hakkı titizlikle ayakta tutan, adalet ile şahitlik eden kimseler olun. Bir topluma olan kininiz, sakın ha sizi adaletsizliğe itmesin. Âdil olun. Bu, Allah'a karşı gelmekten sakınmaya daha yakındır. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır. Maide 5/8.*

³²² Gencevî, *İsgendername(Şerefname)*, 192.

³²³ Âraf 7/159, 181.

/ O kəslər ki, qoruyar, gözləyər ədaləti³²⁴ mısralarıyla bu gerçeğe işaret eden şair, adaleti mutluluğun temel unsuru olarak nitelendirmiştir.

Genelde adaletin her iki dünyayı kazanmada önemli olduğunu ifade eden Nizâmî, adaletsiz davranarak, nefsinə yenik düşenlerin sadece mülk edinmeye odaklandıklarını bu yüzden de zülmederek ona sahip olacaklarını dile getirmiştir. Bu tür insafsızlıkla ebedi kalacakları ahiretteki mutluluklarından vazgeçerek geçici menfaatler elde edecekleri uyarısında bulunmuştur.³²⁵ O, aklın mutluluğunu, saadetin anahtarını gösteren unsurun adalet olduğunu, onun gücüyle şekilleneceğini belirtmiştir. Sadece mal, mülk, şöhret ve benzeri dünyevi menfaatler ile değil; adaletli olarak olumlu davranışlar sergileyerek hem bu dünya hem ahiret için de birey menfaat elde edebilir. Nizâmî, adil insanın göstergelerinden biri olarak hayırseverliği görmektedir. Bireyin adil olarak yaptığı işlerin, diğer bireylere ve varlıklara yaptığı hizmetlerin ebedi bir yatırım olduğunu beyan etmiştir.³²⁶

Nizâmî, *Sırlar Hazinesi* eserinde *Nuşirevan ve Baykuşların Sohbeti* kıssasında adalet hakkında okuyucusuna mesaj vermektedir: Kıssada eserin kahramanı Sasani hükümdarı Nuşirevan'ın ava çıktığında karşılaştığı durum anlatılmaktadır. Şair bu kıssadan yaşadığı devirde ortaya çıkan adaletsizliği ve zulmü dile getirmek için yararlanmıştır. Hükümdar Nuşirevan'ın adaletsizlik ve zulmünü harabeliği seven baykuşların konuşmasıyla canlandırmaya çalışmıştır. Kuşların dilini bilen veziri vasıtasıyla baykuşlar arasında geçen konuşmayı öğrenen Nuşirevan, davranışlarından utanıp pişmanlık duymuştur. Bu durum onun zalimlik uykusundan uyanmasına, ettiği zulümlerin nelere sebep olduğunu görmeye yöneltmiştir. Gafletten uyanma sonucu beşerin zulmü ne kadar beslediğini, hatta başka canlıların da ondan etkilendiğini görmeye vesile olmuştur. Nizâmî bu hikaye ile toplumda kaybolan adaletin Simurg'un kanatlarında yükseldiğini ona ulaşmanın mümkün olmadığını göstermeye çalışmıştır. Simurg ismi olup cismi olmayan mitolojik bir kuştur. Adeta adalet mitolojik bir kuş gibi ulaşılamaz bir değer haline dönüşmüştür.³²⁷ Bu kıssada şöyle bir mesaj verilmeye çalışılmış olabilir: Sürüyü yöneten çobanın zalimliği hem sürüye hem de çobanın

³²⁴ Gencevî, *Sırlar Xezinesi*, 2004, 110.

³²⁵ Gencevî, *Sırlar Xezinesi*, 1953, 62.

³²⁶ Gencevî, *Sırlar Xezinesi*, 1953, 98.

³²⁷ Gencevî, *Sırlar Xezinesi*, 2004, 112.

kendisine zarar vereceği gibi adaletten ayrılan kişiler hem kendilerine hem topluma zarar vermektedirler.

Nizâmî, adaletten şaşanların kalbinin katılaştığını *Çox da acıqlanma, bərk savaş olar, / Torpaq bərkiyəndə axır daş olar*³²⁸ mısralarıyla açıklamaya çalışmıştır. İnsanın adil olması için kişinin öncelikle hırsına yenik düşmemesini ve sınırlarına hakim olması gerektiğini dile getirmiştir. Aksi takdirde kişinin kalbinin katılarak taş gibi olacağını ifade etmiştir. İnsanın adaletle yükseleceğini *Ədalətin zəngini kim ki, çaldı, ucaldı*³²⁹ mısralarıyla dile getiren Nizâmî, onu üstünlük sembolü olarak nitelendirmiştir. *Yığ başına ağılı əcəl gəlib yetməmiş / Bir ədalət qəsri tik, əlindən gəlibsə iş*³³⁰ beytiyle adaletli davranmanın da bir maharet gerektirdiğini, en güzel kasrın adalet kasrı olduğunu belirtmiştir. O, zaman değişse asırlar geçse bile adaleti tesis edenlerin ve yaşatanların hep hatırlanacağını, zihinlerde ve gönüllerde yaşayacağını bildirmiştir.

Sonuç olarak söylemek gerekirse eserlerinde adalet konusuna geniş yer veren şair, bireyin adaletli davranarak ve olumlu davranışlar sergileyerek topluma faydasının yanında öncelikle kendisine faydasının dokunacağını ifade etmiştir. Aksi davranışların kıyamet günü insanı utandırmaktan başka bir işe yaramayacağını söyleyerek bu işten vazgeçmelerini istemiştir. Şair, bireylerin her zaman adalet konusunda nefis muhasebesi yapması gerektiğini, adaletli olan bireylerin ise her zaman kazanacağını belirtmiştir.

C. İlimin ve Aklın Önemi

Düşünme, anlama, kavrama ve davranışlarını ayarlama anlamlarına gelen akıl, kavramlar, eylemler ve vakalar arasındaki ilişkileri idrak etme melekesi olarak insana sunulan bir değerdir.³³¹ Akıl, diğer canlılardan insanı farklı kılan bir melekedir. Kur'an-ı Kerim'de "*düşünmez misiniz*", "*akletmez misiniz*", "*hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu*" ifadeleri ile vurgu yapılan ilim ve akıl, Nizâmî'nin eserlerinde önemle üzerinde durduğu konulardandır.

Nizâmî, aklın ve idrakin insana yar olmasını bireyi insan olma aşamasına yücelttiğini söylemiştir. O, akıl ve idrak ile hareket etmeyi nurlu yola benzetmiş, onun

³²⁸ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 382

³²⁹ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 101.

³³⁰ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 112.

³³¹ Ayverdi, *Kubbealtı, Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 28.

insan olmadaki sürekliliğini örnek göstererek geliştirmeyip körelttiği zaman insanlığını da kaybedeceğini belirtmiştir. Kişinin insanlık mertebesine ancak akıl vasıtasıyla yükseleceğini söyleyen Nizâmî, akli korumayı ve ona zarar veren unsurlardan kaçınmayı tavsiye etmiştir. O, “sarhoş başta akıl bulunmaz” sözünden yola çıkarak alkollü içeceklerin akla zarar verdiği için haram kılındığını ifade etmiştir.³³²

Nizâmî, kişinin çevresinde buldukları bireylerin akıl sahibi olması ile ilme ve marifete yöneleceğini belirtmiştir.³³³ İnsanın kavramları sadece duyu organları ile keşfetmesi mümkün değildir. Nizâmîye göre Tanrıya inanma örneğinde olduğu gibi bazı bilgilere akıl kullanılarak ulaşılabilir.³³⁴ Bilginin önemi, insan hayatındaki yeri, onun hayat serüveninin niteliğini ortaya koymaktadır. Nizâmî, insanın ilim öğrenmesinin hangi yaşta olursa olsun geç olmadığını sadece bunun farkına vararak bilinçli olarak birçok şeyin elde edilebileceğini ve her bir insanın da istediği takdirde buna sahip olabileceğini dile getirmiştir.³³⁵

İnsanın yaşamı için maddi ihtiyaçlar gerekli olduğu kadar akli süreç için bilgi de o denli gereklidir. Aklın eyleme geçmesi bilgiyle başladığı gibi süreğenliğini de bilgi ile devam ettirmektedir.³³⁶ Şöyle ki, aklın bilgiyle olgunluğa ulaşip ulaşmaması kişinin muhatabını seçmekle kendisini göstermektedir. İnsanın en büyük değerleri arasında aklın ve bilginin önemi onlardan yoksun kalmanın nelere yol açacağını göstermekle kendini belli etmektedir. Aklın yoksunluğu insanlıkla irtibatın kesilmesi, ilmin yoksunluğu ise hayatla irtibatın kesilmesi demektir. Nizâmî, nereden gelip nereye gideceğini bilmeden hareket etmeyi hayatın anlam ışığını görmeden karanlıkta yürümeye benzettirmektedir.³³⁷

İlmin bir şeyin gerçeğe örtüşen inanca dayalı olması imanının da bilgiyle oluştuğunu göstermektedir. İmanın, Tanrı'nın izni ile insanda oluşması sebebiyle Kur'an'da aklını kullanamayanların, sebep sonuç aramayanların azapla cezalandırılacağı belirtilmiştir.³³⁸ İnsanın akıl sahibi olması ve bu sayede kendisine tanınan ayrıcalıklar hayatını şekillendirmede önemli bir etkidir. Çünkü birey aklını

---

³³² Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 165.

³³³ Gencevî, *İsgendername (İqbalname)*, 2004, 116.

³³⁴ Gencevî, *İsgendername (Şerefname)*, 2004, 60.

³³⁵ Gencevî, *Yeddi Gözel*, 2004, 49.

³³⁶ Fazlıoğlu, *Kendini Aramak*, 122

³³⁷ Fazlıoğlu, *Kendini Aramak*, 152.

³³⁸ Yunus 10/100.

kullanarak evren içinde gerçekleşen olayları anlamlandırabilir ve bununla da imana ulaşmayı sağlayabilir. Kişinin kendi *yaşamını* kendisi *şekillendireceğinden*, imana ulaşmak ve akil olmak için ilk bunu denemeye yönelik ilmin arkasına düşmesi ve doğru yanlış ayrımını yaparak hakka kavuşması önerilmektedir.³³⁹

Akıl kapısı anahtarının Tanrı'da bulunduğunu söyleyen Nizâmî, Allah'ın her şeyin ismini insana açıkladığını ve öğrettiklerini yönetmek için kılavuzluk yapacak akılla ödüllendirdiğini dile getirmiştir. Ayrıca kişinin bilgi edinmede ilk adım atacağı kaynağın Tanrı olduğunu, bilgeliğin O'na imanla başlayacağını nakletmiştir. Böylece tüm insanlığa bilgeliğe ulaşmanın yolunun aklın Tanrı'ya itaat etmesiyle mümkün olacağını beyan etmiştir.³⁴⁰

*Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu*³⁴¹ ayeti ilmin yani doğru bilginin Allah katında bir değer olduğunu ortaya koymaktadır. Fakat bilgiyi değerli kılan şey onun amelle bütünleşmesidir. Tanrı'nın ilim bakımından her şeyi kuşatması,³⁴² onun ortaya çıkarılıp insanlığa sunulmasının akıl yoluyla erişilebileceğini ayetler, “düşünmez misiniz?, idrak etmez misiniz?” uyarısı ile insanı sorgulamaya ve sonuçları görmeye yöneltmiştir.

Nizâmî, akılı can olarak nitelendirmiş ve canın hazineye bedel olduğunu söylemiştir. Ayrıca can sihrinin çözülmesinin gönül gözüyle mümkün olabileceğini ifade etmiştir. Nizâmî, bunun için insanın kendini bilmesi, tanınması gerektiğini belirtmiştir.³⁴³ Bireyin, yaşama tutunmasının, makam ve mevki sahibi olmasının yine bilgeliğe götüren yolun akılda saklı olduğunu nakletmiştir. O, aklını kullanmayanları ve onun değerini bilmeyenleri insan yüzlü ejderhaya benzetmiştir. Yani, akılı işlevsel yapmayan kişi karşılaştığı her zorlukta çare aramak için birkaç koldan her yere saldırmaya başlar ki, bu da bireydeki kişilik gelişimini olumsuz yönde etkilemektedir.³⁴⁴ Aklın her sırta yol bulmasının ilimden geçtiğini söyleyen Nizâmî, *Elmle, hünlerle!- Başqa cür heç kes / Heç kese üstünlük eyleye bilmez* beytiyle üstünlüğün bilgide saklı olduğunu, onun gücüyle her düzeni okuyup sırlara vâkıf olduğunu nakletmiştir.³⁴⁵

---

³³⁹ Mülk 67/10.

³⁴⁰ Gencevî, *İsgendername (İqbalname)*, 2004, 17.

³⁴¹ ez-Zümer 39/9.

³⁴² Tâhâ 20/98.

³⁴³ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 183.

³⁴⁴ Gencevî, *Yeddi Gözel*, 2004, 9.

³⁴⁵ Gencevî, *İsgendername (İqbalname)*, 2004, 37.

“Allah içinizden iman edenlerin ve kendilerine ilim verilenlerin derecelerini yükseltir.”³⁴⁶ ayetiyle üstünlüğün ilimle mümkün olacağı bildirilmiştir. Nizâmî de ancak ilim ve marifet sahibi kişilerin vuslata ulaşabileceğine çok vurgu yapmıştır.

Bu yüzden insanoğlunu üstün kılan aklı amacına uygun kullanmak önemli bir görevdir. Ancak onu işlevsel hale getirmeyenlere yani aklını kullanmayanlara akılsız diye hitap etmek de doğru değildir. Aklını kullanan kişi elde ettiği bilgiyle amel ettiği takdirde cehaletten kurtulmuş olur.³⁴⁷ Akıllı düşmanın akılsız dosttan daha hayırlı olacağını bildiren Nizâmî, bilgini baş tacı olarak görmüş, insanın mana yolunda yürümesi, ilerlemesi gerektiğini dile getirmiştir. O, bilginin yaydığı nur gönlün ferahlaması, zulmetin gidericisi olduğundan onun kemali, vazifenin farkına varıldığının belirtisi olduğunu nakletmiştir.³⁴⁸ Bilgideki kemalin üstünlüğünü her şeyden önde tutan Nizâmî, *Kamil bir palançı olsa da insan / Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıktan*³⁴⁹ beytiyle bireyin yaptığı işin ehli olmasını, işin ehline verilmesini ve insanın kendi yetenekleri doğrultusunda yetişmesinin gerekli olduğunu savunmuştur. Bu mısralarıyla aynı zamanda yetenekli insanlara iş, görev vermek değil, insanlara yeteneklerine göre görev ve sorumluluk verilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Yine insanın her işe yeltenmemesi gerektiğine vurgu yapan şair, kişinin yeteneği olan ve başarabileceği işleri tutarlı bir şekilde sürdürmesini istemiştir. Bilgi, insanı olgunlaştıran, kim olduğunu, neyi neden yaptığının bilincinde olan, tevazuya yönelen bir erdemdir. Bu erdem İslam’ın da belirttiği üzere insanı, yanan ateşten kendini korumaya yönelik bir kalkandır. Kur’an-ı Kerim’de söylenenlere kulak verip aklını kullananların kurtuluşa erecekler arasında olacağı beyan edilmiştir.³⁵⁰ Bilgideki hikmetin çok bilip az konuşmak, yerinde ve zamanında konuşmak, bin düşünüp bir söylemek, sabırsız davranarak insanların sırlarını açmamak olduğunu söyleyen Nizâmî, bu özelliklere sahip bireyleri sükût eden bir dağa benzetmiştir. Dağın içerisinde çeşitli madenler, yeraltı su kaynakları, üzerinde çeşitli bitkiler, hayvanlar ve benzeri zenginlikler mevcuttur. Adeta içi hazine olan dağ metaforunu kullanan Nizâmî, “İçi boş davulun sesi gür gelir” deyimindeki gibi çok konuşmanın değil, gerektiğinde konuşmanın önemini belirtmiştir:

---

³⁴⁶ el-Mücâdele 58/11.

³⁴⁷ İbn Hazm, *el-Fasl, Dinler ve Mezhepler Tarihi*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı, 2017), 3/822.

³⁴⁸ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 155, 179.

³⁴⁹ Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 52

³⁵⁰ el-Mülk 67/10.

Biliklə dolmusansa, sükut edən bir dağ ol

*Təpədən-dırnağacan diqqət kəsil, qulaq ol!*³⁵¹

Mısralarıyla bilgeliği çok konuşmakta değil susmakta gören şair, bununla ilmi ile amel etmenin önemine değinerek eğitimde teori pratik bütünlüğünün sağlanması gerektiği hususu üzerinde durmuştur diyebiliriz.

D. Kusurları Örtmek

Düşünme, konuşma, hissetme gibi yönleri insanı diğer canlılardan farklı ve üstün kılan özelliklerdir. Konuşma yetisi, insana önemli bir üstünlük sağlarken ağır bir sorumluluk da yüklemektedir. Çünkü dil ve konuşma insana hayatı kolaylaştıran önemli bir etkidir. Hakiki mümin diline sahip çıkan, onu kontrol altına alan şahıstır. Bu konuda çeşitli düşünürlerin sözleri vardır. Hacı Bektaşî'nin "*Eline, beline, diline sahip ol*" sözü ilk akla gelenlerdendir.³⁵² Kötü huylar arasında müminin şahsını zarara uğratacak özellikler arasında tecessüs ve gıybet önemli yer tutmaktadır. Tecessüs ve gıybet diye bilinen bu kötü huylar İslam ahlakında dikkat ve men edilmesi gereken hususlar arasında sıralanmaktadır. Hatta müminin en üstünü kimdir? sorusuna karşılık "*dilinden ve elinden emniyette olunan kimse*"³⁵³ şeklinde tanımlanması bunun apaçık göstergesidir.

İnsanların sırlarını araştırmak onları toplum içinde rencide edecek ve kendi psikolojilerini yıpratıcı eylemlere yönelttiğinden dinen uygunsuz davranış olarak belirtilmektedir. Hayatta yapılan hiçbir şeyin karşılıksız kalmayacağı, başkasının gizli hallerini ortaya çıkarmanın kendi gizli ve ayıp hallerinin ortaya çıkacağı bildirilmiştir. Bunun aksini yapıp başkalarının ayıplarını örtenlerin de kıyamet günü ayıplarının ortaya çıkarılmayacağı müjdesi verilmiştir.³⁵⁴

Nizâmî, *Ayna kimi her eybi, yeter, gösterme ebes / Yoxsa lekeler seni öz eybiyle bir nefes* mısralarıyla kusurların açıklanmasına dikkat çekmiştir. O, insanların sırlarını

³⁵¹ Gencevî, *Sırlar Xezinesi*, 2004, 203

³⁵² Volkan Bayar - Saadet Aylin Bayar, "Erdemli İnsan Yetiştirme Modeli: Hacı Bektâş-ı Velî Felsefesinden Çağcıl Eğitim Sistemleri İçin Bazı Çıkarımlar", *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori ve Uygulama* 5/9 (2014), 20.

³⁵³ Buhârî, "İman", 4,5; Buhârî, "Rikak", 26.

³⁵⁴ İbn Mâce, "Hudud", 5.

ortaya dökmeye ayna rolü oynayan kişilerin bir gün gösterdikleri gizli ayıplarla kendi isimlerini lekeleyecekleri uyarısında bulunmuştur. O, başkalarının sırlarını aramak yerine kendi görmek istemediği ayıplarının farkına varmasını istemiştir. Bu yanlış davranış biçimini sergileyenleri ahlak yoksunu olarak nitelendiren Nizâmî, insanın her şeyden önce kendi ayıp ve kusurlarını görme gayreti içinde olmasını vurgulamıştır.

Görmeyib öz gözünde tiri(yay), yaxşı nazar kıl /Nedendir axtarırsan özgenin gözünde kıl

*Özgelerin eybine baxma, qaldır gözüni / Yetir nezer özüne eyibli say özüni*³⁵⁵

Nizâmî, yukarıda zikredilen beytiyle “İslam’ın kendi kusurlarıyla ilgilenenlerin müjdelmesi,”³⁵⁶ hakkında verdiği mesajı bireylerin olgunlaşmasında ve kişilik oluşturmada önemli bir davranış biçimi olarak değerlendirmiştir. Bireyin kendisi için istemediği kötülükleri başkalarına yapmada tereddüt duymaması olumlu bir davranış değildir. Nizâmî, böylece günahlardan sakınmayan bireyin takvaya ulaşamayacağı ve bu yanlıştan dönmesini istemektedir. İnsanın diğer bireylere karşı bakış açısı onun tabiatını belirlemektedir. Molla Cami de, “Kötü kimse, başkalarının ayıplarını saymak isterken, kendini dile getirir.”³⁵⁷ sözleriyle kişinin konuşurken kendi tabiatını yansıttığına dikkat çekmiştir.

Güzellik ve kusuru hep bir arada ele alan Nizâmî, marifetin ondaki güzellikleri görmekten geçtiğini belirtmektedir. Bu düşünceye örnek olarak karganın tüm vücudunun siyah olduğu halde gözünün beyaz olmasına dikkat çekmesi, insanın görmek istediğini gördüğüne işaret etmektedir. Yani, insan kişide kötülüğü veya kötüleceği bir şeyi görmek isterse her zaman onu göreceği için güzellikleri hep göz ardı edecektir:

Qarasa da bedeni qarğanın baştan-başa

*Gözleri ise ağdır, sen ona et tamaşa*³⁵⁸

³⁵⁵ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 1953, 96.

³⁵⁶ “Başkalarının ayıpları ile uğraşmayıp kendi ayıpları ile meşgul olan kimseye müjdel olsun”, Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, 2/42 (nr. 1671).

³⁵⁷ Recai Şenol (der.), *Dünyada İz Bırakan İnsanlardan Geçmişten Günümüze Özdeyişler Hazinesi*, (İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2013), 91.

³⁵⁸ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 1953, 97.

Herkes hata yapma potansiyeline sahiptir. Bu hayatın gerçeklerinden biridir. İnsanların yanlışlarını ve uygunsuz davranışlarını düzeltmek için üsluba dikkat edilmeli, bireyi rencide etmeden kötülüklerden sakındırmaya çalışılmalıdır.³⁵⁹ İslam da muhatabı değil onun davranışını hedef alarak dolaylı ve genel ifadeler kullanarak uyarıda bulunmayı tavsiye etmiştir. Hz. Peygamber'in muhatabına hatasını dolaylı yoldan izah eden bir hadisinde hata yapan bireyi ve davranışını hedef almadan kendi kendine “*Bana ne oluyor da sizi böyle görüyorum.*”³⁶⁰ demesi, uyarıda yöntem olarak kullanmıştır. *Pardə yırtmaq zamanın əzəli vərdəşidir / Ağır yük daşımaqsa kişilərin işidir*³⁶¹ mısralarını söyleyen Nizâmî, başkalarının sırrını açarak onu rencide etmemek gerektiğini, insan olan herkesin bu ağır yükü küp gibi tutup dökmeden taşımasının önemli olduğunu bildirmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de tecessüs ve gıybet konusunun aynı ayette geçmesi bu erdemsizliklerin birbirinden beslendiğini ve bağlantılı olduğuna işaret etmektedir. Birbirinizin kusurlarını araştırmayın, gıybet etmeyin uyarısı ve sonucun ölü kardeşinin etini yemesine benzetilmesi³⁶² yapılan hareketin ne kadar tiksindirici olduğunu göstererek insanların kendilerine çeki düzen vermesi istenilmiştir. Her huyun oluşumuna sebep olan bir sıra etkenler olduğu gibi insanı gıybet iten unsurlar da mevcuttur. Bunlardan başkalarına duyulan öfke, intikam alma isteği, tecessüs, kibir ve bu gibi başkalarına zarar vermeye yönelik özellikler bireyi günaha sürükleyen davranışlardandır. Bireyin bulunmadığı yerde onu çekiştirmek, kötülemek anlamlarına gelen gıybet³⁶³ başkasını zarara uğratmanın sinsi halidir.

Gıybet, bireyde bulunan istemediği durumunun başkası tarafından açığa vurulmasıdır; fakat yapılan gıybet esnasında söylenenler kişide bulunmadığı takdirde söylenen yalan iftira olarak nitelendirilmektedir.³⁶⁴ Gıybet, bireysel ve toplumsal güvensizliğin oluşmasına sebep olmaktadır. Hayra vesile olmadığı ve inancı etkileyeceği için insanın kendine gelmesi ve susması ikazı, günahlardan çekinmenin yolu olarak belirtilmiştir.³⁶⁵ Bireyin açığa çıkmasını istemediği eyleminin ulu orta

³⁵⁹ Maria Montessori, *Emici Zihin*, çev: Okhan Gündüz (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2015), 267.

³⁶⁰ Buhârî, “Menakıb”, 25; Müslim, “Salat”, 119.

³⁶¹ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 185.

³⁶² el-Hucurât 49/12.

³⁶³ Doğan, *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, 603.

³⁶⁴ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 40, V/192.

³⁶⁵ Buhârî, “Edeb”, 31, 85.

herkese söyleyen kişileri ahlak yoksunu olarak belirten Nizâmî, *Bizim iç üzümler açılrsa eger / Dünyanı üfünat basar, bürüyer*³⁶⁶ beytiyle kişilerin kendi sırlarının ortaya dökülmesi durumunda yapılan kötülük kokusunun dünyayı saracağı uyarısı ile bireyi diline hakim olmaya davet etmiştir. Çünkü kişi birisinin sırrını ortaya çıkarmakla aslında kendisinde sır olarak sakladığı yanlışlarının başkalarına yansıtarak hedef şaşırtmaya çalıştığını göstermektedir. Dünyada herkesin yaptığı büyük ve küçük günahları var olabilir. Ancak hatalarından ders alıp bunları tekrar etmeyebilir. Hataların açığa çıkarılması toplumdaki o bireyin yeri ve kişisel hayatı açısından mahsurlu olabilir. Gizli olan şeylerin sır olarak kalması herkes için gerekli bulunmaktadır. Bu yüzdendir ki, hayati bir öneme sahip olduğundan insanın istemeden de gıybet yapması haram kılınmıştır. Hz. Peygamber'in; "*Miraca çıkarıldığımda ben bakırdan tırnaklarla yüzlerini ve göğüslerini tırmalayan bir topluluğun yanından geçtim. Ey Cebrail! Bunlar kimlerdir? diye sordum. Bunlar, (gıybet etmek suretiyle) insanların etlerini yiyenler ve onların şeref ve namuslarıyla oynayanlardır.*"³⁶⁷ cevabını vermesi gıybetin büyük bir cezaya sebep olacağını açık bir şekilde ortaya koymakta ve her insanın özen göstermesi gereken bir konu olduğunu açıklamaktadır. *Gönül, perde dardır, sen mene yar ol / Perde yırtanlardan sen perdedar ol*³⁶⁸ beyti ile Nizâmî, insanların kusur ve ayıplarını örtmede perde olmanın önemine işaret ederek, başkalarının sır ve günahlarını gizli tutarak hayasızlıktan uzak durmasını istemiştir.

E. Özveri

Özveri insanın kendinden ödün vermesidir. Başkasını düşünen insan sadece düşünmekle kalmaz bu düşünceyi eyleme dönüştürür. Karşılık beklemezsin yararlı olma, başkaları için kendi çıkarlarından ödün vermeyi ve fedakârlıkta bulunmayı göze alır. Özveri, davranışlarının başkalarını üzüp üzmediğine dikkat ederek yapılacak ahlaki değer olarak nitelendirilmektedir.³⁶⁹ Çünkü kendisinde fedakarlık, diğerkâmlık, infak, empati, mutluluk ve cömertlik gibi birçok davranışı barındırmaktadır. Bu davranışların zıttı ise cimrilik ve bencilliktir.

³⁶⁶ Gencevî, *İsgendername (Şerefname, İqbalname)*, 1982, 434.

³⁶⁷ Ebû Dâvûd, "Edeb", 35.

³⁶⁸ Gencevî, *İsgendername (Şerefname, İqbalname)*, 1982, 197.

³⁶⁹ Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*, 243-250.

Nizâmî, özveri konusunda yaptığı iyiliklerle önder olan Hızır peygamberi örnek göstermiştir. Yapılan fedakarlığın vefat ettikten sonra da olsa kişiyi koruyacağını, bu yüzden iyiliklerle anılacağını bildirmiştir. Bu yüzden şair her işte Allah'ın rızasının gözetilmesinin önemli olduğunu, herkes farklı düşünürken bireyin Yaratanına sığınmasının onun kurtuluşu olacağını söylemiştir. O, diğer manevi değerlerin olgunlaşmasında olduğu gibi özverinin de nefsin dizginlenmesi ile olabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca, nefsin eğitime erken çocukluk döneminde başlanması gerektiğini söyleyen Nizâmî, geç kalındığında işin zorlaşacağını dile getirmiştir. Nefsin olgunlaşmasını yılanın yaşlanarak ejderhaya dönüşmesi ile tasvir eden şair, onu hangi yönde eğitsek öyle devam edeceğini beyan etmiştir.³⁷⁰

Özveri kavramı kendi isteklerini tamamen geri plana atmak değil, kendisini düşündüğü kadar başkalarını da düşünmek “ben”in ötesine geçerek eylemde bulunmak demektir. Özverili bulunmanın ilk şartı olan kendisini başkasının yerine koyarak ötekinin ihtiyacını kendi ihtiyaçlarından önce düşünmektir. “*Komşusu aç iken tok yatan bizden değildir*”³⁷¹, “*Sizden biri, kendisi için sevdiğini (istediğini, arzu ettiğini, din) kardeşi için de sevmedikçe (istemedikçe, arzu etmedikçe) gerçek îmana eremez.*”³⁷² hadisleri de bu gerçeğe işaret etmektedir. Bencillik ise, bireyin kendine bağlılığı, kendini başkalarından üstün görme arzudur. Hz. Peygamber'in hadislerinde en düşük karakter olarak bencilliği³⁷³ göstermesi, insan kişiliğine zarar veren bu hususlara dikkat edilmesi için bir uyarıdır. Bencillik hayatı yanlış anlamlandırmaya yol açan kişilik problemlerinden biridir. Ahlaki değer olan özveride “biz” kavramı üstün olurken bencillikte “ben” kavramı öne çıkarılmaktadır.

Nizâmî, kişinin ait olduğu topluma hizmetin, insanoğluna ait bir değer olduğunu bildirmiştir. Kişinin kendini gerçekleştirme özünde var olan potansiyelini açığa çıkarması ve bu potansiyelini en mükemmel şekilde kullanabilmesi demektir. İnsan kendini tanıdıkça ve çaba gösterdikçe fitratında var olan insani özelliklere ulaşabilir.³⁷⁴ Gencevî'ye göre, insanoğlu kendisini diğer varlıklardan ayıran özelliğin farkında olup verilen akıl nimetiyle güzel işler yaparak yaratılanların en üstünü olduğunu

³⁷⁰ Gencevî, *Lirika*, 1983, 20.

³⁷¹ Hakim, II, 15; Heysemi, VIII, 167.

³⁷² Buhârî, “İman”, 6; Müslim, “İman”, 71 (45).

³⁷³ “*İnsanların en düşük karakterlileri bencil ve korkak kimselerdir.*” Ebu-Davud, “Cihad”, 21.

³⁷⁴ Abraham Maslow, *İnsan Olmanın Psikolojisi* (İstanbul: Kuraldışı Yayıncılık, 2015), 202.

göstermelidir. Aynı zamanda insanoğlu yaratılış gayesinin ve amacının farkında olmalı, başkalarını faydalı olacak işler yapmalıdır. O, insanın yaşadığı topluma katkısını onun bilgeliğiyle ilişkilendirmiştir. Bu yüzden şair, insanın kendi nefesine galip gelerek başkalarına da yol göstermesini bilgelik olarak nitelendirmiştir.³⁷⁵

Kişi, insan olma varlığını başka insanlara da borçludur. Başkasında varoluş yoluyla birbirine tamamen bağlanmış ben ve öteki algısı özverinin temel unsurlarındandır.³⁷⁶ Toplum düzeninde bir bireyin bütün ihtiyaçlarını kendisinin gidermesi mümkün görünmemektedir. Başkaları ile iş birliği ve iş bölümü yapması bir zorunluluktur.³⁷⁷ Nizâmî, başkalarının iyiliğini düşünerek onların yararına davranarak özveride bulunmayı, acılarını dindirmeyi ve tutkularını sınırlamayı, insanın kendini bilmesi ve sosyal hayatın geleceği açısından oldukça önemli bir etken olduğunu savunmuştur. *Çalış öz xalqının işine yara / Geysin emelinden dünya zerxara*³⁷⁸ beyti ile bireyin bu davranışının başkalarının da refah içinde yaşamasına, paylaşmanın ve yardımlaşmanın her iki taraf için mutluluk sağlayacağına işaret etmiştir. Ayrıca, toplumun refahı için çalışan fedakar kişilerin, dünyanın dengesini sağlayan bireyler olduğunu dile getirmiştir. Bu kişilerin amelleri halkın refahını biçimlendirmektedir ki, Nizâmî bu davranışı sergilemeyi insan olma yönünde bir aşama olduğunu değerlendirmiştir. Kendi çıkarlarını ikinci plana atan bu davranış; kişinin kendisi için sıkıntılar oluşturacak gibi görünse de neticede huzura ve manevi zenginliğe vesile olmaktadır. Bilinçaltında olan bilgilerin dışa vurması kişinin nasıl bir insan olduğunu kanıtlamak için önemli bir faktördür. Gencevî'ye göre, kişinin iyilikle anılması onun iyi birisi olduğunun göstergesidir. Rahat uyuyanın iyi uykularla karşılaşacağını ifade ederek bireyin amelinin onun ruh dünyasına sirayet edeceğini ve huzura kavuşmasına vesile olacağını beyan etmiştir.³⁷⁹

Nizâmî Gencevî'nin olaylara empati ile yaklaşması onun kişiliğinin ifadesiydi. O, fedakarlığın, duyarlılığın insana has bir huy olduğunu ve bunun farkına varılması gerektiğini söyleyerek, başkalarının da sıkıntı çekmeden elde edebileceği nimetlerinin olmasının taraftarıydı. Yani, güçlünün güçsüze eziyet etmesinin aksine gücü yettiğinde

³⁷⁵ Gencevî, *Yeddi Gözel*, 2004, 45, 49.

³⁷⁶ Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*, 245.

³⁷⁷ Turan Genç, "Toplumsal İşbölümü", *Eğitim ve Bilim Dergisi* 15(1991), 53.

³⁷⁸ Parlak ipekten örülmüş kumaş.

³⁷⁹ Gencevî, *Yeddi Gözel*, 2004, 42.

ona yardımcı olup onun da yükünü taşıması gerektiğini ve kendisinin bu iş için bir aracı olduğunun bilincine varmasını istemiştir. Hatta bu düşünceyi öyle vurgulamıştır ki, kendisinde böyle bir gücün olması halinde kimseyi kimseye muhtaç kılmamayı hayat felsefesi edinmiştir.³⁸⁰ O, insanların duyarlı olmasını, hayatta sadece kendisinin değil birilerinin de ihtiyaç duyduğu ve elde edemediği bir şeylerin olduğunun farkına varmasını istemiştir. O, imkanı olan bireyleri kendisinden bir şeyler feda ederek ihtiyaç duyan insanlara yardımcı olmaya çağırmıştır.³⁸¹

İnsanın yaşam amaçlarından biri de mutluluğa ulaşmaktır. Bireyi mutluluğa götüren pek çok yollar mevcuttur. Bireyin fedakarlıkta bulunması muhatabını mutlu etmektedir. Bireyi mutlu ettiği gibi farkında olmasa da fedakarlıkta bulunan kişi de mutlu olmaktadır. Fedakarlıkta bulunan birey aynı zamanda Yaratıcısını da memnun etmektedir. “*İnsanların en hayırlısı insanlara faydalı olandır*”³⁸² hadisi bu bağlamda düşünülebilir. Fedakar insanları eleştirenler olabilir. Ancak bu eleştiriyi yapanlar iyiliği değil kötülüğü emreden şeytanın emirlerine uyanlardan oluşmaktadır.³⁸³ Sonuç olarak fedakarlıkta bulunmak hem inanç sistemlerinin gereği hem de bu dünyada mutlu olma yollarından birisidir.

F. Hayâ ve İsmet

Hayâ ve ismet insanın kendisini koruma altına alma yolu olan ahlaki erdemlerdir. Her iki değer ahlaklı olmanın, özsaygının gelişmesinde rol oynayan esas unsurlardandır. İnsana saygının oluşmasında, hayâ ve ismet erdemlerini edinmesi, onlara mukabil davranış sergilenmesi, onur duygusunu rencide etmeyecek şekilde davranışta bulunulması diğer ahlaki erdemleri kazanmada yardımcı olmaktadır.³⁸⁴ Özsaygı kazanamayan kişi, toplum içinde hep küçük görülmekte, söyledikleri ve yaptıkları kâle alınmamaktadır.

³⁸⁰ Gencevî, *İsgendername (Şerefname)*, 2004, 35.

³⁸¹ Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 102.

³⁸² Buhârî, “Mağâzî”, 35.

³⁸³ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 176.

³⁸⁴ Muhammed Şevki Aydın, “İslam Ahlak Eğitimi”, *İslam Ahlaki Temel Konular Güncel Yorumlar*, 2. b, ed. Muhammed Şevki Aydın, A. Hadi Adanalı (Ankara: DİB Yayınları, 2015), 222.

Hayâ imanın bir bölümü olarak nitelendirilmektedir.³⁸⁵ İmanın bulunmadığı yerde hayânın da bulunmayacağı sözü de dinini bilen kişinin esas sahip olacağı erdemlerden birinin hayâ olduğunu göstermektedir. Adaba aykırı olan durumlarda utanma ve sıkılma duygusunun oluşması, hayânın insanda bulunması ile kalbin bundan etkilenip acı çekmesine neden olmaktadır.³⁸⁶ Hayânın varlığı insanı kötü davranışlardan sakındırmaktadır.

Ahlaki değerlerden sayılan hayâ duygusunda aşırılığa kaçmak ifrat derecede utangaçlık ve çekingenlik bireyin kendini geliştirmesine veya rızkını kazanmasına engel olduğu için kabul edilemez bir özelliktir.³⁸⁷ Çünkü birey aileden başlayarak çeşitli sosyal grupların içinde yaşamaktadır. Sosyal yaşam birbirleriyle etkileşim kuran insanlar tarafından gerçekleştirilir. Hayâ duygusuna sahip olmak bireyin bağımsız olması demektir. Çünkü bedensel ve davranışsal arzuların isteklerini kısıtlamak bireyi asıl özgürlüğüne kavuşturacağından hayâ, kendini bilmede önemli erdemler sırasında yer almaktadır.³⁸⁸ Namus, edeb, doğruluk, günahsızlık, ırz, iffet, haramdan kaçınma anlamlarına gelen hayâ ve ismet, insanın her koşulda uyması gereken davranışlardandır. İnsan her yaptığı işte otokontrol sahibi olmalı ve iradesini kullanmalıdır. Nizâmî nefsin tokluğu olarak nitelendirdiği iffeti, korku, hayâ, sabır ve sağlam itikat kavramlarıyla eş değer olarak nitelendirmiştir.³⁸⁹

Nizâmî, bu konuda, kaleme aldığı *Hüsrev ve Şirin* eserindeki Şirin imajıyla iffetin yüceliğini tasvir etmiştir. *Namusla ucadır başı insanın, namus aynasına daş vurma saqın* diyen Nizâmî, insanın onurunu koruyacak unsurlardan olan namusun naifliğini aynaya, cama benzetmiştir. Çünkü cam kırıldığında onarılarak tekrar eskisi gibi olması mümkün değildir. Özellikle toplumda önder olanların gücü elde tutanların davranışlarında daha dikkatli olması gerekmektedir. Hayâ ve ismeti mutluluk olarak nitelendiren şair, onların yok olmasını kişiyi helake götüren nedenlerden saymıştır. Bu niteliklerin olmadığı dünyada yaşanmayacağını dile getirmiştir.

Heyamın şüşesi, adımın camı / Sındı daş üstünde eşitti hamı

³⁸⁵ Müslim, “İman”, 58; Buhâri, “İman”, 3.

³⁸⁶ Ali Efendi Kınalızade, *Ahlak, Ahlak-i Alai*, ed. Hüseyin Algül (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser), 103

³⁸⁷ Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlak Dersleri* (Ankara: DİB Yayınları, 2016), 83.

³⁸⁸ Gündüz, *İslam Gençlik ve Din Eğitimi*, 164.

³⁸⁹ Ağamirov, *İran Edebiyatşünaslığında Nizâmî Gencevî İrsinin Öyrenilmesi ve Tedqiqi*, 104.

*Ah, seadet tebilim gedeli bada / Göç tebili çalırım artık dünyada*³⁹⁰

İnsanlar vücuda zararlı bilinç kaybettiren maddeleri kullanarak sarhoşluğa düşebilir. Ayrıca elde ettiği güç ve sahip olduğu imkanlarla istediği hedefe ulaşmada hırslı davranarak yaşadığı duygu karmaşıklığı bireyi sarhoş kılabilir. Nizâmî'nin, sarhoşluğu hayâyı yitirecek unsurlardan biri olarak göstermesi onun yarattığı yıkımların sınırları aştığını ortaya koymaktadır. Sarhoşluk ve gazap zamanı aklın baştan çıkması ile utanma duygusunun da kaybolacağını bildirmiştir. Nizâmî herşeyi mübah gören davranışların insanın kendi sonunu getireceği için hayâsızlık olarak nitelendirmiştir:

*Serxoşuq heyanı qaçıran zaman / Ağıl baş götürüb çıxdı aradan*³⁹¹

*Könül qezebinde qızısan zaman / Heya da ismet de qalxdı ortadan*³⁹²

Gönüllerin saflık ve temizliğini hayâlî bakışlarda gören Nizâmî, bireyin konuşmasıyla hayâsını ortaya koyduğunu, karşı tarafa gönderdiği iletiye aynı seviye ve üslupla tepki alacağını belirtmiştir. O, *aslanın erkeği dişisi olmaz*³⁹³ sözleriyle kadın olsun erkek olsun haya ve ismetin her ikisine de ait olduğunu ifade etmiştir. Kadın erkek arasında hayâ ve ismet konusunda hiçbir ayırımın güdülmediğini, kişinin yaptıklarından dolayı cinsiyet ayırımı olmadığını anlatmaya çalışmıştır. Örnek olarak ismet yoksununu nazar değmiş ağaca benzeterek onun çürümüş meyvesinden kimsenin faydalanma istemeyeceğini dile getirmiştir. Bunun için arada kalan sağlam meyvelere de dikkat edilmediğinden onların da çürümeye yüz tutacağını belirtmiştir. Ahlaki değerler de birbirine bağlı olduğundan birinin bozulması diğerlerini de etkileyecektir.³⁹⁴

Nizâmî, ismetin kadında duruşunu ziynet olarak değerlendirmiştir. İsmet ve hayâ sahibi kadın ile evli olan eşi ise ayın aydınlattığı geceye benzetmiştir. Ayın karanlığı geceden kovmasına eşlik ettiği gibi eşinin ziynetlerinin (hayâ, ismet) olması yüzünün nurlanmasına vesile olduğunu söylemektedir.³⁹⁵ Naiflik, kibarlık, şeref, tevazu, utanma duygusunun ismette saklı olduğunu söyleyen Nizâmî, gecenin ayın camını kırması ile karanlıklara düştüğünü örnek göstererek bireydeki ismetin korunması gerektiğini eserlerinde anlatmaya çalışmıştır.

³⁹⁰ Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 78.

³⁹¹ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 194.

³⁹² Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 215

³⁹³ Gencevî, *İsgendername (Şerefname)*, 2004, 195.

³⁹⁴ Gencevî, *Yeddi Gözel*, 2004, 260.

³⁹⁵ Gencevî, *Yeddi Gözel*, 2004, 265.

İffet timsali olarak Şirin'in dilinden *Men gövherem neyçün gerek eksilem / Çağrılmamış gedem, meğer men yelem* mısralarıyla kendisiyle sevgili olan Husrev'in görüşme talebine karşı çıkararak bunun nikâhsız mümkün olmayacağına vurgu yapılması nikâhın önemini ortaya koymaktadır. Nikâhsız birlikteliklerin kadının zarara uğramasına sebep olacağını, nikâhın ise değeri paha biçilemez mücevher olarak hayatını aydınlatacağını belirtmiştir. Hatta bu kıymetli taşı sade taşa dönüştürmeye yeltenen erkeğin şeytana uyduğunu dile getirmiştir.³⁹⁶ Nikâhın toplumsal normlar yönünden işlevi olduğu gibi kadının ve erkeğin haklarının korunmasında önemli yeri vardır.

Nizâmî eserlerinde adap ve ahlaktan uzak olan, ahlak kurallarına uymayan insanlardan bahsetmeye çalışmıştır. O, insanın her zaman yanında olan ve yaptıklarını amellerine yazan iki meleğin ve onun yoldan sapmasına sebep olan şeytandan bahsetmektedir. Aslında hayasızlık ve şeytan kelimelerini bir arada kullanması, insanın hayasızlık ile nasıl bir duruma düştüğünü tasvir etmek içindir. "*Bednamlıqda şeytanla yaxın olduq şeytan tek*"³⁹⁷ mısrası ile insanların kötülükte şeytandan geri kalmadığını, iyi niyetle yapılan işlerin arkasında bir neden aramanın onun vesvesesinden kaynaklandığını anlatmaya çalışmıştır. Nizâmî, insanları sadece kendisinin iyi olduğu ve kendi yaptığı işlerin doğru olduğu düşüncesinden alıkoymaya çalışmıştır.

O, insan aklını ve şeytanın vesvesesini anlatmak için kurt ve tilki karşılaştırmasını yapmıştır. Şeytanı kurda, insanı da tilkiye benzeterek kurdun tilkiden daha yırtıcı olmasına rağmen tilkinin aklını kullanarak kendini kurtarabileceği mesajını vermiştir. İnsan kendisine verilen akıl yetisi ile hayâ ve hayasızlığın etkilerini düşünüp ona göre davranmalıdır. Nizâmî, aklın üstünlüğünden bahsederek onu şeytanın tüm cazip gösterdiklerinden sorunsuz olarak kurtulmanın esas yolu olarak nitelendirmiştir.

İnsanı iyi yönde kendisini geliştirmeye çağıran Nizâmî, eğitimde kalbin önemine vurgu yapmıştır. Akıl ve düşüncenin beyinde, vefa, vicdan ve merhametin kalpte var olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca kıskançlıktan uzak, hak ve adaleti gözetken, nefesine yenik düşmeyen insanın vicdan aynasına dönük yaşamasının ilahi emir olduğunu belirtmeye çalışmıştır. Dünya süsüne aldananları, kafeste yaşayan mahkuma benzetmiştir. Nizâmî, bu kafesten ancak kendini bilen kurtuluşa erebileceğini belirtmiştir. O yüzdendir ki, halk arasında "Nefsini bilen kendini bilir" deyimini

³⁹⁶ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 268.

³⁹⁷ Gencevî, *Poemalar*, 136.

insanoğlunun yaşam süresi boyunca kurtuluş düşüncesi olarak devam etmektedir. Nizâmî manevi değerlerin başında gelen ismet, haya kavramlarının önemini kendine has tarzı ve şiirsel üslubuyla eserlerinde anlatmaya çalışmıştır. Aşkın yüceliğini, saflığını korumak için eşrefi mahlukat olan insanın bu nitelemeye layık olması gerektiğini dile getirmiştir. Olumsuz davranışlarda bulunanları ise şiirlerinin diliyle uarmaya gayret etmiştir.

G. Sabır ve Şükür

Sabır, sıkıntılara katlanmak, haksızlıklar karşısında nefsi tepkilerden alıkoymak, olabilecek telaşa kapılmadan bekleme anlamlarına gelmektedir. Şükür, nimeti, iyiliği anıp sahibini övmektir. Sabır ve şükür insana hayatı kolaylaştırmada, nefsinin terbiye edip yanlışlıklara sapmadan kolay yaşamaya sevk eden ahlaki kurallardır.

Sabır erdemi, kamil insan olma yönünde en üstün ve gerekli sayılan kriterlerdendir ve insanın yaşam boyu çektiği acı ve güçlüklerle başa çıkmada yardımcıdır. İnsan ne kadar zorluklar çekse de sabır sayesinde yaşama sevincini sürdürebilir. “Sabrın sonu selamettir”³⁹⁸ diyen Nizâmî, her karanlık gecenin bir ışıklı sabahı olduğunu, kara buluttan beyaz yağmur yağdığını söyleyerek insanı bir nebze sabrederek şükrüne kavuşacağı anı beklemesini istemiştir. Sabırsız gözyaşıyla çekilen acının boşuna olduğunu, insanın bu fani dünyada aldığı nefese şükrederek Rabbinden yaşamının hayırla sonuçlanması için dua etmesinin gerekliliğini mısralara dökmüştür. İnsanı iyimser olmaya çağıran şair, kişinin hayatını bu yönde kurmasıyla dünyada ve ahirette mutlu olacağını ifade etmiştir.

Ümidin sönmesin dünya olsa dar

*Her qara buluttan ağ yağış yağar.*³⁹⁹

Sabır sıkıntılar karşısında acı çekmek değil, göğüs germektir. İnsanın gelişimini etkileyen pek çok unsur bulunmaktadır. İnsanların sergiledikleri davranışların temelinde geçmiş yaşantıların etkisi vardır. İnsanın geçmişini ve bu gününü beraber ele almak gerekir.⁴⁰⁰ Diğer yandan insanın geçmişteki olaylara ve içinde bulunduğu zor koşullara

³⁹⁸ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 218.

³⁹⁹ Gencevî, *İsgendername (Şerefname)*, 2004, 113.

⁴⁰⁰ Mehmet Şişman, *Eğitim Bilimine Giriş* (Ankara: Pegem Yayıncılık, 2006), 65.

takılıp kalması da doğru bir davranış değildir. Hayatta yaşanan zorluklar sabredenler için yeni bir şeyler öğrenme ve olgunlaşma vesilesidir. Ayette belirtildiği üzere “Güçlkle beraber bir kolaylık vardır”⁴⁰¹ uyarısı insanı erdemli olmaya sevk ederek umutsuzluğa kapılıp vazgeçmemek ve sabırla sonucunu beklemek gerektiği bildirilmiştir. İnsanın ahlaki yönden yücelmesinde sabrın vesile olduğunu söyleyen Nizâmî, sükuneti korumakla ihtişama yücelmenin tadına varılacağını, yaratılan dağların da yüksekliğine kavuşması ve azametli olması onun sabrının sonucu olarak ortaya çıktığını belirtmiştir.

Vüqarlı uca dağlar yavaş-yavaş doğulur,

*Sebirli, sabitti ki, ezemetli dağ olur.*⁴⁰²

Sabrın en önemli işlevlerinden birisi de nefsin kötülüklerden korunmasını temin etmektir. “*Sabır aydınlıktır, Kur’an senin ya lehinde ya da aleyhinde delildir. Herkes sabahtan (pazara çıkar) nefsinin satar; kimi onu âzâd kimi de helâk eder*”⁴⁰³ hadisi bu gerçeğe işaret etmektedir. Ayrıca bu hadis ışığında sabrın, bir kurtuluş kaynağı olduğu da söylenebilir. Çocukluk çağından öğretilen bu değer “pes etmeme” olarak adlandırılan ilkenin geliştirilmesidir. Fakat bunu dizginlemek olumlu tutum ve davranışların kazandırılmasını sağlamaktadır. Okul öncesi dönemde geliştirilen bu değer, bireyin tüm yaşamı boyunca karşılaşıacağı zorluklar karşısında ona öğretilen sabrın derecesini ortaya koymaktadır.⁴⁰⁴

Sabır, hayallerde kalmayıp, hayatı toz pembe gören bireylerde gerçek bir dünya algısı uyandırmaktır. Yaşamın insan için bir imtihan alanı olduğunu unutmadan sonuçlarına katlanmayı öğretmektedir. İnsanın açlık, korku, mal ve canlarda yaşayacağı eksiklikler⁴⁰⁵ ile imtihan edileceği, zorluklara göğüs gelip sabredenler belli oluncaya kadar bu yaşantıların devam edeceği,⁴⁰⁶ sabredenlerin müjdelenip Tanrı’nın hep o insanlarla birlikte olacağı⁴⁰⁷ bildirilmektedir.

---

⁴⁰¹ el-İnşirâh 94/5-8.

⁴⁰² Gencevî, *Sırlar Xezinesi*, 2004, 185.

⁴⁰³ Müslim, “Taharet”, 1.

⁴⁰⁴ Aydın, *Ailede Ahlak Eğitimi*, 439.

⁴⁰⁵ el-Bakara 2/155.

⁴⁰⁶ Muhammed 47/31.

⁴⁰⁷ el-Bakara 2/153.

Nizâmî, sabırla hareket etmeyip isteğine hızlı ulaşmak isteyenlerin farklı sonuçlarla karşılaşacağını söylemiştir. “*İti axan sular tez körpü yıxar*” mısrasını söyleyen Nizâmî, insanın hayır bildiği şeylerde şer, şer bildiği şeylerde hayır olabileceğini anlatmaya çalışmıştır. Bu anlayışla hareket eden kimsenin darda kalmayacağı, bunun için Tanrının ona sunacaklarını sabırla bekleyip sonucunu görmesini ve buna göre davranması gerektiğini beyan etmiştir. O, var olan olumsuzlukların birden bire değişmeyeceğini, ancak insanoğlunun nasıl olsa değişmeyecek şekilde olumsuz düşünceye kapılmamasını istemiştir. Ayrıca insanın aceleci olmamasını dile getiren Nizâmî, zorlukların arkasından gelen kolaylıkla insanın sabrettiği takdirde selamete ve saadete ulaşacağını öngörmüştür.

Su daim aşığı axıb tökülər / Çox çəkməz səadət üzünə gülər

*Səbr etmək vaxtıdır, tələsmə barı / Sular çətin axar üzü yuxarı*⁴⁰⁸

Nizâmî ayrıca, insanın yaşadığı olumsuzluklarda kendi rolünün olacağını da belirtmiştir. Kur’an-ı Kerim’de yetmişden fazla ayette sabrın zikredilmesiyle onun insana kazandıracakları nakledilmiştir. Yapılan araştırmalarda da sabrın, insanın karşılaştığı zorluklara karşı bir dayanma gücü oluşturduğunu, şükür ve sabrın yaşananlarla başa çıkmada önemli rol oynadığı ortaya konulmuştur. Nizâmî, sabrın, yapılan her kötülük ve zulme karşı susmak veya düşüğü zorluk karşısında çaresizce beklemek olmadığını, bunu yapan kişinin kendisine kötülük yaptığını anlatmıştır. Bu yüzden bireyin yaşadığı zorluklarla başa çıkmayı öğrenmesi gereklidir. Müslümanın vasıflarından sayılan şükrün ve sabrın kişide bulunmasının hayra delalet ettiği, sevineceği durum olduğunda haline şükretmesinin yine zarar olduğunda da sabretmesinin kendi hayrına olacağı belirtilmektedir.⁴⁰⁹

Nizâmî, kişinin zorluklar karşısında kendisine zarar vermeden sabretmesinin kolay olmadığına vurgu yaparak, bunun için iyi bir terbiye ve güçlü iradenin gerekliliğini ifade etmiştir. Eserlerinde bir akarsuyun bile yatağında ilerlerken pek çok zorluklarla karşılaştığını örnek göstermektedir.⁴¹⁰ Nizâmî, dünyanın fani ve her şeyin sürekli bir değişim içerisinde olduğunu, sabredeninin sabrının karşılığını alacağını ifade etmiştir. Bu güzelliklere kavuşmanın Tanrı’nın sınavından geçmekle elde edileceğini ve

⁴⁰⁸ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 236.

⁴⁰⁹ Müslim, “Zühd”, 64.

⁴¹⁰ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 237.

bu durumda sabrını körükleyen insanların selamete kavuşacağı günün uzakta olmayacağını anlatmaya çalışmıştır.⁴¹¹

Əvvəl şükərə çatdır, sonra dövlətə / Əvvəl səbrə çatdır, sonra zillətə

Səbrimi tükədən bəlaları sən / Uzaq et, ey tanrı, sən ki adilsən

Məni hər bəlaya etsən mübtəla / Əvvəlcə səbr ver, sonradan bəla

O, Tanrı'nın mal mülk vermeden şükürünü vermesini, zorluk ve acı vermeden sabrı vermesini istemiştir. İnsan sabrını aşan bela ve musibetlerden uzak olmak için Allah'ın adaletine sığınan Nizâmî, bela gelmeden ona dayanacak sabır vermesi için Allah'a dua etmiştir. Gencevî'ye göre sabrın ancak Tanrı'dan geldiği, insanın onu sahiplenme gücünün onun ihsan etmesi ile mümkün olduğunu ifade etmiştir.⁴¹² Nizâmî, her karanlık gecenin bir sabahı olduğu gibi her zorluğun arkasından bir yardımın olacağını söylemiştir. Bu düşünceye en güzel örnek olarak Yusuf peygamberin zindan hayatını ve babası Yakup'un umudunu yitirmeden evladına kavuşacağı günü sabırla beklemesini göstermiştir.

Səbr etməklə kişi zindandan çıxar / Səbr ilə açılar bağlı qapılar

İş çətinə düşsə səbr açar bağı / Gecə dalında var sübhün çırağı⁴¹³

İnsanın öz bilincinin en büyük göstergelerinden birisi bilgili ve gerçek dinin verdiği bilinçli şükürdür. Şükür verilen nimetlerin bilincinde olup onun için yapılan davranıştır.⁴¹⁴ Nizâmî, sunulan nimete karşı şükürsüzlüğün dileklerin boşa gitmesine sebep olacağından insanoğlunun verilenlere şükrederek ona sunulanların farkına varmasını istemiştir. Yaptığı şükürün karşılığı olarak daha da çok güzelliklerle donatılacağını anlatmaya çalışmıştır.⁴¹⁵ İnsanın topraktan yaratılması, üstün varlık olarak değerlendirilmesinin en büyük şükür unsuru gören Nizâmî, insanın kendini bilmesi ve yaradılışının hikmetini görerek şükre kapılmanın en önemli etken olduğunu belirtmiştir.⁴¹⁶

⁴¹¹ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 440.

⁴¹² Gencevî, *İsgendername (Şerefname)*, 2004, 22, Ayrıca bkz: en-Nahl 16/127.

⁴¹³ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 390.

⁴¹⁴ Ali Şeriatî, *Kendini Bilmek* (Ankara: Endişe Yayınları, 1990), 97.

⁴¹⁵ Gencevî, *Yeddi Gözel*, 2004, 148; Ayrıca bkz. *Hani rabbiniz, 'Eğer şükrederseniz size (nimetimi) daha çok vereceğim, nankörlük ederseniz hiç şüphesiz azabım pek şiddetlidir!' diye bildirmişti.*" İbrahim 14/10.

⁴¹⁶ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 138.

İnsanoğlunun varlığının ispatı olan şükür, bilinçli ve bilinçsiz olarak ikiye ayrılmaktadır. İnsanı diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliklerden birisi onun bilinçli bir şekilde şükür içinde olmasıdır. İnsanoğlunun bilinçli bir şekilde şükretmesi ona sunulanların kim tarafından verildiğinden haberdar olduğunu göstermektedir. Bu durum ilahi iradeye uygun olduğu için insanın bir gününü değil geleceğini de teminat altına alması bakımından önemlidir.⁴¹⁷

Yaşamdan haz almak ve şükretmek birbiri ile ilişkili iki olgudur. Mutluluk ve huzurun belirleyicisi olan şükür, olgunluğun doruk noktasına ulaşmasında yardımcı olmaktadır. Toplumsal birliktelikte beklenti içine girmeden karşı tarafa sunduğu yardımlar sayesinde hayatı huzur içinde yaşamaya olanak tanıyan ahlaki bir değerdir. Genellikle olumlu duygusal değer olarak bilinen şükür, insanı mutlu, sağlıklı ve üretken yapacak olan psikolojik ve sosyal güç kaynakları arasında değerlendirilmektedir.⁴¹⁸ Pozitif psikolojinin anahtar kelimelerinden birisi olan şükür, felsefeciler ve teologlar tarafından erdemli hayatı oluşturan duygu ve değer olarak görülmekte, bireyin karakter olgunluğunun vazgeçilmez göstergesi olarak nitelendirilmektedir.⁴¹⁹ Bu yüzdendir ki şükretmeyi başaran insan iç dünyası zengin, özsaygısı gelişmiş sorumluluk sahibi olarak belirtilmektedir.⁴²⁰

Şükür ve maneviyat arasındaki bağlantı tüm dinlerde olduğu gibi kişinin yaratıcısı ile bağ kurmada yardımcı olmaktadır. Dini düşünce ve yaşamda insanın var olması ile ortaya çıkan temel bir öğedir. Şükretme insana inanç yolunda eşlik eden, yaratılan nimetlerden hoşnutluk bulma ve yaratanına bağlılık ile ilişkili olan duyguların tarifidir. Tanrı insanların şükürüne ihtiyaç duymamaktadır. Ancak bireyin şükretmesi onun kendi yaşam kalitesini arttırır.⁴²¹

Bir organizma sürekli çevresi ile uyumlu olma durumundadır. Bireyin çevresindeki fiziksel ve psikolojik koşullar uyumu kolaylaştırır ya da zorlaştırır. Koşullar zorlaştığında organizma tepki gösterir, bireyin de buna göre tedbir alması

---

⁴¹⁷ Nevzat Tarhan, *İnanç Psikolojisi, Ruh, Beyin ve Akıl Üçgeninde İnsanoğlu* (İstanbul: Timaş Yayınları, İstanbul, 2010), 104.

⁴¹⁸ Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*, 149-150.

⁴¹⁹ Gülüşan Göcen, *Şükür ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişki Üzerine Bir Alan Araştırması* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 58.

⁴²⁰ Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*, 152.

⁴²¹ en-Neml 27/40.

gerekir.⁴²² Hayata küsen ve umutsuz olan bireyleri sunulan nimetlerdeki hikmeti anlamaya yönlendiren Nizâmî, ortaya çıkan olayları anlamlandırmadan karara varmamalarını tavsiye etmiştir. İnsan başına gelen olumsuzlukların hayır ve şerle sonuçlanacağını bilememektedir. Çünkü hayır gibi görünen olayların şer, şer gibi görünen olumsuzlukların hayır olabileceği bilinmektedir. Gencevî'ye göre, gidilen yollarda yokuşların olması varılan nimete yönelik şükürün büyüklüğüne delalet etmektedir.⁴²³

Düzeltecek istese bir işi felek / Evvelce min oyun çıkarırsın gerek

Xezne vermiş olsa bir ekinciye / Gerek o ekinci evvel inciye

Heyatın yolunda olmasa tiken / Olarmı Olar mı güllerin qedrini bilen

Görüldüğü gibi Nizâmî, Allah'ın takdir ettiği her olayda bir sebep ve hikmet olduğunu söylemektedir. O hayatta karşılaşılan zorlukların yıkıcı etkisinden korunmak için küsmemek, pes etmemek gerektiğini dile getirmektedir. Her şeyin zıddıyla var olduğu düşüncesini savunan Nizâmî, kötüyü görmeden iyinin değerinin bilinemeyeceğini, zorlukların insanı olgunlaştıracağını söyleyerek, bu tür durumların insanı terbiye etme amacı taşıdığını açıklamıştır.

H. Arkadaşlık

İnsan sosyal bir varlık olduğundan arkadaşlık kurmak için başkalarına ihtiyaç duymaktadır. İslam dini dostluğa, arkadaşlığa büyük önem vermektedir. Dostluğun kıyamete kadar devam edeceğini belirten ayette “hiçbir dostluğun olmadığı gün gelmezden evvel”⁴²⁴ tabirinin kullanılması dostluğun yaşam boyu insanın ihtiyaç duyduğu gereksinimler arasında olduğunu göstermektedir.

Arkadaş, dert ortağı, karşılıklı anlayış, itimat, dürüstlük ve güvenilirlik olgularını kendinde taşıyan, insan üzerinde dengeleyici ve tamamlayıcı role sahip olan, birbirilerine karşı sevgi ve dostluk bulunan kişilere denmektedir.⁴²⁵ İnsanoğlu hayatını idame ettirecek diğer gereksinimlerle birlikte doğumundan ölümüne kadar kendisine

⁴²² Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 321.

⁴²³ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 1962, 68.

⁴²⁴ el-Bakara 2/254.

⁴²⁵ Ayverdi, *Kubbealtı, Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 66.

eşlik edecek arkadaşlık ihtiyacına da gereksinim duymaktadırlar.⁴²⁶ Bireyin kendini gerçekleştirmesini sağlayan arkadaşlık, insanın sosyal ve psikolojik yönden eksiklerini tamamlamada yardımcı olmakta onun toplumsallaşmasına ve farklı yönlerden gelişmesine katkı sunmaktadır. Bireyler ahlak dahil toplumsal düzen kurallarını büyük oranda başkalarıyla olan etkileşim yoluyla edinmektedirler. Bu etkileşimde arkadaşlık önemli rol oynamaktadır.⁴²⁷

Nizâmî, arkadaşlığı sır küpü, sırdaş şeklinde isimlendirmektedir. O, hayatta insan için önemli olan duyguların en yakınındaki kişiyle paylaşacağından arkadaş seçiminin itinayla yapılmasının gerekliliğini savunmaktadır. Çünkü insanın kendi duygularını, sırlarını paylaştığı zaman o sırları saklayabilecek nitelikte bir arkadaşına sahip olması önemlidir.

*Eşidirem her gece nece defe baş dile
Yalvararaq amandır, danışma deyir bele*⁴²⁸

Nizâmî, dost seçiminde her şeyden çok seçici olmayı, doğru kişiyi bulmada en iyi yönlendiricinin kalp olduğunu söylemiştir. Hatta daha önceden edinilen dostlukların zaman zaman öz değerlendirmeye tabii tutulmasını önermiştir. Kalbin yalan söylemeyeceğini ifade eden şair, gönlün sevmediği kişi dost görünümünde bir düşmandır uyarısında bulunmuştur. Asıl dostu sırdaş diye nitelendirerek bunun hakkını vermeyenleri gerçek dost olarak görmemiştir.⁴²⁹

Nizâmî, dost edinmenin güzel, bir o kadar da zor bir seçim olduğunu anlatarak, edinilen güzel dostluğun da değerini bilmeyi ve hep hatırlamayı önermiştir. Şair, dost gözükererek kin tutanlara karşı kişiyi uyarmıştır.⁴³⁰ Hatta dost seçiminde kötülerden dostluk ummamayı, bu kişilerin tavrının yılanın zehir saçmasına benzeterek onlardan uzak kalmayı öğütlemiştir. Olayların bütünü yönünün öğrenilmesinin ve bilinmesinin gerekliliğini anlatan Nizâmî, akıllı düşmanın ahmak dosttan daha makbul olduğunu nakletmiştir.⁴³¹ Kur'an'da dost seçimindeki özellikler sıralandığında kişiye doğru yolu

---

⁴²⁶ el-Bakara 2/254.

⁴²⁷ İbrahim Gürses - Mehmet Akif Kılavuz, "Kuşakların Ahlaki Değerleri Birlikte Öğrenmesi: Kohlberg'in Ahlaki Gelişim Kuramı Açısından Bir Değerlendirme", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/1 (2016), 97-117.

⁴²⁸ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 1953, 128.

⁴²⁹ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 1953, 127.

⁴³⁰ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 1953, 126.

⁴³¹ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 179.

gösterebilen mümin kişilerin zikredildiği görülmektedir.⁴³² Bunun üzerine bireyi değerlendirirken kişinin arkadaşının dini (hayat tarzı) üzere olduğunun söylenmesi,⁴³³ bireyin çevre edindiği kişilerle neredeyse aynı davranış ve düşünce biçimi sergiledikleri anlatılmaya çalışılmıştır.

Nizâmî, iyi dostu mutluluk kaynağı ve derlere deva, kötü dostu ise kişiye dert ve huzursuzluk veren gizli bir düşman olarak nitelendirmiştir.⁴³⁴ Her iki tür dostun insana kazandırdıklarının bireyin kişiliğine etki edeceğinden sosyal çevre faktörünün önemini açıklamaya çalışmıştır. Topluma uyum sağlamaya, paylaşmaya zemin oluşturan arkadaşlık, aile dışında kişinin gelişim ve etkileşimine eşlik etmektedir. Çocuğun gelişiminde, bulunduğu sosyal çevre ve o çevreye ait değerlerin etkili olmasının yanı sıra ebeveynlerin yetiştirme tarzı da önemlidir. Çocuğun arkadaşlık ilişkilerindeki izlediği yaklaşımında ailenin çocuğa karşı olan tutumu da etkilidir.⁴³⁵ Ayrıca, aile tarafından kabul gören, sevildiğini ve saygıyla karşılandığını hisseden çocuk arkadaş edinmede ve devam ettirmede daha uyumlu ve paylaşımcı olarak kendini göstermektedir.⁴³⁶

Bu konuda Peygamberimiz kötü ve iyi dostu, bir hadiste şöyle tarif etmiştir; *İyi ve kötü arkadaşın hali, güzel koku satanla körük çekenin (demircinin) haline benzer. İyi arkadaş güzel koku satan gibidir. Sana koku sürmese de yanında bulunduğun müddetçe güzel kokusundan faydalanırsın. Kötü arkadaş ise körükçü kimseye benzer, ya elbiseni yakar yada kötü kokusundan rahatsız olursun.*⁴³⁷

Dostlukta, her sırrı paylaşmayı sakıncalı gören ve mahremiyeti korumayı öneren şair, mümkün olduğu kadar var olan güveni suiistimal etmemek için insanın kendi gölgesine bile sırrını söylememesini önermiştir. *Bilmesin sirrini evde divarlar / Divar dalında da çünkü qulaq var*⁴³⁸ beytiyle insanın yalnız kaldığı halde sırrını dile getirmesi bile onun yaygınlaşmasına neden olacağından böyle bir uyarıda bulunmuştur. O yüzden

---

⁴³² el-Maide 5/56.

⁴³³ Ebû Dâvûd, "Edeb", 16; Tirmizî, "Zühd", 45.

⁴³⁴ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 187.

⁴³⁵ Pınar San Bayhan - İsmihan Artan, *Çocuk Gelişimi ve Eğitimi* (İstanbul: Morpa Kültür Yayınları, 2012), 251.

⁴³⁶ Mehmet Akif Kılavuz, "Anne Baba Örnek Davranışlarının Çocukların ve Ergenlerin Dini Kişiliğinin Oluşumuna Etkileri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/2 (2005), 52-53.

⁴³⁷ Müslim, "Birr", 46; Buhârî, "Zebaih", 31.

⁴³⁸ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 341.

hayatta insanı yücelten ve küçülten bir unsur gibi gördüğü dostluk bağlarını korumada dili en önemli uzuv olarak saymıştır.

Dili keskin kılıç şeklinde nitelendiren Nizâmî, onun kında kalmasını ziynet olarak değerlendirmiştir. Yani söz ağızdan çıktıysa, onun yaygınlaşmasıyla rahatsızlık duymaktansa dilin gayesine uygun istifadesinin daha makbul olacağını belirtmiştir.⁴³⁹ Nefse, menfaate dayalı ilişkilerin sonu olmayan, çabuk bozulan dostluklara benzeten şair asıl dostun kişinin başkaları yanında yanlısını görmeyen, yaptığı kötülüğü bile iyiye yorumlayan, zora düştüğünde onu kör kuyulardan çıkararak, insanı saadete ulaştıran bir yaren olarak görmüştür.⁴⁴⁰ Bir diğer beytinde dostluğu saflık sembolü olarak toprağa benzeten Nizâmî, onun kalbine dokunmayı kişinin kötülüklerden arınacağını, şanınin yüceleceğini ve mecazi anlamda ekilen ağaçların meyve vereceği söylemiştir.⁴⁴¹

Dinen başkalarının ayıplarını, kusurlarını araştırmanın yasak olduğunu belirten Nizâmî, bu konuda dinin gereği gibi davranmayı önermiştir. Bununla birlikte kişinin sadece kendi dostunun değil, başkalarının da kusurlarını, ayıplarını araştırılmaması gerektiğini beyan etmiştir. Kişi dostunun sırrını, kusurlarını gizli tutmalı ancak arkadaşının zarar görmesini engelleme adına onu kırmadan uyarmalıdır. Çünkü dost dostun iyi ve kötü yanını ortaya koyan bir aynadır. Başkaları fark etmeden hata ve kusurlarını düzeltmede birbirlerine yardımcı olmalıdırlar. “*Mümin müminin aynasıdır*”⁴⁴² hadisinden hareketle Nizâmî de aynanın iyisi ve kötüsü olmadığını, bu huyların her insanda olabileceğini belirtmiştir. O, mümin kardeşinin ikazı üzerine başkaları yanında rencide olmadan düzeltilmesinin ve kendisine kusurlarını söyleyen kişiye teşekkür etmesinin gerektiğini dile getirmiştir.⁴⁴³ Ayrıca şair, insanın nefesine yenik düşerek kendi çıkarlarını her şeyin üstünde tuttuğu zaman bu durumun bazı insani değerleri zedelediği gibi dostluk ve arkadaşlığı da zedeleyeceğini açıklamıştır.

Yaşamın karanlık yönlerini aydınlatan dostluğun asıl vasıflarından birisi de vefadır. Sözlük anlamında bile dostluğu devam ettirme, sözünde durma, yetişme anlamlarını ifade etmesi,⁴⁴⁴ dostların birbirine sadakat ve sevgi çerçevesinde aynı

⁴³⁹ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 1953, 129.

⁴⁴⁰ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 184, 187

⁴⁴¹ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 197, 342.

⁴⁴² Ebû Dâvûd, “Edeb”, 49.

⁴⁴³ Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 90.

⁴⁴⁴ Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, 1332.

düşünceleri paylaşması, dostluğun ve dost olmanın özelliğini ortaya koymaktadır. Merhamet, hoşgörü, affetme, fedakarlık, sevgi ve sadakat gibi güzel hasletleri temsil eden vefa, kalbinde kin, nefret, haset, kıskançlık ve benzeri olumsuz duyguları taşıyan kişilerde bulunmamaktadır. Nizâmî, vefanın kişide bulunmaması durumunda arkadaş ve yarenliğinden söz etmenin manasız olduğunu ifade etmektedir. Bu özelliğin insanda bulunup bulunmamasını bireyin dost dediği kişiye karşı takındığı tavırlarla kendini ortaya koymaktadır. O, seçimin doğru olup olmadığının arkadaşının vefası ile anlaşılacağını belirtmiştir. Nizâmî, yapılan iyiliklere, hoş tavırlara karşı sessiz kalanları, kadir kıymet bilmeyenleri “namert” olarak adlandırmıştır. Köpeğin bile bir kemiğe kişiyi dost bellemesini ve sadık kalmasını örnek göstererek insanların ibret almalarını istemiştir.⁴⁴⁵ Vefanın bireylerde güven duygusunu ve davranışlarını ölçmede bir etken olarak ele alınması, onun erdem sahibi olmaya yönelten bir özellik olduğunu göstermektedir. Söz konusu dostların aynı heyecanı yaşamalarını, birbirinin derdiyle dertlenip, sevinci ile sevinmesini sağladığı için bu erdemi bedenle ruhun birliği gibi nitelendirilmektedir.⁴⁴⁶ Hatta eşler arasında kullanılan aşk kavramının yerine zamanla dost kelimesinin kullanılması aile arasında vefanın hüküm sürdüğünü ve bir ömür boyu birlikte mutlu yaşamalarındaki en önemli faktörlerden birinin vefa olduğunu öne çıkarmaktadır. Nizâmî, bireyin canından bile çok seven dostunun bulunmasının kişiliğini geliştirmesi açısından önemli olduğunu söylemiştir. Böyle bir dostu olmayan kişinin gerçek dost olan Tanrı’dan medet ummasını, O’na sınıksız sarılmasını istemiştir.⁴⁴⁷

I. Sözün Gücü

Olumlu bir davranışa büyük oranda olumlu yollar kullanılarak ulaşılır. Bu yollardan biri de güzel ve etkili sözler söylemektir. Türk kültüründe güzel söz ile ilgili örnekler bulunmaktadır. Yunus Emre’nin; “*Söz ola kese savaşı, söz ola bitüre başı / Söz ola oğula aşî balıla yağ ide bir söz*” mısraları örnek gösterilebilir.⁴⁴⁸

⁴⁴⁵ Gencevî, *İsgendername (Şerefname)*, 2004, 243.

⁴⁴⁶ Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*, 231-233.

⁴⁴⁷ Gencevî, *İsgendername (Şerefname)*, 2004, 43.

⁴⁴⁸ A. Azmi Bilgin, “Yunus’un Sözü”, *Türk Dili Dergisi* 116/819(2020), 30-34.

Nizâmî, eserlerinde çeşitli söz sanatlarını kullanmıştır. Şairin yazılarını dil anlatım yönünden iki aşamada incelemek mümkündür. Birincisi, rasyonel düşünme varken neden din dilini kullanmaya gerek duymuştur. İkincisi, din ön planda iken, tek çözüm yolunun kutsal dinin hakikatleri olduğu halde neden rasyonelliğe de ihtiyaç duyulduğudur? Bu sorulara cevap olarak Nizâmî'nin eserlerini incelediğimizde onun düşüncelerinin tek yönlü olmadığı görülmektedir. O nakille birlikte aklın da önemine vurgu yapmış, farklı düşünce ve yaklaşımlar sergileyerek çokluk içerisinde tekliği aramaya gayret göstermiştir. Sözünün gücünü farklı yollarla sergileyen Nizâmî, söz kaynağının temeli ister bilgi, ister sezgi, ister keşif olsun hepsinin O'na götürdüğünü kanıtlamaya gayret etmiştir.⁴⁴⁹ Bunun içindir ki geniş kitlelere hitap etmek için daha anlaşılır bir dil kullanmaya, hayal kurmaya ve düşüncelerini gizlemeden konuşmaya gayret etmiştir. Çünkü insanoğlu hayal gücü ile yaratıldığı için düşünerek hareket etmekte, karar verirken aklının yanında duygularını ve hayalleri de devreye sokmaktadır.⁴⁵⁰ Bu yüzdendir ki, Kur'an "düşünmez misiniz?", "akletmez misiniz?"⁴⁵¹ diyerek insana farklı çerçevelerden bakmayı, anlamayı önermektedir.

Nizâmî dünyada sözün ikna edici olduğunu, onun kıyamete kadar özelliğini koruyacağını söylemiştir. İslam dini de güzel söz söyleyenin Tanrı'ya doğru yüceleceğini,⁴⁵² sonradan gelecek kötülük için bir sadaka olacağını,⁴⁵³ güzellikle söylenen sözün öğüt almaya fırsat yaratacağından bireylerin ağızdan çıkan her kelimeyi tartarak ifade etmesini emretmiştir.⁴⁵⁴ Sözün iyi ve kötü olması onun aklın kabul edilir olarak değerlendirilmesine bağlıdır. Sözün kısa olması onun etki ve menziline kısılalığını ifade etmemektedir.⁴⁵⁵ Tanrı güzel sözü ağaçla tasvir etmektedir. Söz bir tohum gibidir ve zamanla ağaca dönüşmektedir. Kökleri sabit iken, dalları göklere erer.⁴⁵⁶ Bu betimlemeler sözün devamlılığını ortaya koymaktadır. Bireyin söyledikleri, yazdıkları neslin devamı gibidir. Bu yüzden Nizâmî, sözü düşüncelerin kuşaktan kuşağa aktarılmasını üstlenen evlat şeklinde değerlendirmiştir. Bireye şahitlik edecek ve onun düşüncelerini ebedi yaşatacak olan bir araç olacağını nakletmiştir. *Yeddi Güzel* eserinde

---

⁴⁴⁹ Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 35.

⁴⁵⁰ Bilal Kemikli, *Şiir ve İrfan* (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2017), 236.

⁴⁵¹ Hud 11/30; el-Mü'minün 23/85.

⁴⁵² Fâtır 35/10.

⁴⁵³ el-Bakara 2/263.

⁴⁵⁴ Tâhâ 20/44.

⁴⁵⁵ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 374,455.

⁴⁵⁶ İbrâhîm 14/24.

insanın ve tüm yaratılanların zamanı geldiğinde dünyadan göçeceğini, ama sözün ömür süresinin yaratılanlardan uzun olacağını vurgulamıştır. Nizâmî, sözün bu gibi özelliği olduğunu dile getirirse de gereğinden fazla söylenen sözlerin değer kaybettireceğini ifade etmiştir. O, faydası olsa da fazla tüketmenin insana yararından çok zararı dokunacağını örnek göstererek sözde de israfa kaçmanın doğru olmadığını belirtmiştir. O, az sözü nadir bir inciye, çok sözü ise kıymetsiz bir taşla benzetmiştir. Gencevî'ye göre sözün özü sahibinin değerini ortaya koymaktadır. Bu değerlendirme kendisini çok konuşmada da göstermektedir ki, çok bilen çok konuşmaz şiarı insanın kendisini değersizleştirdiğinden ariflerin dilinden düşmemiştir.⁴⁵⁷

Bir inci saflığı varsa da suda / Artıq içilende dert verir su da

Az sözün inci tək mənası solmaz / Çox sözün kərpic tək qiyməti olmaz

Dili, fikrin, düşüncenin ifade vasıtası olduğunu söyleyen Gencevî'ye göre insanın yaratılışı ve dünyaya gelişi, ruhunun üflenmesi bile dille verilen sözün sonucu vuku bulmuştur. Bazı tefsir kaynaklarında da zikredildiği üzere *Kalu Bela* olayıyla birlikte ruhun bedene bürünmesiyle başlayan yaratılış serüveni insanların Rablerine verdikleri sözle tamamlanmıştır. İnsanın yaratılışının ruhla şerefendirilmesi sözün mukabilinde olmuştur. Görüldüğü üzere kişinin yaşamı verdiği sözle başlamış ve devam etmektedir. Söz hâlâ varlığını sürdürerek devran döndükçe yeni canların doğmasına vesile olmaktadır. Bu “söz”ün ne denli hikmete malik olduğunun, gereklilik ve yüceliğinin kanıtıdır ki, Nizâmî sözün yüceliğini *Demedikçe üreye söz ki cavab ver mene / Daxil olmazdı esla can bu palçıq bedene*⁴⁵⁸ beyti ile tanımlamıştır. Şair sözün üstünlüğünü ruha benzeterek onun bedene deva olduğunu ve bu yüzden değerli kılındığını kanıtlamıştır.⁴⁵⁹

Netice olarak tüm eserleri incelendiğinde Nizâmî'nin her fırsatta sözün gücüne vurgu yaptığını görebiliriz. O, sözün zafer kazanmada, savaş olmadan, silah kullanmadan ülkeler fethetmede etkili olduğunu dile getirmiştir. Ülkenin sembolü olan bayrakların olmaması halinde bile keskin ve ince öneme sahip olup onun temsil ettiği düşünce kültürünü anlamaya çalışması açısından da dilin özellikle sözün mühim olduğunu açıklamıştır. Ona göre, dağları yerinden oynatacak kadar güce sahip olması

⁴⁵⁷ Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 52.

⁴⁵⁸ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 1953, 36.

⁴⁵⁹ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 1953, 37.

hasebiyle dil, insani erdemlerin oluşmasında ve devamlılığını sürdürmede önemli olmakla birlikte kişiye iki cihanın saadet anahtarını sunmaktadır.

J. Helal ve Haram

Helal ve haram konusu birçok din ve kültürün üzerinde durduğu önemli konulardandır. Mahlukatın en şerefli olarak bilinen insanoğlunu diğer canlılardan ayıran önemli özellik öğrenme yeteneğine sahip olmasıdır. İnsanın bu yeteneğini gerçekleştirmesindeki önemli unsur akıldır. Fakat akıllı olmanın yanında insanın hata yapma potansiyeli de mevcuttur. Bireyin zevkleri uğruna hem dünya hem de ahiretini tehlikeye atacak davranışlardan uzak durması için ilahi mesajlarla kendisine sunulan kılavuzu rehber edinmesi gerekmektedir. Bu kılavuz, helal ve haram kavramı çerçevesinde peygamberler vasıtası ile tüm topluluklara tebliğ edilmiştir. Çünkü insanoğlu aklını hangi amaçla kullanmak isterse bilerek veya bilmeyerek istenmedik durumlara düşebilmektedir.

Nizâmî'nin eserlerini incelediğimiz zaman, onun helal ve haramla ilgili olarak helal nimet, haram edilmiş içki, alın terinin eşlik ettiği helal kazanç, evlilik ve benzeri konuları ele aldığını söyleyebiliriz. Şair, insanın, helal ve harama dikkat eden bir varlık olarak hayatını sürdürmesinin ilahi inayet ve hidayet sayesinde olabileceğini ortaya koymaya çalışmıştır.

Nizâmî, helal kazanç elde etme ve haramlardan uzak durma konusunda Allah'ın insanoğlu için seçip uygun gördüğü şeylerden yemenin önemine değinerek bu konuda vicdanın önemli olduğunu dile getirmiştir. Ona göre, helal yoldan gelir elde etmek için insanoğluna sunulan akli iyi yönde kullanarak nefsanî arzularından uzak durmak gerekmektedir. Haram konusunda duyarlı davranmadan kazançlarına haram karıştıranların aksine heva ve heveslerine uymayıp helal yoldan kazananların mallarının bire bin artarak çoğalacağını ifade etmiştir. Bu hususta ilahi mesajları ilke edinenleri müjdeleyen Nizâmî, bunun aksini yapanların hüsrana uğrayacaklarını aktarmıştır.⁴⁶⁰

---

⁴⁶⁰ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 107

İslam'ın “*Şeytanın adımlarına uymayınız*”⁴⁶¹ emri, helal yaşamın ilk kurallarından olmakta ve nimetin bol olmasına zemin hazırlamaktadır.

Şair, insana yaratılış zamanı nefsin ve aklın bir arada sunulduğunu ifade etmiştir. O, kişinin kendi hayat kalitesini düzenlemede etkin olan bu unsurlar arasındaki farkı çözmeyi ve dengeli bir hayat sürmeyi istemiştir. “*Rabbinin senin üzerinde hakkı vardır. Nefsinin senin üzerinde hakkı vardır.*”⁴⁶² hadisi de bu yönde mesaj vermektedir. Çünkü, kişinin sonradan pişman olacağı davranışlar sergilememesi, onun yaratılmışlardan ayıran aklını kullandığını ve bu yüzden kendisine ait olmayan nimetlerden yararlanma hakkına sahip olmadığını göstermektedir. Bireyin nefis ve irade dengesini kurduğu takdirde cenneti kazanacağını belirten Nizâmî, bunun için düşünce ve duyguların doğru bilgilerden beslenmesi gerektiğini beyan etmiştir.⁴⁶³

Helal ve haram insanın kendisi dışında diğer şahsın hakkını ihlal etmekle sosyal düzeni olumsuz yönde etkilemektedir. Nizâmî bireyin kazandığı kazançtan memnun kalmadığı zamanlarda bu durumu mazeret göstererek harama el uzatmasının sakıncalı olduğunu dile getirmiştir. Aç kalındığı zaman haram lokma yerine insanın ot ve suyla beslenmesini daha makbul görmüştür. O ayrıca başkalarının nasibine göz dikmektense helal yoldan kazandığı tuz ve ekmelele yetinmek gerektiğini belirtmiştir.⁴⁶⁴

Haram edilmiş ve dikkat edilmesi gereken yiyecekler içerisinde İslam'ın en çok dikkat çektiği ayırım hayvanlardan elde edilen ihtiyaçlardır. Nizâmî de bu konuda dini inancının emrettiği doğrultuda fikir belirtmiştir. O, helal olanı tercih etmek hususunda hassas davranılması gerektiği vurgulamıştır. Tanrı'ya şükran duymayı, mal-mülk sahibi olmak için değil rızkını helal yoldan kazanıp helalle beslenmesine vesile olduğu için yapılması gereken bir erdem olarak belirtmiştir.⁴⁶⁵

Nizâmî, sarhoş edici özelliği bulunan yiyecek ve içeceklerin de İslam dininde haram edildiğine değinmiştir. Sarhoş edici maddeler mutlu eder gibi gözükse de insanın bedenine ve aklına zarar vermektedir.⁴⁶⁶ Sarhoşluğun insanı yapılmaması gereken davranışları yapmaya sürüklediğini, aklın kontrolsüzlüğüne sebebiyet verdiğini

---

⁴⁶¹ el-Bakara 2/168.

⁴⁶² Buhârî, “Savm”, 51.

⁴⁶³ Gencev, *Sirler Xezinesi*, 2004, 128,135.

⁴⁶⁴ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 116.

⁴⁶⁵ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 384.

⁴⁶⁶ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 165.

anlatmıştır. Ayrıca insanın kötülüklerle yüz yüze gelmesine neden olduğu gibi mutluluktan da alıkoyduğunu belirtmiştir. Nizâmî'nin ifadesine göre insana yarar sağlayacak, kurtuluşa erdirecek olan yaratana karşı duyduğu aşkın sarhoşluğu olmalıdır.⁴⁶⁷

Nizâmî, eserlerinde helal ve haramla ilgili yer verdiği bir diğer konu alın teridir. *Hiç kimse elinin emeğinden daha hayırlı bir şey yememiştir*⁴⁶⁸ hadisinde belirtildiği gibi Nizâmî, iş yapmanın ve gelir elde etmenin zahmetli bir süreç olduğuna inanmıştır. Bu düşünceyi ifade etmek için *Sırlar Hazinesi* adlı eserinde “Kerpic Kesen Qoca” kıssasına yer vermiştir. Kıssada yaşlı adamın geçimini sağlamak için tuğla kesmesi ve bunu gören gencin onunla alay edercesine neden evinde oturmadığı sorusuna şöyle cevap vermiştir: “Ben hazine toplamıyorum, kimseye muhtaç yaşamamak için zanaat ile geçimimi sağlıyorum ve bunun için alay konusu olmayacak kadar büyük bir düşünceye hizmet ettiğimi düşünüyorum.” Bu düşünce, bir gün için bile kazanılmış helal kazancın haram olan kazanca değiştirilemeyeceği uyarısını kapsamaktadır. Yaşlı adamın bu konuşması üzerine genç utanıp hatasını anlamıştır. Ayrıca alın terinin hangi yaşta olursa olsun helalinden olduğu için insanın amel defterine de yazılacağını ortaya koymaktadır.⁴⁶⁹

Nizâmî'nin haram konusunda ele aldığı ve kötü davranış biçimi olarak değerlendirdiği bir diğer konu zinadır. İnsan için yeme, içme gibi cinsel hayat da tabii ihtiyaçlardır. Fakat bu ihtiyaçların makul ve meşru ölçüde karşılanması hem insan onurunun hem de insani değerlerin ihlal edilmemesi için gerekli bir kuraldır. Nizâmî, yeme, içme, cinsel hayat gibi insanın haz aldığı şeylerde aşırıya gitmesinin akıl ve iradeyi devre dışı bırakacağını söylemiştir. İnsanın şehvet esiri olarak iradesiz davranması, onu onurunu sarsacak durumlara düşürebilmektedir. Nizâmî bu davranışa yeltenenin Allah'tan uzaklaşacağına vurgu yaparak⁴⁷⁰ kişinin zinaya yaklaşmak suretiyle hem şahsına hem de toplumsal konumuna zarar vereceğini bildirmiştir. Bu durumu kişinin ilahi uyarılardan kendini yoksun bırakması olarak değerlendirmiştir. Aslında Nizâmî, bu uyarısıyla eğitimin en önemli görevlerinden birisi olan çocuk ve gençleri yetişkinlik görevlerine hazırlamak için mahremiyet eğitiminin önemine değinmiştir diyebiliriz. Gencevî'ye göre mahremiyet eğitimi bireyin hem bedensel,

⁴⁶⁷ Gencevî, *İsgendername (Şerefname)*, 2004, 61.

⁴⁶⁸ Buhârî, “Büyü”, 15.

⁴⁶⁹ Gencevî, *Sırlar Xezinesi*, 2004, 118

⁴⁷⁰ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 1962, 137

duygusal, zihinsel yönden sağlıklı gelişim sergilemesi⁴⁷¹ hem de toplum içindeki istikbali için gerekli olan unsurlardandır.

*Zinaya yaklaşmayın, zira o bir hayasızlıktır ve çok kötü bir yoldur.*⁴⁷² ayetindeki uyarı, hayasızlık olarak nitelendirilen zina ile insanın her yola sapabileceğini ortaya koymaktadır. Nizâmî, bireyin bu davranışa yönelmemesi için ona götüren yolların kısıtlanması gerektiğini, onur ve hayâdan yoksun, hedefe götüren her yolu mubah sayan kişilerle ilişkiyi kesmeyi istemiştir. Bunun yanı sıra Nizâmî, okuyucusuna sevginin şehvetten ayrı bir duygu olduğunu da iletmeye çalışmıştır. O bu hayasızlığı düşünmenin bile kişinin ismetine halel getirebileceğine değinmiştir.⁴⁷³

Son söz olarak helal ve haram konusunda Nizâmî'nin sabırla davranıp hırsının kurbanı olmadan kendisini koruyan kişinin gerçek tabiatına uygun davranması gerektiğini savunduğunu görebiliyoruz. Şair, bu konuda özellikle ilahi emirlere uygun davranmanın önemli olduğunu savunarak bu yönde bilinç oluşturarak bu bilince uygun bir anlayışa dayalı bir eğitim ortamı oluşturmayı gerekli görmüştür diyebiliriz. Helal ve haram gibi değerlerin eğitiminde Aslında Nizâmî özellikle ilahi mesajların uygulanmasını istemiştir. Nizâmî, ahlaki olmayan ve imanı zedeleme tehlikesi bulunan davranışlardan uzak durarak inanç konusunda sağlam ve güçlü bir anlayışı ortaya çıkaracak bir eğitim ortamı oluşturmanın gerekliliğini savunmuştur.

K. İyilik ve Yardımlaşma

Sosyal bir varlık olan insan, toplu halde yaşamaya, iyilik ve yardımlaşmaya ihtiyaç duymaktadır. İnsanların güven ve huzur içinde yaşamasını sağlayan bu ahlaki değerler toplumsal düzeni sağlamaktadır. Günümüzde iyilik ve yardımlaşma gibi değerlerin insanlar tarafından önemsenmemesi ve yok sayılması bireylerin zorlu bir yaşam mücadelesine ve yalnızlığa itilmesine zemin oluşturmaktadır denebilir. Yapılan araştırmalarda da insanlığın ortak değerlerinden olan iyilik ve yardımlaşmanın, bireylerin yaşadıkları zorluklar karşısında hafifletici etkiye sahip olduğu görülmüştür.

---

⁴⁷¹ Gülhanım Bayrak vd., *Ailede Cinsel Eğitim* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), 199.

⁴⁷² el-İsrâ 17/32.

⁴⁷³ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 268.

Nizâmî felsefesinin temel ilkelerinden biri olan iyilik ve yardımlaşma şair tarafından insanların güven ve huzur içinde yaşamasını sağlayacak önemli değerlerden sayılmıştır. O, insana sunulan yaşam süresinin belli olmadığına dikkat çekerek ona verilen hayatı verimli hale getirmek için iyiliklere yönelmesi gerektiğini söylemiştir. Nizâmî, insanoglunun hiç ölmeyecekmiş gibi yaşayacağını sandığını; buna karşın dünyanın fâniliğini görüp iyilikler yapmayı, birilerine yararı dokunarak hayat sürmeyi önermiştir.⁴⁷⁴ Sonuç itibarı ile iyilik ve yardımlaşmanın mutlulukla alâkası olduğunu söyleyen şair, hayatta bu erdemlerin kalbi huzura kavuşturacağını ve mutluluk saçacağını anlatmıştır. Nizâmî, paylaşmanın önemli olduğunu ifade ederek iyiliğin altın gibi hep değerini koruyacağını beyan etmiştir.

Berberekten bir fayda yox...qızıl tapsan ver möhtaca

*Ömrün boyu qızıl kimi hem qoca ol hem de cavan*⁴⁷⁵

Nizâmî, toplumsal zorlukların insanlara yüklediği görevler sayesinde yardımlaşmanın gerekliliğine vurgu yaparak onun ahlaki bir prensip olduğunu ifade etmiştir. O, içtimai hayata önem veren İslam dininin de bu konuyu farklı şekillerde ele aldığını belirtmiştir. Kur'an'da yardımseverlik; infak, sadaka, ihsan, zekat, merhamet, cömertlik kavramları ekseninde anlatılmaktadır. Sonuç itibarı ile birbiriyle bağlantılı olan bu kavramlar iyilik ve yardımlaşma erdemlerini konu edinmekte ve bireylerin huy edinmesine yönlendirmektedir.

Nizâmî, bireyin niyetlerinden ve yaptıklarından Tanrının haberdar olduğunu anlatmıştır. O, kötülüğün ve kötülükten sakınma yeteneğinin insan fitratında var olduğunu, onun şekillenmesinde bireyin mükellef olduğunu ifade etmiştir.⁴⁷⁶ “...İyilik ve takva hususunda yardımlaşınız, günah ve haksızlık yolunda yardımlaşmayınız”⁴⁷⁷ uyarısı yardımlaşmanın insanın kendi elinde olduğunu, onu hangi yönde uygularsa ona sahipleneceğini beyan etmiştir.

Araştırmalar yardımlaşmanın insan duygu ve düşüncelerini etkilediğini ortaya koymaktadır. Bir araştırmada iki ayrı grup insan üzerinde deney yapılarak bir gurubun olumlu eylem, diğerinin ise olumsuz eylem düşünmesi istenmiştir. Deney sonrası o

⁴⁷⁴ Gencevî, *Lirika*, 1983, 88.

⁴⁷⁵ Gencevî, *Lirika*, 2004, 129.

⁴⁷⁶ Gencevî, *İsgendername (Şerefname, İqbalname)*, 1982, 18.

⁴⁷⁷ el-Mâide 5/2.

insanlardan yardım etme eyleminde bulunmaları istenerek olumlu fikir yürüten grubunun buna daha çok meyilli oldukları gözlenmiştir. Harvard Üniversitesinden Michael Norton, gelirinden başkaları için harcama yapanların bunu yapmayanlara kıyasla daha çok mutlu oldukları tespitinde bulunmuştur. 130 ülkedeki verileri inceleyen araştırmacı kendisinden bir şey veren kişilerin mutlu olduklarını, bunun insan doğasında var olan evrensel bir değer olduğunu belirtmiştir.⁴⁷⁸ Başkalarının yararına içtenlikle hareket eden bireylerin bu eylemlerinin sağlıklarına da olumlu katkıları olduğunu gösteren pek çok tıbbi araştırma bulunmaktadır.⁴⁷⁹

Nizâmîye göre iyilik ve yardımlaşmanın faydalarının hem ihtiyaç sahibi hem de ona yardım eden açısından bakıldığında çok yönlü olduğu görülmektedir. İhtiyaç sahibinin ihtiyaçları karşılanırken duyduğu memnuniyet ve Tanrıya duyduğu şükranlık bunlardan biridir. Diğer taraftan yapılan iyilik, yardıma koşan kişinin bu dünyada mutlu ve huzurlu olmasını temin etmekle birlikte kendisine uhrevi yönden fayda sağlamakta, bu erdemler bireyin günahlarına kefarettir.⁴⁸⁰ Çünkü İslami anlayışta da kişinin kendisi için yaptığı hayrın Allah katında karşılık bulacağı ve Allah'ın iyiliği seçenlerin yanında olacağı bildirilmiştir.⁴⁸¹ Nizâmî de bu hususta iyilik ve yardımlaşmaya yönelen insanların aslında Tanrı tarafından görevlendirildiklerini aktarmıştır. O, insanların olay ve olgulara iyilik penceresinden bakması gerektiğini, böyle olduğu takdirde bireyin dikenini gül, düştüğü kuyuları da taht olarak görebileceğini beyan etmiştir. Aslı güzel olan şeylerin garez ve kinle yapıldığını düşünmek tüm güzelliklerin olumsuz olarak nitelendirilmesine sebep olacağını bu durumun da kötülükleri beraberinde getireceğini ifade etmiştir.⁴⁸²

Nizâmî, insanın yaşayacağı zorluklarda sığınacağı tek yerin Allah olacağına dikkat çekerek, O'ndan istenilen yardımın karşılıksız kalmayacağını hatırlatmıştır.⁴⁸³ O

---

⁴⁷⁸ Cassie Mogilner-Michael I Norton, "Time, Money and Happiness", *Current Opinion in Psychology* 10(2016), 12-16.

⁴⁷⁹ Stephen G. Post, "It's good to be good: 2011 Fifth annual scientific report on health, Happiness and Helping Others", *International Journal of Person Centered Medicine* 1/4(2011), 814-829.

⁴⁸⁰ el-Bakara 2/271.

⁴⁸¹ el-Bakara 2/110; en-Nahl 16/128.

⁴⁸² Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 248-251.

⁴⁸³ Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 183.

yalnızca Allah'tan istemek gerektiğine⁴⁸⁴ vurgu yaparak O'nu bırakıp kendi gibi birisinden yardım dilenenleri yolundan sapmışlarla aynı görmüştür.⁴⁸⁵

Şair, kişinin yaşadığı gibi öleceğini, yapılanların karşılıksız kalmayacağını, kötülüğü tercih edenin kötülük içinde boğulacağını, iyilik yapanın iyiliğinin, kötülük yapanın kötülüğünün kendisini bulacağını nakletmiştir.⁴⁸⁶ İslam dini öğretilerinde de zerre kadar hayrın ve şerrin karşılıksız kalmayacağı⁴⁸⁷ bu nedenle yapılan her türlü iyiliğin karşılık bulacağı bildirilmiştir. “*Bir yarım hurma veya bir güzel sözle olsun ateşten korunun.*”⁴⁸⁸ buyuran Hz. Peygamber de Allah'ın rızası gözetilerek yapılan yardımlaşmanın, iyiliğin önemli olduğunun mesajını vermiştir.

Nizâmî, her fırsatta insanın fitratına uygun yaşamasının önemli olduğuna dikkat çekerek insanı insan yapan sıfatlardan birinin de iyilik olabileceğini ortaya koymaya çalışmıştır.⁴⁸⁹ İyilik, karşılaşılan zorluklar karşısında insana sunulmuş bir mertebedir ve kişinin kalbinin saflık derecesini belirlemektedir. Ancak kişinin başkaları hakkında hep olumsuz tavır sergilemesi veya yapılan her iyiliğin arkasında herhangi bir çıkarın olduğunu düşünmesi, onun kendi fitratına aykırı davranarak insan olma vasfından uzaklaştığını göstermektedir.⁴⁹⁰ Özellikle Nizâmî'nin şiirlerinde telkin ettiği iyiliğin veya yardımlaşmanın istenmeden yapılmış olması gerektiridir. Çünkü karşıdakinin gururunu kırarak, inciterek, yüzünü kızartarak yapılan iyiliğin hiçbir faydasının olmadığını söyleyebiliriz. Görülmektedir ki Nizâmî, iyilik ve yardımlaşma gibi değerleri insan olmanın gerektirdiği niteliklerden saymıştır. İyilik ve yardımlaşma konusunda doğru bir bilincin kazandırılmasını, dünyevi ve uhrevi menfaatlerin oluşmasını sağlayan ilkelere uyma şartına bağlamıştır. Nizâmî, iyilik ve yardımlaşmayı, değerlerin teoriden çıkıp pratiğe dönüşmesi olarak görmektedir diyebiliriz. Ona göre iyilik ve yardımlaşma konusunda doğru bir anlayışın oluşmasında değerler eğitiminin üstlendiği görevin önemini kavrayabilmek gerekir. Bu yüzden şair cömertlik, yardımlaşma, iyilik gibi değerlerin önemine değinerek insanları cimrilik, açgözlülük gibi insani vasıflara yakışmayan amellerden uzaklaştırma gayretinde olmuştur.

⁴⁸⁴ el-Fatiha 1/4; Ayrıca bkz. *Heç kəs: «Köməksizəm» deməsin gərək, Köməksiz olana Allahdır kömək!* Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 183.

⁴⁸⁵ Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 248.

⁴⁸⁶ Gencevî, *Yeddi Gözel*, 2004, 42.

⁴⁸⁷ el-Zilzâl 99/7-8.

⁴⁸⁸ Buhârî, “Edeb”, 34; “Zekat”, 10;

⁴⁸⁹ Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 158; Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 130.

⁴⁹⁰ Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 250.

Gencevî'ye göre bu dünyada değer biçilmeyen tek şey; karşılık beklemeden, Allah rızası için yapılan iyilik ve yardımlaşmadır. *“Mallarını gece gündüz, gizli ve aşikâr olarak verip yoksulları doyuranların ecirleri, Rableri indindedir ve onlara ne korku vardır, ne hüznün”*⁴⁹¹, *“Allah sevgisiyle yiyeceklerini miskine, yetime ve esire verir, onları doyururlar.”*⁴⁹² ayetlerinden hareketle Nizâmî düşüncesinin özünü oluşturan manevi değerlerin temelinde dini inancın etkili olduğu varsayımında bulunulabilir. Çünkü, *“Bir şey öyredere dinlesen eger, Könlün heç ağlamaz güler her zaman, Xoşbextlikden üzün gülen zaman, bir Yoxsula şey verib, onu sevindir”* mısraları bu gerçeğe işaret etmektedir.

Düşüncelerini Kur'an'ın ifadesiyle dile getiren Nizâmî, insanların iyilik ve takva (birr) hususunda yardımlaşması⁴⁹³ gerektiğine eserlerinde çokça değinmiştir. İyilik ve yardımlaşmada Allah'ın rızasıyla birlikte insanların rızasının da önemli olduğuna değinen şair, her ikisinin rızasını gözetken kişinin mutlu olacağını belirtmiştir. Ayrıca sosyal dayanışmayı sağlayacak iyilik ve yardımlaşma gibi değerlerin toplumun huzuru için önemli olduğuna vurgu yapmış, kötülüklerden korunmanın yolu olarak da iyiliğe dikkat çekmiştir. Bunun yanı sıra *“Bacarsan hamının yükünü sən çək, / İnsana ən böyük şərəfidir kömək. Sən də əldən düşüb yorulsan əgər, / Sənin də yükünü bütüin el çəkər.”*⁴⁹⁴ mısralarıyla insanın yücelmesinin yolunu başkasının derdine derman olmada gören şair, büyük olsun küçük olsun yapılan her türlü iyiliklerin bir gün kişinin kendisine döneceğini söylemektedir.⁴⁹⁵

Nizâmî'nin felsefesinin temel değerlerinden sayılan iyilik, yardımlaşma ve dayanışma İslam dininin esas özelliklerindedir denebilir. İslami anlayışta kişinin ibadetlerle birlikte iyilik yapmakla yükümlü olduğu görüşü savunulmakta⁴⁹⁶, sosyal dayanışmanın sağlanması için yardımlaşmanın, paylaşmanın önemli olduğu düşünülmektedir. Çünkü İslam'daki kurban ibadeti, sadaka ve zekat müessesesi toplumsal denge ve huzurun sağlanmasında önemli rol oynamaktadır. Sonuç olarak düşünce dünyasının oluşmasında İslami anlayışı benimseyen Nizâmî'nin, sosyal çatışmaları

---

⁴⁹¹ el-Bakara 2/274;

⁴⁹² el-İnsân 76/8.

⁴⁹³ el-Mâide 5/2.

⁴⁹⁴ Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 61.

⁴⁹⁵ Hidayet Vahdet Sultanzade - Muhsin Nağısoylu, *Nizâmî İnciler*, çev. Orhan Tan (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), 27.

⁴⁹⁶ el-Bakara 2/177.

engelleyecek, toplumun maddi ve manevi açıdan güçlenmesini sağlayacak iyilik ve yardımlaşma gibi değerlerle ilgili görüşlerinin günümüze ışık tutan yönlerinin olduğu görülmektedir.

L. Sorumluluk

Yeryüzündeki düzeni korumakla mükellef olan insan için sorumluluk, özenli, dikkatli, güvenilir, ilgili, umursama gibi kavramları kapsayan bir değerdir. Bu değer, insanın varoluş gayelerinden olup, insanoğlunun beşeriyet için üstlendiği özel bir sıfattır. Bu görev için Nizâmî, akıl sahibi insanoğluna “Sen ki zekisin, neden sana sunulanın ve kendine has işin ne olduğunun farkında değilsin?”⁴⁹⁷ sorusuyla hitap ederek, onun anlam bulma ve anlamlandırma için akılla ödüllendirildiğini dile getirmiştir.

Nizâmî, insanın, diğer varlıklardan ayıran özellikleriyle yapması gereken ve yapmakla sorumlu olduğu işlere yönelmesini istemiştir. O, insana “davul olmadığı halde neden gürültü yaptığı, hançer olmadığı halde neden yaralar açtığı” çağrısında bulunarak sorgulamasını istemiştir.⁴⁹⁸ O devirde yaşayan insanların dünyaya ilk gönderilen topluluk olmadığını, kendilerinden önce de başka insanların yaşadığını dile getirmiştir. Nizâmî, zikrettiği insanların istediklerini elde etmek adına ellerinden geleni yaptıkları halde yükseldikleri gibi alçaldıklarını ifade ederek hayatı anlamlandırma için uyarıda bulunmuştur. “*Dartır nefsin şeytanı seni özüne sarı / Hele ki ölmemişen, çekin el verme barı*”⁴⁹⁹ mısralarında aklın istekleri ile nefsin istekleri arasındaki farkı görerek eylemde bulunmayı önermiştir. Nefis ve aklın birlikte insana sunulduğunu, ikisi arasında seçim yapmaya gerek duyulmasını sorgulayan insanlara karşılık Nizâmî, diken ve yasemin çiçeği örneğini vermiştir. O, her ikisinin de aynı toprakta yetiştiğinden, fakat birisinin göz okşadığından diğersinin ise açabileceği yaralardan bahsederek aradaki farkı özetlemiştir. Bu yüzdendir ki nefsi karanlığa, aklın ise ışığa doğru yol almaya yönelik sunulan nimetler olarak görmektedir. Yaratılıştaki akılla şerefliendirilen kişilerin yaşadıkları olumsuzluklarla başa çıkmada ve olayları iyi yönde yönlendirmede başarılı olacağını söylemiştir. İnsan dünyaya geldikten sonra yaşına uygun gelişim görevlerini

⁴⁹⁷ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 25.

⁴⁹⁸ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 176.

⁴⁹⁹ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 176.

gerçekleştirmesi beklenir. Kişisel-sosyal gelişim yeterliliğinde sorumluluk duygusu da önemlidir.⁵⁰⁰

Kimin ki xilqetinde hikmet cövheri vardır,

Her şeye çare tapır, hermişe üz ağardır.⁵⁰¹

Mısralarıyla Nizâmî, insanın ilk yaratılış serüveniyle sorumluluklarının başladığını söylemektedir. “*Xilqet üzvlerinde görünmürdü hereket / Hele bilinmirdi heç var mı, yox mu edalet?*” mısralarıyla İslam inancında “bezmi-elest” şeklinde bilinen olayı anlatmıştır. Ayrıca şair, yeryüzüne halife olarak gönderilen insanın adaleti temin edip edemeyeceğine değinmektedir. “*Göyler axar su tökdü, yerlerde islandı gil, / O iksirden yoğruldu senin de cövherin bil*”⁵⁰² sözleriyle insan yaratılışının; toprakla başladığını, daha sonra bunun çamur halini aldığını, öldükten sonra toprağa karışarak aslına döneceğini dile getirmiştir. İnsanın dünyaya gelişini bazen üzümlere anlatan şair, varlıkların diliyle “*Sen qedem basmamıştın hele cahan bağına, / İnan ki, şükür edirdi varlıq öz yoxluğuna*”⁵⁰³ diyerek insanın haddini aştığı, kendini unuttuğu zamanlar uyarmaya çalışmış, ondan kendini bilmesini ve buna göre davranmasını istemiştir. Bireyler değişken değerlerden oluşan bir kültürde doğar. İnsan aklını kullanarak doğruyu ve yanlış ayırt edebilir. Ancak büyüme ve gelişim döneminde aileden başlayarak tüm kurumların sorumlulukları bulunmaktadır. Bu değerlerin korunmasında ve yaşanan çağa uygun değerlerin geliştirilmesinde okul öncesinden yüksek öğretim dahil her aşamasında eğitim kurumlarına da görevler düşmektedir.⁵⁰⁴ Bunu sağlamak için aslında evrende insanın var olmasına uygun bir sistemin meydana getirildiğini görebiliyoruz.⁵⁰⁵ Nizâmî, ayetlerde zikredilen manayı; *Üç gün ötüb keçdi, yene asiman / Rum zenci oyunu oynayan zaman* sözleriyle açıklamıştır. Rum kelimesini gündüz, zenci kelimesini gece anlamlarında kullanan Nizâmî, *Gökyüzün rum zenci oyunu oynaması* deyimiyile gece ile gündüzün birbirini takip ettiğini açıklamıştır. O, insanla birlikte yeryüzünde diğer mahlûkatın varlığının, gecenin gündüze gebe, hayatın kısır, tabiatın ve

⁵⁰⁰ Şenay Hayta Önal, *Bir Sorumluluk Eğitim Programının Lise Dokuzuncu Sınıf Öğrencilerinin Sorumluluk Düzeylerine Etkisi*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 1.

⁵⁰¹ Gencevî, *Sırlar Xezinesi*, 2004, 180.

⁵⁰² Gencevî, *Sırlar Xezinesi*, 2004, 131.

⁵⁰³ Gencevî, *Sırlar Xezinesi*, 2004, 131.

⁵⁰⁴ Özden Kuşçu vd., “Montessori Eğitiminin Çocuklarda Sorumluluk Alma, Sırasını Bekleme, Başladığı İş Bitirme Becerisine Etkisinin Değerlendirilmesi”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 12/27(2014), 307-322.

⁵⁰⁵ el-Bakara 2/164.

olayların değişmesine sebep olduğunu belirtmiştir.⁵⁰⁶ Doğa olaylarının düzenliliğinden ve insana çeşitli imkanlar sunulmasında akıl ve vicdan sahibi bir birey ders çıkarmalıdır.⁵⁰⁷ Şair, insanoğlunun bunların değerini bilmeden kendine sunulan nimeti arpa tanesine satmasını, onun halifeliğinin hakkını veremediğinin göstergesi olarak değerlendirmiştir. Bunun için Nizâmî, insanın Allah’a verdiği sözle üstlendiği sorumluluğu layıkıyla yerine getirebilmek için hep dua etmiştir. Yeryüzünün halifesi seçilen insanoğlunun Allah tarafından padişahlık tacıyla ödüllendirildiğini dile getiren Nizâmî, bu üstünlüğünün O’nun rızasıyla korunabileceğini belirtmiştir.

İndiki vermisen büyüklük ad-san / Kömek ol mene ey adil Yaradan

Her kimin başına qoydunsa külah / Salma toz-toprağa, eziz tut Allah

“Ey göylere dert veren, ey yerini bilmeyen! / Xezine tek qalaydın gerek yer altında sen”⁵⁰⁸ mısrası insanın yaratılış gayesini unuttuğunu, ona sahip çıkarak yerini bilmesini, nefsinin kölesi olmamasını özenle anlatmıştır. Nizâmî, insanoğlunun dünyaya ayak bastığı günden dipsiz kuyulara düşmesini onun nefsi yüzünden miskin oluşunun sebebi olarak göstermiştir. Nefsine hakim olmayanın yaşam boyunca kendi yaktığı ocakta kavrulacağını anlatan şair, nefsinin doyurduğunu sananların da bu dünyadan gittiğini, ebedi olarak elindekilere sahiplenemediğini anlatmak için uyarmıştır:

Bu göy qübbe altına ilk qedem bastığın gün,

*Dipsiz quyuya düştün...nece meğmun göründün.*⁵⁰⁹

Zikredilen mısralarla şair, yeryüzünün sorumluluğunu üstlenen insanoğlunu dipsiz kuyuya düşmüş miskine benzetmiştir. Bu benzetmeyle büyük dağların bile üstlenmediği emaneti üstlenen insanoğlunun haline üzüldüğünü dile getirmiştir. Ancak bu emanete sahip çıkmayan sadece kendi istekleri için çalışan insanın kaybedenlerden olduğunu bildirmiştir.

Dünya şöhretlerine kapılıp hayatın sadece bu kısmını yaşayan kişilerin sonunu göremeyen, dertlilerin en büyüğü diye nitelendirmiştir. Şair, “Gölge kimi qemdesen, derdin başından aşır” diye insanı bedenden önce giden gölgeye benzetmiştir. İnsanın

⁵⁰⁶ Gencevî, *İskendername (İqbalname)*, 2004, 125, 252.

⁵⁰⁷ Âl-i İmrân 3/190.

⁵⁰⁸ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 133.

⁵⁰⁹ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 134

karanlık tarafını temsil eden gölgeyi dile getirmesi aslında insanın ilkel yönünü ortaya koymaya çalışmış, bencillik ve yetersizlik duygusundan sıyrılarak bedeninin önde gitmesi gerektiğini savunmuştur. Bu yüzden ki sorumluluk bilinci insan onurunun korunmasında önemli bir yer tutmaktadır. Bunun farkında olmayan bir birey olumsuz davranışlara yönelebilir. İnsanlar görev ve sorumluluklarının farkında olursa daha nitelikli bir toplumda yaşanabilir.⁵¹⁰ İlk çağlardan itibaren toplumsal ve kültürel kalkınmada değerler eğitiminin katkısı vurgulanmıştır. Değerler eğitimi yoluyla toplumun ihtiyaçlarına uygun sorumluluk sahibi ve kişiliğini olumlu yönde geliştirmiş bireyler yetiştirmek hedeflenmektedir.⁵¹¹ Kültürel kalkınma olmadan, değerlere dayanmayan ekonomik gelişmenin toplumlar açısından yetersiz olduğu söylenebilir. Nizâmî, sorumluluklarının farkında olan insanın nefesine kapılmadan hayatını iyi yönde sürdüreceğini ve ona yüklenen sorumluluğun farkına varacağını dile getirmiştir. Hayatın bitişinin yeni hayat için bir başlangıç olduğunu, bunun için rızkını önceden elde etmesi gerektiğini, insanın amelini kendisiyle götüreceğini “*Sabahki azuqeni yola götür bu gün sen*” mısrasında anlatmaya çalışmıştır. İnsanı diğer varlıklarla kıyaslayan Nizâmî şöyle bir açıklık getirmiştir: Karınca ve arılarla kıyaslayarak onların akıl yetisine sahip olmadıkları halde ileriye dönük hareket ettiklerini, yani yazın toplayıp kışın yemelerini örnek olarak sunmuş, insanoğlunu bundan ibret alamayan, baksa da göremeyen varlık diye nitelendirmiştir:

O sebebden arının xanesi balla doldu

*Ki, gözleri oldukça uzağı gören oldu.*⁵¹²

Bu günden yarına çıkmada, ömrünün sona erme zamanını kimsenin bilmediğini, ancak dünyevi endişelere kapılıp ahireti ihmal ettiklerini söylemiştir. Bu dünyanın sonunu düşünme mertebesi olduğunu söyleyen şair, onun süsüne aldanmayıp asıl kazanımın ahiretini düşünmekten geçtiğini anlatmıştır. Yazar, insanın topraktaki bin cevherle yaratıldığını dile getirmektedir. O, insanın geçmişten ders çıkarıp geleceğini de düşünüp şimdiki zamanını en iyi şekilde değerlendirmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Min bir eziyet ile yoğrulmuştur torpağın,

⁵¹⁰ Harun Çağlayan, “İnsan Onuru Bağlamında Sorumluluk Bilinci”, *E-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 8/2(2015), 97-120.

⁵¹¹ Volkan Duran, “Değerler Eğitimi Açısından Ahlak ve Etik Kavramları İnsani Kalkınma Sürecinde Değerler Eğitimi”, *Karakter ve Değerler Eğitimi*, ed. Bayram Özer (Ankara: Pegem Yayınları, 2019), 60.

⁵¹² Gencevî, *Sırlar Xezinesi*, 1953, 90.

Bir çox xezine vardır içinde bu toprağın.

Bu torpağın qedrini bilerek getir dile,

Yeter naşükürlüyün, bu torpağa şükr ele.

Nizâmî, geri dönüşün hangi menzil olacağını, bu dünyaya gelişin ve dönüşün hikmetinin nede saklı olduğunu öğrenmeye insanı teşvik etmiştir. Yaratılışın gayesi, imtihanın sebebinin gerekliliğini anlamlandırmak için insanı düşünmeye davet etmiştir. Bu dünyadan çok şey bekleyen, onun cazibesine doyamayan insanın tek isteği nefes alma olsaydı ona sunulan ömrün süresi yeterli olurdu. Bazı insanlar evrendeki düzenin ve hayata geliş amacının farkında olmayıp sadece eğlenceye dayalı bir hayat sürmektedirler. Nizâmî, bazı şeylere ulaşmak için emek sarf etmek gerektiğini söylemiştir.

Allah evreni oluşturduktan sonra insanı meydana getirdi.⁵¹³ Ölümü ve hayatı da insanlardan hangilerinin daha güzel davranacağını sınamak için yarattı.⁵¹⁴ İnsanın yaşadığı süreci sorumluluk sahibi olup güzel davranışlar sergilemesi beklenir. İnsanın bu dünyada yaptıkları ahiretini de etkilemektedir. Ölümünden sonra çürümüş kemiklerin yeniden bir araya gelip dirilemeyeceğine ve bunun imkansızlığını düşünen insanlara hitaben Nizâmî şu mısraları yazmıştır:

Bu atılmış palçığa qatarlar teze maya!

Bütün dağılanları yığarlar bir araya.

Ey bu gündən utanıb qızarmaq bilmez insan,

Bu gündən utanmazsan, bari o gündən utan.

Yazar dünyanın derdine, gamına düşüp kendini, yolunu unutan kimselerin zamanla doğru yoldan, istikametten ayrılabilceği mesajını vermiştir. O, insanın geç kalınmadan kalpten isteyerek Rabbine yönelmeyi, tövbe ederek af dilemeyi, böyle olduğu takdirde günahlarının esiri olmadan kurtuluşa erebileceğini anlatmıştır. Nizâmî, kişinin dünyada iken kazandıkları maddi varlıkların ona yarar sağlamayacağını sadece yaptığı iyiliklerin kendisine faydalı olacağını ifade etmiştir. Bu yüzden insanoğlunun sorumluluğunu sağlıklı bir şekilde yerine getirmesinin önemli olduğuna vurgu yaparak

⁵¹³ er-Rahmân 55/3.

⁵¹⁴ el-Mülk 67/2.

onun gafletten uyanmasını istemiştir. Malın, ailenin fayda sağlamayacağı gün için insanoğlunun hayatta iken hayır işler yapması gerektiğini açıklamıştır.⁵¹⁵ İslam inancına göre ahiret dünyanın devamıdır. Dünya hayatı kısa ve geçici iken ahiret hayatı uzun ve ebedidir.⁵¹⁶ Bu dünyadaki yaşantı da kıymetsiz değildir. Oysa dünya hayatı ahireti kazanmanın aracıdır. Kötü olan davranış dünyanın cazibesine kapılıp ahiretini unutmaktır.⁵¹⁷

Nizâmî, sergilemiş olduğu eylemler doğrultusunda insanı ulak ve öküzle kıyaslamıştır. Aslında bu kıyaslama hayvanlara hakaret amaçlı değildir. Akıl nimetiyle birlikte eşref-i mahlûkat olan insanın yaşamı yemek-içmekten ibaret olarak görmesinin; kendilerine içgüdüsel olarak hareket eden hayvanlardan farkının olmadığını dile getirmiştir. Gaflette uyuyan insanın yaşamını boşa harcadığını, sunulan güzelliklerden, kurtuluşa erme yollarından bîhaber kalmasının, onu doğruluk yolundan sapıp haksızlık yoluna düşmesine neden olan bir eylem olduğunu belirtmiştir. Nizâmî, müdrikleri âlemin şöhreti, cahili ise gafletle alemi zulme uğratan görgüsüz diye nitelendirmektedir. O, gafletin insanı sarhoşluğa sürükleme olasılığından da bahsetmiştir. Nizâmî, şarabın haram kılınma nedeninin akli dengeyi bozma özelliği olduğunu ifade ederek, gafletin de içmeden sarhoşluğa sürükleyen olumsuz bir eylem olması hasebiyle her ikisini de aynı kefeye koymuştur.

İnsanlık tarihi tarım toplumu, sanayi toplumu ve bilgi toplumu olarak dönemlere ayrılmaktadır. Toplumdaki değişim ve gelişim karşısında beşikten mezara kadar öğrenen, hayat boyu öğrenmeye açık ve edindiği bilgileri insani değerlerle harmanlayan bireylere ihtiyaç bulunmaktadır. Nitelikli birey toplumun yaşam kalitesini artıracaktır.⁵¹⁸ Yapılan bir araştırmaya göre olumlu davranışların katılımcıların hayatlarını daha iyi bir hale getireceği ve diğer insanlarda iyi bir etki oluşturacağı ifade

---

⁵¹⁵ Gencevî, (Şerefname, İqbalname), 1982, 19; Ayrıca bkz: “Ölüyü (mezara kadar) üç şey takip eder; Ailesi, malı ve ameli. Bunlardan ikisi malı ve ailesi geri döner, ameli kendisi ile baki kalır.” Buhârî, “Rikak”, 42; Müslim, “Zühd”, 5.

⁵¹⁶ El-Ankebût 29/64.

⁵¹⁷ el-Bakara 2/86.

⁵¹⁸ Özgür Erakkuş, *Eğitim Kurumlarında Yönetici ve Öğretmenlerin Kişisel Gelişim Düzeylerindeki Artışı Öğrenci Verimliliğine Etkisi ve Bir Uygulama*, (Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 4.

edilmektedir.⁵¹⁹ Nizâmî de eserlerinde olumlu davranışların insana hem bu dünyada hem de ahirette olan faydaları üzerinde durmuştur.

Günümüzde pek çok öğretmen öğrencilerinin kurallara uymada ve sorumluluk bilincindeki yetersizlikten bahsetmektedir. Bir davranışın devamında pekiştireçlere ihtiyaç duyulabilir. Bu pekiştireçler iç veya dış kaynaklı olabilir. Dış motivasyon ilgili pekiştireçler devam ettiği sürece etkili olur. Kişinin kendi bilinci ve iradesi ile oluşturacağı iç motivasyonda olumlu davranışı içselleştirme daha fazla görülmektedir.⁵²⁰ Sorumluluğun gelişiminde çevrenin etkisi de gözardı edilemez. Öncelikle ailenin rol model olması beklenir. Eğitimcilerin çocuğun ahlaki değerleri keşfedeceği ve içselleştireceği bir ortam oluşturması gerekmektedir.⁵²¹ Doğrudan değer öğretimi kadar, belki de daha fazla değerlerin ediniminde örtük öğrenmenin de etkili olduğu ifade edilebilir. Nizâmî de eserlerinde insanı sorumluluk bilincinden uzaklaştıran iç ve dış sebepler olabileceğini söylemiştir. Buna karşılık insanın akıl başta olmak üzere yaratıcı tarafından verilen pek çok kabiliyetlerle donatıldığını, çaba göstererek sorumluluk bilincine erişilebileceğini eserlerinde anlatmaktadır. Sorumluluk bilincinin dünyaya ve ahirete etkileri üzerinde durmuştur.

Netice itibariyle, insanı eserlerinin temel ögesi olarak ele alan Nizâmî, onu yücelten değerlere sık sık atıf yapmıştır. Bu değerleri temel alan bir eğitimin, onu ahlaki yönden yüceltmeye, geliştirmeye ve değiştirmeye zemin oluşturacak bir süreç olduğunun mesajını vermiştir. Nizâmî'nin ahlak ve değerler konusunda oluşturduğu hedeflerin, asıl gayesi insanın mutluluğu olan İslam eğitim anlayışıyla örtüştüğünü söyleyebiliriz. O, eserlerinde bu hedeflere ulaşmak için gerekli olan değerleri konu edinmiştir. Aslında Nizâmî'nin, Kur'an ve sünnetin ortaya koyduğu ilkeler çerçevesinde bir değerler sistemi oluşturma görevi üstlendiğini ve bu doğrultuda bir eğitim gerçekleştirdiğini savunabiliriz. Asıl amacı, kamil insan yetiştirmek olan din eğitimi mutlu ve huzurlu bireyler yetiştirme sanatı olarak düşünüldüğünde, Nizâmî'nin değerler eğitimini, dini ve manevi değerler ve bunlarla ilgili doğru ve faydalı bilgileri aktardığı bir sürece dönüştürdüğünü söyleyebiliriz.

---

⁵¹⁹ İslam Musayev, "Ortaokul Öğrencilerinin Olumlu ve Olumsuz Davranışlara İlişkin Görüşleri", *Akademik Bakış Dergisi* 46(2014), 1-12.

⁵²⁰ Sırrı Akbaba, "Eğitimde Motivasyon", *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* 12(2012), 343-361.

⁵²¹ Paula Polk Lillard, *İlk ve Ortaokulda Montessori Eğitimi*, çev. Okhan Gündüz (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2014), 122.

III. GENCEVİ'YE GÖRE SAKINILMASI GEREKEN ÖZELLİKLER

Nizâmî, eserlerinde kamil insan yetiştirmeyi amaçlamaktadır. O, bu yolda bazı olumsuz vasıfların ortadan kaldırılmasının veya mümkün olduğu kadar en aza indirilmesinin gerekliliğinden bahseder. Bu olumsuz vasıflar insanı erdem ve ahlak dışına çıkaran hırs, hile, kin, nefret, yalan, kibir, haset, fitne gibi özelliklerdir. Nizâmî bu gibi kötü özelliklerden uzak durmanın yolunun ancak olumlu özellikler kazanmaya çaba göstermekle olabileceğini anlatmıştır.

Nə qır yaxşı dürrü, nə boş yerə saç / Bədgövhər olanla yaxınlaşma, qaç

Sanma bədgövhərin vardır vəfası / Xata işləməkdə olmaz xatası

Zatı pis uzatsa yaxşılıq əli / "İtirməz əslini kimsə" məsəli

Yadımdan çıxmasın; görsən bədgövhər / Əqrəbi öldür ki, yetirər zərər⁵²²

Mısralarıyla Nizâmî, kişiyi insan-ı kamil vasfından uzaklaştıran özelliklere değinerek ona yakışmayan davranışlardan uzak olmanın kendisine fayda sağlayacağını belirtmiştir.

Bireyin doğuştan getirdiği ve sonradan edindiği ve onu başkalarından ayıran özellikler kişiliği oluşturur. İnsanın kişilik gelişiminin de belli bir sistematiği bulunmaktadır. Özellikle çocuk ve gençlerle etkileşimde bulunanların gelişim süreçlerini bilmeleri önemlidir.⁵²³ İnsan ömür boyu kişiliğini geliştirme çabası içinde olmalıdır. Nizâmî de kişiliğini geliştirme sürecinde olan insanı eserlerinin başkahramanı yapmıştır. Şair, kendi yaşam tarzı ve eserlerinde kahramanlar ışığında ahlaki konuları ele almıştır. Fıtratın iyi yönünü belirginleştirmeye ve kötülük girdabına girmeme adına ahlaka dâhil olan erdem ve erdemsizlikleri konu etmiştir. Kur'an-ı Kerim'de O, ahlaki değerlere, iyi ve kötü huylara yazdığı metinlerde yer vermiştir. Ona göre bireyin ve toplumun yaşam kalitesinin artmasında değerlerin önemli bir yeri bulunmaktadır. Nizâmîye göre bireyin kişilik yapısı onun söz ve davranışlarını da etkiler. O, iyi huyların geliştirilmesiyle birlikte kötü huyların ortadan kalkacağını savunarak, kişiliğin gelişmesinde olumsuz etkiler oluşturacak hırs, kibir, haset gibi özelliklerden sakınmanın gerekliliğine hep vurgu yapmıştır.

⁵²² Gencevî, *Yeddi Gözel*, 2004, 49.

⁵²³ Mehmet Şişman, *Eğitim Bilimine Giriş* (Ankara: Pegem Yayıncılık, 2006), 80.

A. Hırs

Aşırı istek, sinirlilik hali, açgözlülük anlamlarına gelen hırs⁵²⁴ kişinin benliğini saran tutkulara ve istenilen şeye göre ahlaki açıdan değişiklik göstermekte ve genel olarak kötü huylar arasında zikredilmektedir. “İnsanoğlu yaşlansa da onda iki şey; hırs ve haset hep genç kalır”⁵²⁵ hadisinde her iki davranış biçimi olumsuz anlamda kullanılmıştır. Hem Kur’an-ı Kerim’de hem de hadislerde hırsın, makam, mevki, mal-mülk gibi dünyevi ve hayırlarda yarışmak, sevap kazanmak gibi uhrevi olmak üzere iki şekilde kullanıldığı görülmektedir. İslam dini hırsın gaflete, ümitsizliğe, başarısızlığa, hasede sebebiyet verdiğini dile getirerek ondan uzak durmayı emretmektedir.

Nizâmî, hırsın, hem dünya hem de ahirete yönelik olumsuz etkileri olduğunu savunmuştur. O, hırsı dizginlemenin bireyin saygınlığının artmasına vesile olacağını belirtmiştir. *Yıxılmaz az yeyən ucadan, haşa! / Çıxmaz tamahkar da ucaya, başa*⁵²⁶ beyti ile insanın, çok yemekle yücelmeyeceğini, tam tersi az yemekle de küçülmeyeceğini beyan etmiştir. Bireyin kendini kanıtlaması için yüksek bir makama ve fazla mala mülke sahip olması gerekmemektedir. “Allah katında en değerli olanınız ona itaatsizlikten en fazla sakınanınızdır”⁵²⁷ ayeti de bu gerçeğe işaret ederek hırs yaparak elde edilen malın mülkün, makamın kişiyi yüceltemeyeceğini bildirmektedir.

Nizâmî hem dünya hem de ahiret hayatının kurtarıcısı olarak gördüğü “zahitlik” makamını konu edinmiştir. Bu makama sahip olacak kişilerin dünya hayatında onun gamından ve yükünden kurtulacağını, ahiretini kazanmada ise bir kılavuzluk yapacağını belirtmiştir. “Hem Tanrı’dan hem de kendisinden gafil olan kişi” ifadesiyle mülkün sahibini unutana, yaratılma gayesinden sapanlara karşı mesaj vermeye çalışmıştır. İnsanların hırs ile dünyaya dalmalarından yakınmıştır. İnsanın nefsanî arzularına yenik düşmesini aslan ve ateş örneğiyle kıyaslayan Nizâmî, gözü tokluğu yüzünden aslanın av sahibi olmasını, aç gözlülüğü ise ateşin çabuk yanıp kül olmasıyla ifade etmiştir.⁵²⁸ Şair, insan nefsinin kontrolünü onun kişiliğinin ve iki dünya saadetinin belirleyicisi olarak nakletmiştir. İslam alimlerince hırsa hoş bakılmamıştır. Hırs duygusu bireye zarar

⁵²⁴ Doğan, *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, 750.

⁵²⁵ Müsned, III, 115, 119, 169.

⁵²⁶ Gencevî, *Yeddi Gözel*, 2004, 293.

⁵²⁷ el-Hucurât 49/13.

⁵²⁸ *Aslan azca yeyir ki, şikar alan olubdur*

Ateş doymaq bilmir ki, tez qaralan olubdur; Bkz. Gencevî, *Poemalar*, 64.

vermekte ve toplumsal sorunlara yol açmaktadır.⁵²⁹ “*Senin bir şeye olan aşırı sevgin gözünü kör eder, kulağını da sağırlaştırır.*”⁵³⁰ anlamındaki hadisi hırsın doğruları görmeyi engellediği gerçeğine işaret etmektedir.

Nizâmî, nefesine hakim olanların dünyada çektikleri sıkıntıların kendileri için bilinmedik bir hayrı olduğunu, onun için sorgulamadan itaat etmelerini, inançları hakkında şüphe uyandıracak eylemlerden kaçınmalarını istemiştir. Dünya hayatı deyip geçerek haklarında neyin iyi neyin kötü olacağını bilmedikleri için Tanrı’nın bununla kendilerine ne bahsettiğini görmelerini istemiştir. Sizin hayır bildiğinizde şer, şer bildiğinizde hayır vardır.⁵³¹ ayeti bu durumun anlaşılması için akli irdeleyen bir nimet olarak insanlara sunulmuştur.

Nizâmî, tamahkâr insanı “*tarak gibi bin dişli*” olarak ifade etmiştir. O, *Daraq olmasaydı min dişli, bəli / Xalqın saqqalında gəzməzdi əli* beyti ile açgözlülüğün getirdiği sonuçları göstermektedir. Şöyle ki, açgözlülüğüne yenik düşen kişi istekleri için her şeyin mubah olduğunu söyleyip herkes yanında kendi gururunu çiğnemeye yeltenmektedir. O, bireyin aşırı istekler doğrultusunda hareket etmesini onun kişiliğine hanel getireceğini ifade ederek itidalli olmasını ve isteklerini bu yönde belirlemesini ön görmüştür. Nizâmî, *Ləl çox gec doğur, ömrü çox olur / Lalə tez göyərir, tez də yox olur*⁵³² ifadesi ile acele ve hırsla hareket etmenin doğru karar vermeyi engelleyeceğini böylece kişinin zarara uğrayacağını belirtmiştir. Bir şeye duyulan aşırı istek ve hırs onun çabuk elden çıkmasına veya hayatın sıradanlaşmasına sebep olabilir. İnsan bir amaca ulaşmada veya bir zorluğu aşmada acele etmeden sabrederek gayret göstermelidir. Bu şekilde hareket etmek aynı zamanda kişiyi olgunlaştırır.

İtidalli olmada tövbenin etkili yöntem olacağı, açgözlülüğün zararından kurtulma yolu olarak belirtilmiştir. İnsanoğlu arzu ve isteklerine ulaştıkça daha çok olmasını isteyen bir varlıktır.⁵³³ Günümüz İslam toplumlarında Allah’ın varlığını kabul etmenin yanında inancına göre yaşayıp ona uygun bir şekilde kişilik geliştirmeye

⁵²⁹ Mustafa Çağrı, “Hırs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/383-384.

⁵³⁰ Müsned, V, 94, 6, 450; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 116.

⁵³¹ el-Bakara 2/216.

⁵³² Gencevî, *Yeddi Gözel*, 2004, 44.

⁵³³ Buhârî, “Rikak”, 10; Müslim, “Zekat”, 116, 119; Tirmizî, “Menakıp”, 32.

çalışan ve ibadetlerini bu anlayışla yerine getiren bireylere ihtiyaç duyulmaktadır.⁵³⁴ İnsanın inancına göre yaşaması, ibadetlerini yerine getirmesi için gayret etmesi, azmetmesi gerekmektedir. Bunu gerçekleştirmesi için gerekli donanım insanın yaratılışında mevcuttur. Ancak bazı insanlar verilen bu duyguları amacının dışında kullanmaktadır. Musa peygamber “*Bizim Rabbimiz her şeye hilkatini veren, sonra da yolunu gösterendir*”⁵³⁵ demektedir.

Nizâmî, hırsı insana verilen olumsuz bir nitelik olarak değerlendirmektedir. Dünya malına düşkünlük Tanrıya ibadet etmeyi bile unutturmaktadır. Nizâmî, mal mülk sevgisini kontrol altında tutamayanlar arasında düşmanlık oluşturmaya sebep olan hırsın insanı hazine avcısına dönüştüreceğini anlatmıştır.⁵³⁶ O, açgözlülüğü “ağa düşmüş birey”e benzetmektedir. Tövbeden başka bir yolun çare olmayacağını belirtmektedir.⁵³⁷ Nizâmî hırsına bürüneni sarayın (dünyanın) sahibi olmadığı uyarısı ile burada alacağı nimetin sadece mide kapasitesi kadar olacağını söylemiştir. O, insanın yaratılmışlardan akıldan başka her hangi bir özellik ile değerlendirilmeyeceği için rızkının niceliği ile yetinmeyi öğrenmesini istemiştir.⁵³⁸

Küreselleşmeyle birlikte hayatımızda fazla yer edinen, hırs, kıskançlık, kibirlilik gibi duyguların ortaya çıkmasına sebep olan rekabet anlayışı birey ve toplum üzerinde yıkıcı tesirler bırakmaktadır. Örneğin örgün öğretimde çocukların bireysel farklılıklarını göz ardı eden ve yeteneklerini yok sayan rekabete dayalı bir eğitim anlayışının olumsuz etkileri görülmektedir. İnsan muhakkak rekabet edecekse kendisi ile rekabet ederek kişiliğini güçlendirmeli, böylelikle başkalarına karşı olumsuz davranmaktan uzaklaşmalıdır.⁵³⁹ Kibirli insanlar hırs yaparak kendini kamufle etmeye veya temize çıkarmaya çalışmaktadırlar. Nizâmî, bu huydan nasibini almış bireyin zarara uğrayacağını, gerçekleştirmediği isteklerinin tuzağına düşme ihtimalinin yüksek olduğunu dile getirmiştir. Hırs bireyin özgür gelişimini engellemektedir. Nizâmî, bu engelin Allah’a yönelmekle aşılabileceğini beyan etmiştir. O, tamah edilen şeylerin zamanla insanı kontrol altına alabileceğini söylemiş, okuyucularını akıl ve iradelerini

---

⁵³⁴ İsa Ceylan, *Pozitif Psikoloji Yaklaşımıyla Mümin İnsanın Kişilik Özellikleri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 154.

⁵³⁵ Tâhâ 20/50.

⁵³⁶ Gencevî, *Yeddi Gözel*, 2004, 44.

⁵³⁷ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 134.

⁵³⁸ Gencevî, *İsgendername (İqbalname)*, 2004, 127.

⁵³⁹ Akseki, *Ahlak Dersleri*, 122.

kullanarak hırstan uzak durmalarını istemiştir.⁵⁴⁰ Yapılan araştırmalarda da insanın eylemlerinde menfaati ön plana aldığı ve bu yaklaşımın bireyin özgür gelişimini engellediği tespit edilmiştir.⁵⁴¹ Çünkü bir çocuğun yeteneklerini gerçekleştirme için özgür bir ortama ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle bireyin kendi istediğini açık şekilde belirlemesi, öz kontrolünü sağlaması için eğitimde özdisiplin de önemlidir. Rekabetin de sebep olduğu hırs, açgözlülük, kıskançlık, çıkarıcılık, kibir gibi duygular çocuğu olumsuz davranışlara itebilmektedir.⁵⁴² “*Mənisə aldatdı tamah, etdi xam / Paydan məğmun olur çox uman adam*”⁵⁴³ ifadesi ile Nizâmî, bu düşünceyi kendisine ilke edinen insanların zarar göreceğini, açgözlülüğün acizlikle sonuçlanacağını belirtmiştir.

Nizâmî, *Bu dünya mülkündə yox bele bazar / Varını özü ile alsın tamahkar*⁵⁴⁴ mısrasıyla insanın açgözlülüğüne dikkat çekmiştir. O, insanın sosyal bir varlık olduğunu, ancak hırsın diğer bireylerle çatışmaya yol açabileceğini belirtmektedir. Bu durum toplumsal düzenin bozulmasına ve hırsının kurbanı olmuş bireyin yalnızlaşmasına sebep olabilmektedir. Değer yargıları ve bunu içselleştirme düzeyi insan davranışlarını etkilemektedir. Örneğin çalışkan olmak, işini severek yapmak, amaca ulaşmak için gayret göstermek olumlu bir davranıştır. Ancak aşırıya kaçmak bireyi hırsa götürmektedir. Hırs ise bireyi insani değerlerden uzaklaştırarak ahlaki olmayan eylemlerde bulunmaya itmektedir.⁵⁴⁵

Nizâmî, dünya malına tamah eden insanın, kendi hırsının kurbanı olacağını ipek kurdu örneğinde göstermiştir: *Baramanı qurduna toxutturar hemişe / Qarışqayla o qurda qan uddurar hemişe*⁵⁴⁶ Dünyada herkesin ve her şeyin bir kurbanı olduğunu, insanoğlunun da nefsinin kurbanı olduğunu belirtmiştir. O, dünya malının insanı kimliğinden uzaklaştıran, gagesinden şaşmasına sebebiyet veren bir unsur olarak kaleme almıştır. Hırslı insanlar ilişkilerinde menfaati ön planda tutarak kendilerine zarar

---

⁵⁴⁰ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 55.

⁵⁴¹ Alfred Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, çev. Kamuran Şipal (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 104.

⁵⁴² Şahin Danışman, “Montessori Yaklaşımına Genel Bir Bakış ve Eğitim Ortamının Düzenlenmesi”, *Eğitimde Politika Analizi Dergisi* 1/2(2012), 85-113.

⁵⁴³ Gencevî, *Yeddi Gözel*, 2004, 152.

⁵⁴⁴ Gencevî, *İsgendername (Şerefname)*, 2004, 72.

⁵⁴⁵ Feride Ersoy, “Sosyal Bilgiler Eğitiminde Değerler Ölçütü Olarak İtidal”, *Uluslararası İslam Eğitim Kongresi Bildiriler Kitabı* (İstanbul: Yekter Yayınları, 2019), 333.

⁵⁴⁶ Gencevî, *Poemalar*, 54.

vermektedirler. İnsanın davranışları hem bireyin kendisine hem de evrendeki diğer varlıkları etkilemektedir. Başkalarına faydalı olma düşüncesi ile insan olgunlaşır.⁵⁴⁷

*Tamahkar dünyadan nə ummaq olar / Ya səni yandırar, ya da çiy saxlar,
Qaynayıb coşarsan, yanarsan dərdən / Qaynayıb coşmasan, çiy qalarsan sən*⁵⁴⁸

Nizâmî, beyitte bir şey için çaba göstermemeyi hayalsiz yaşamaya benzetmiş ve bu durumda da itidalli davranmak gerektiğini önermiştir. Fazla tamahın insanı derde düşürerek yaktığını, gayret göstermeden yaşamının duygularını olgunlaştırmadan ömür sürmek olduğunu belirtmiştir.

Hırs duygusu bireyin aklını ve vicdanını kullanmasını engellemekte ve değerlerden uzaklaşmasına sebep olmaktadır. İnsan eylemlerini akıl süzgecinden geçirerek gerçekleştirmelidir. Nizâmî, bunun insanın kendi elinde olduğunu dile getirmiştir. *Yaşayış vaxtında xeste haldayıq / Çünki vehşi qurdla bir çuvaldayıq*⁵⁴⁹ ifadesi ile tamahı vahşi kurda benzetmektedir. Hırs ve tamahtan korunmanın kendi elimizde olduğunu beyan etmiştir. O, kalbin ruh dinginliğini bozan bu hastalıkla baş edemeyenlerin hep hasta olarak ömür sürdüğünü, ondan kurtuluş yolunun doyunluk hissi olduğunu ifade etmiştir.

B. Kibir

Büyüklik taslama, kendini herkesten üstün görme anlamına gelen kibir, insanlar arası ayrımcılığı belirleyen, kişilerin kendi kendilerini sınıflandırma eyleminde bulunmasına yön veren ahlak dışı bir davranıştır. İslam ahlakında helake götüren hasletler arasında yer alan kibir, ahlak yoksunu yaşamaya öncülük eden bir davranış biçimidir.⁵⁵⁰ Bu yüzden Nizâmî, kişinin fazla övünmemesini, diğer insanlar gibi aynı iksirden yaratıldığını dile getirerek uyarıya çalışmıştır. O, insanın aciz bir varlık olduğunu onun ol demesi ile hiçbir şeyin mümkün olmayacağını dile getirmiştir. Kazandıklarının sadece zahmet ve gayretle olabileceğine dikkat çekerek büyüklik taslamanın yanlış olduğuna vurgu yapmıştır.⁵⁵¹

⁵⁴⁷ Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, 115.

⁵⁴⁸ Gencevî, *İsgendername (İqbalname)*, 2004, 27-28.

⁵⁴⁹ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 471.

⁵⁵⁰ el-Câsiye 45/37.

⁵⁵¹ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 176.

Nizâmî, kibir hasletinin insan ömrüne zararından bahsetmiştir. İnsanın kendisini üstün görüp her şeyin kendi kontrolünde olmasını istemesini hastalıklı bir davranış olarak nitelendirmiştir.⁵⁵² İslami anlayışa göre de kibir hem birey hem de toplum üzerinde olumsuz etkiler bırakan davranışlardan sayılmaktadır. Yapılan çalışmalar sonucu da kibirli insanların narsist davranışlar sergiledikleri gözlemlenmiştir. Çocuğun gelişiminde narsist davranışlar görülebilir bu normal ve geçici bir durumdur.⁵⁵³ Eric Ericson da genelde 2-3,5 yaş dönemlerinde görülen bu evreye özerkliğe karşı kuşku ve utanç adını vermiştir.⁵⁵⁴ Ancak bu özelliğin yetişkinlikte sürdürülmesi hastalıklı bir durumdur.⁵⁵⁵ Kibir insanı doğru düşünmekten alıkoyar, akli ve iradeyi kullanmayı engeller. İnsanı kulluktan ve kulluğun gereği olan ahlaki davranışlardan uzaklaştırır. Kur'an-ı Kerim insan gücünün sınırlarını açıklamaktadır. Kibirden kurtulmak için insanın sınırlarını bilip Yaratıcıya kulluk etmesi, diğer varlıklara karşı tevazu göstermesi beklenir.⁵⁵⁶ Benlik saygısı ile tevazu arasında ortak yönler bulunmaktadır.⁵⁵⁷ Benlik saygısı olan birey kendini olduğundan daha yüksek veya değersiz olarak görmez, kapasitesini gerçekçi bir şekilde bilir ve kabul eder.⁵⁵⁸ Nizâmî de kibrin bireyi dengeli bir hayat sürmekten alıkoyduğunu ve fitratına aykırı davranışlar sergilemesine sebep olduğunu belirterek onu kötü huylardan saymıştır.

Edip, insana yaratılış gayesini unutup kendi fitratından uzaklaşarak aşırılığa kaçmamasını önermiştir. *Uzaq düşmeyesen o nişaneden / Ox düz getdiyinden öz nişanına / Bil ki, layiq olmuş şah kamanına*⁵⁵⁹ mısralarıyla insanın doğruluktan ayrılmaması, ona çizilen yoldan sapmaması, fitratından uzaklaşmaması gerektiğini ve bu şekilde saadete ulaşabileceğini dile getirmiştir.

Kur'an-ı Kerim ve hadislerde kibir ve yakın anlamlı kelimelerden bahsedilmiştir. Büyüklük Yaratıcıya özgü bir sıfat olarak belirtilmiştir. İnsana yakışan

---

⁵⁵² Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 104.

⁵⁵³ Ömer Alanka-Aslıhan Cezik, "Dijital Kibir: Sosyal Medyadaki Narsistik Ritüellere İlişkin Bir İnceleme", *TRT Akademi Dergisi* 1/2(2016), 548-569.

⁵⁵⁴ Nuray Senemoğlu, *Gelişim Öğrenme ve Öğretim* (Ankara: Pegem Akademi, 2010), 81.

⁵⁵⁵ Alanka-Cezik, "Dijital Kibir: Sosyal Medyadaki Narsistik Ritüellere İlişkin Bir İnceleme", 548-569.

⁵⁵⁶ Kadir Polater, "Kur'an Açısından Kibir Sorunu ve Sonuçları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1(2013), 63-88.

⁵⁵⁷ Nurten Kımtar, *Benlik Saygısı ve Dindarlık İlişkisi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 27.

⁵⁵⁸ Kımtar, *Benlik Saygısı ve Dindarlık İlişkisi*, 34.

⁵⁵⁹ Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 269.

davranışlar hatırlatılmıştır.⁵⁶⁰ Kibir insanı inkarcı davranışa da sürüklemektedir.⁵⁶¹ Bu yüzden Nizâmî, dinimizin insan fitratına aykırı olan davranış ve huyların sergilenmesini yasakladığını, yaratılana değil de Yaratana has olan bu sıfatın bireyi şirke sürüklediğini beyan etmiştir. Aşırı bir gurur ve büyülenme ile adeta benlikler ilahlaştırılmaktadır.⁵⁶² Kibir semavi dinlerde şeytana atfedilen bir özelliktir. Şeytan kötülüğün temsilcisi olarak kabul edilmektedir. Bu bakış açısıyla kötülüklerin başlangıcının kibirden meydana geldiği söylenebilir.⁵⁶³

Nizâmî, kibrin insan ilişkilerine zarar verdiğini dile getirmiştir. Güzel söz ve güzel davranışın sürekli iyilikler getirdiğini, büyüklük taslamanın ise olumsuz sonuçlar getireceğini ifade etmiştir.⁵⁶⁴ Çünkü, kibrin zamanla nefse yerleşmesi insanın şeytan⁵⁶⁵ vasfına bürünmesine sebep olmaktadır.⁵⁶⁶ Şeytanın yaratılmış olana baş eğmeyişi, kendini üstün görmesi; insanın da aynı eylemi gerçekleştirerek Rabbine karşı gelmesine neden olmuştur. Nizâmî, mal varlığı için ölçüyü kaçıran kibire yeltenenleri hasta olarak değerlendirmiştir.⁵⁶⁷ Kibir insanı açgözlülüğe iter. O, kibri insanın üstüne giydirilmiş çirkin elbise olarak tasvir etmiştir.⁵⁶⁸

Qorxuram qürurdan yetişər xətər / Ürək xam tamaha meyil göstərər

Tamahın üstünə xirqə çəkərəm / Qürur paltarını cırıb tökərəm

İnsanlara örnek olarak gönderilen peygamberler kibirden kurtulmanın yolunu Kur'an'da belirtildiği gibi alçakgönüllülükte görmüşlerdir.⁵⁶⁹ Nizâmî, bu hususta uyarıcı olarak gönderilen Hz. Muhammed'i örnek göstermiştir. Kamil insanın, tevazu

⁵⁶⁰ Ebu Hüreyre'den rivayet edilen kutsi bir hadiste Hz. Peygamber şöyle söylemiştir: Allah Teala buyurdu ki: "Nasıl ki giysi kişiye özgü ise azamet ve büyüklük de benim sıfatımdır, bana özgüdür. Bu hususlarda bana benzemek isteyen herkese azap ederim." buyurmuştur. Müslim, "Birr", 136.

⁵⁶¹ Abdullah bin Mes'ud'dan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber: "Kalbinde zerre kadar kibir bulunan kimse cennete giremez", buyurdu. Sahabilerden biri: "İnsan elbisesinin ve ayakkabısının güzel olmasından hoşlanır", dedi. Resulullah da: "Allah güzeldir, güzeli sever. Kibir ise hakkı kabul etmemek ve insanları küçümsemektir" buyurdu. Müslim, "İman", 147.

⁵⁶² Kımtar, *Benlik Saygısı ve Dindarlık İlişkisi*, 109.

⁵⁶³ Alanka - Cezik, "Dijital Kibir: Sosyal Medyadaki Narsistik Ritüellere İlişkin Bir İnceleme", 548-569.

⁵⁶⁴ Gencevî, *İsgendername (Şerefname)*, 2004, 42.

⁵⁶⁵ el-Bakara 2/34.

⁵⁶⁶ "Kibirden çekininiz, kaçınınız, Zira İblis'i Adem'e secde etmemeye kibir sevk etmişti." Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Câmi 'u 'ş-şagîr*, Beyrut 1406/1986.

⁵⁶⁷ Gencevî, *Sırlar Xezinesi*, 2004, 104.

⁵⁶⁸ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 55.

⁵⁶⁹ "Rahmanın has kulları onlardır ki, yeryüzünde tevazu ve vakar ile yürürler, kendini bilmez kimseler onlara laf attığında incitmeksizin "Selamtle" derler, geçerler." el-Furkân 25/63.

sahibi olduğunu dile getirerek, kibrin insana kaybettirdiklerine dikkat çekmiştir.⁵⁷⁰ Ahlaka zarar veren kibrin, bencillik duygusunun yeşermesine öncülük ettiğini belirten Nizâmî, kibirli insanı hayata kör bakan birey gibi nitelendirmiş, onun bir hiç olduğunu bu yüzden böbürlenmemesi gerektiğini açıklamıştır.

Lovğalanma, xudbin kor dolanır, bil / Rabbi gör, xudbinlik bir hünər deyil
*Sen kimisi çoxdur hesabda, anla / Heçe berabersen bu iddianla*⁵⁷¹

Nizâmî, büyüklük taslayan kişileri görünüş olarak dikenli sarmaşığa benzetmiştir. Kibrinden dolayı insanlara tepeden bakan kişinin yükseklerde bulunan diken gibi göze battığını dile getiren Nizâmî, tevazu sahibi kimseleri ise kokusu ve güzel görüntüsü ile çevresini süsleyen kızıl güle benzetmiştir. O ikisi arasındaki seçimin belirleyicisinin kişinin kendisi olduğunu bildirmiştir.⁵⁷²

Diğer ahlak kurallarında olduğu gibi tevazunun de hem ifrat hem tefrit tarafı bulunmaktadır. Aşırılığa kaçmaya tekebbür, tefritte bulunmaya ise zillet adı verilmiştir. Bu noktada ölçülülük önemlidir. Tevazuda ölçülülük kadar niyet de önemlidir. “Allah için tevazu gösterenin, Allah derecesini yükseltir”⁵⁷³ hadisinde belirtildiği gibi halis niyetle yapılan tevazünün iyiliklerle sonuçlanacağı müjdelenmiştir. Nizâmî, yaratılmış birisi olduğu halde neden kibre yöneldiğini sorgulayarak kişinin gücünün sınırlarını göz önünde bulundurmasını istemiştir. O, hastalık olarak nitelendirdiği bu bataklıktan kurtulma yolunun Allah’a kulluktan ve insani vasıfları içselleştirmekten geçtiğini dile getirmiştir.⁵⁷⁴

C. Haset

Haset fitri olarak var olan, başkasının sahip olduğu imkânlarla sahip olma isteği olarak değerlendirilmekte olup, günlük dilde haset ve kıskançlık bir birinin yerine kullanılabilir. Bireyin kendisinde eksik gördüğü ve başkasının sahip olduğu nesne veya özellik karşısında hissettiği duygu haset olarak adlandırılmaktadır. Kıskançlık ise hasede benzemekle birlikte sahip olunan şeyin, önem verilen bir değer

⁵⁷⁰ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 33.

⁵⁷¹ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 464.

⁵⁷² Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 166.

⁵⁷³ Müslim, “Birr”, 69.

⁵⁷⁴ Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 269.

başkasının tehdidi altında olduğu düşünülürken ortaya çıkan duygudur.⁵⁷⁵ Nizâmî'nin sakınılmasını istediği bu duyguların her dönemde olduğu gibi günümüzde de bir takım fesatlar oluşturabileceği düşünülmektedir.

_Nizâmî, fıtratta var olan kıskançlık ve haset gibi kötü vasıfların gelişmesinin toplumsal iletişimi zedeleyeceğini beyan etmiştir. *Paxıllıq eylesə hüsnünə hər kəs / Onun yoldaşlığı torpağa dəyməz*⁵⁷⁶ beytinde Nizâmî, İslam inancında vurgulandığı gibi kıskançlığın insanın kendisine, çevresine ve yakınlarına zarar verebileceğini dile getirmiştir. Kur'an'ın belirttiği gibi şeytanın Allah'ın emretmesine rağmen hasedinden dolayı Hz. Âdem'e secde etmemesi bunun bariz örneğidir.⁵⁷⁷ Nizâmî, *Kim göylerin hökmüne eymedi öz başını / Felek onun qoymadı daş üstünde daşını*⁵⁷⁸ beyti ile Yaratanın emrine tabi olmayanların dünyada ve ahirette bazı sıkıntılarla karşılaşacağını dile getirmiştir. Kur'an-ı Kerim'de hasedin olumsuz etkileri sıralanarak insanlar uyarılmış, kıskançlığın bazı insanları isyana hatta inkâra götürdüğü belirtilmiştir.⁵⁷⁹ Ayrıca hasedin insanın kendisine zarar verdiği gibi toplumsal huzuru da bozabileceği,⁵⁸⁰ bu yüzden haset ve diğer şerlerden korunmak için Allah'a sığınılması tavsiye edilmiştir.⁵⁸¹

Günümüzde ebeveyn tutumları, eğitim sistemi ve diğer koşullar bireyleri rekabete yöneltebilmektedir. Bu durum kıskançlık dahil pek çok problemi de beraberinde getirmektedir.⁵⁸² Günümüzün önemli hastalıklarından olan haset Nizâmî'nin yaşadığı çağın da önemli sorunlarından biridir ki o, eserlerinde kıskançlığı kınamıştır. Yaraticının nimetlerini insanoğlunun hizmetine sunmasında kıskançlığın gereksizliğini dile getirmektedir. Gencevî'ye göre kıskançlık başkasını zora sokacağı için kötü bir huydur. Çünkü kıskanan kişi, karşıdakinin her sözüne ve eylemine zıt bir tavır takınarak huzursuz bir ortam oluşmasına sebep olmaktadır.

---

⁵⁷⁵ Ezgi Tuna, "Haset ve Kıskançlığın Tanımlanması ve Klinik Görünümü", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 58/2(2018), 1751-1767.

⁵⁷⁶ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 380.

⁵⁷⁷ el-Bakara 2/34.

⁵⁷⁸ Gencevî, *Sırlar Xezinesi*, 1953, 116

⁵⁷⁹ el-Bakara 2/90, 109.

⁵⁸⁰ el-Bakara 2/213, Âl-i İmrân 3/19.

⁵⁸¹ el-Felak 113/1-5.

⁵⁸² Asude Malkoç-Devrim Erginsoy, "Rekabetçi Tutum, Bilişsel Çarpıtmalar ve Çok Boyutlu Kıskançlık", *Psikoloji Çalışmaları Dergisi* 28(2012), 1-14.

Nizâmî, eserlerinde kuşaklararası var olan kıskançlığa da yer vermiştir. Gençlere karşı olumsuz tutum besleyen yaşlıları eleştirmiştir. Oysa onları da kendileri yetiştirmiştir. Küçümsediği gençlerin çeşitli güzel işler yapacağını ve yeni nesillere örnek olacaklarını hatırlatarak kuşaklararası kıskançlığa dikkat çekmiştir. Mesajını şu mısralar ışığında tasvir etmiştir:

Ele besle ağacı meyve göre bilesen / Ellerini uzadıb xurma dere bilesen.

*Den ki düştü torpağa gözden salma sen onu / Dönüb sünbül olacak, sanma daha
den onu⁵⁸³*

Nizâmî, hasedin bencillik ve başkalarının ondan üstün olma tahammülsüzlüğünden kaynaklandığını ifade etmiştir. Temelinde aşağılık duygusu bulunan hırs, kibir gibi hasetten korunmanın çaresinin ilahi yardım olduğunu bildirmiştir. O, kötülüklerin oluşmasına sebep olduğu gibi, iyilik, yardımlaşma gibi duyguları mahveden hasedin, kötü ahlakı ortaya çıkarmada belirleyici bir unsur olduğunu beyan etmiştir.

Ona göre haset insanın içini kene gibi ısırın bir huydur. Ayette de belirtildiği gibi hasetten korunmak için gücü her şeye yeten Yaratıcıya sığınılması gerektiği ifade edilmiştir.⁵⁸⁴ Dahi Nizâmî ayetler ışığında, hasetten korunmanın yolunun inzivaya çekilerek derviş gibi yaşamakla mümkün olabileceğini şu mısralarla anlatmıştır:

*Paxıllıq tozuyla ele gün olar / Günahsız qönçeler saralar, solar
Gül kimi silahı tökdüm torpağa / Hased dükanından qaçdım uzağa
Eynime geydiyim derviş paltarı / Paxıllıq odundan qorusun barı
Bu dehşet yurdunda dolduqça yaşa / Ömür ancaq bele vurular başa⁵⁸⁵*

Nizâmî, hasetten kurtulup bu dünyada huzurlu yaşamının yolunu bireyin kendi nefesine odaklanmasında görmüştür. Bu sayede birey güçlü ve zayıf yönlerini fark eder iradesini kullanıp kendini geliştirme fırsatı bulur. Kendini tanıyan birey de Rabbine yönelir. O'nun rızasına uygun davranışlarda bulunur.⁵⁸⁶ Hadislerde kulun kalbinde imanla hasedin bir arada bulunamayacağı⁵⁸⁷ ateşin odunu yakmasıyla hasedin de

---

⁵⁸³ Gencevî, *Poemalar*, 60.

⁵⁸⁴ el-Bakara 2/ 109.

⁵⁸⁵ Gencevî, *Yeddi Gözel*, 2004, 47.

⁵⁸⁶ Hasan Meydan, *Din Eğitiminde Manevi Boyut* (İstanbul: Dem Yayınları, 2015), 234.

⁵⁸⁷ Nesai, "Cihad", 8.

iyilikleri yok etme gibi bir özellik taşıdığı⁵⁸⁸ bildirilmektedir. Hasedin gök ve yerde işlenen ilk günahların nedeni olduğu bilinmektedir. Şeytanın Hz. Âdem'e haset etmesi gökte işlenen, Kabil'in Habil'i haset ederek öldürmesi yerde işlenen ilk günahlara⁵⁸⁹ örnek verilebilir.

Nizâmî, hayatta insanların birbirlerine haset etme sebebini kişilerin kendi elindekilere bakmaksızın başkalarının sahip olduklarına özenmeleri sonucu bu yanlış duyguya düşme ihtimalinin yüksek olduğunu değerlendirir. O, bireyin bir hedefe ulaşmaya çalışırken zaman zaman çeşitli engellerle karşılaşabileceklerini söylemiştir. Bu engellerden birinin de hased etmek olduğunu ifade etmiştir. Nizâmî, yapılan haksızlıklara hoşgörüle yaklaşmış ve Rabbine sığınmıştır. Şair, başkalarının yaptığı güzel şeyleri takdir etmenin bireyi haset duygusundan alıkoyabileceğini dile getirmiştir.

*“Terlansan” deyirem bir serçeye men / Qeşeng göz görürem qarğada ancaq,
Pis şeye de sözüüm ehzen olacaq / Bir qulağım benim eşidir pis söz,
O biri deyir ki, itaet et döz / Varlıq çırağımı güçlü külekten
Bele ustalıkla qoruyuram men / Hansı bir ölkede yansa bir çıraq,
Her bir qanacaqlı töker ona yağ.⁵⁹⁰*

Şairin mısralarında; İnsanın istediği takdirde yaratılmışların her birinde olumlu vasfı ve güzelliği görebileceğini açıklamıştır. Hoşgörüden uzak olmanın ve kıskançlık yapmanın güzellikleri görmeyi engellediğini dile getiren Gencevî'ye göre haset duygusu insani vasıfları yok etmektedir. Bu durumda Yaratanın affına sığınmanın ve günahlara girmemek için dilekte bulunmanın önemini ifade etmiştir.

Gazali hasedi yok etmenin herkes için mümkün olmadığını, ama aklın ve dinin buyruğuna uyarak bu duyguyu kontrol altında tutanların dini ve ahlaki sorumluluklardan da kurtulacaklarını dile getirmiştir.⁵⁹¹ Nizâmî, haset duygusunun iki şekilde; ilim ve amelle tedavisinin mümkün olabileceğini söylemiştir. İlim yoluyla duygunun zararları, mahiyeti ve sebepleri araştırılarak işin aslına inilmelidir. Amellerle bu sebepleri doğuran vasıfların aksini yapmaya çalışmalıdır. O, haset sahiplerinin

⁵⁸⁸ İbn Mâce, “Zühd”, 22; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 44.

⁵⁸⁹ Mustafa Çağrıncı, “Hased”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/378.

⁵⁹⁰ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 1962, 307.

⁵⁹¹ el-Gazzalî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu Ulûmiddin*, çev. Ahmed Serdaroğlu, (İstanbul: Bedir Yayınları, 1975), 238-239.

özelliklerinden bahsederken onların kendi ahlaki eksiklerinden uzak durmadıklarını beyan etmiştir. Kıskançlık yapanların, cömert, vefalı, fedakar ve yetenekli insanları engellediğini, kendi yapmadıklarının başkalarının da yapmasına fırsat tanımadığını belirtmiştir. O ayrıca sadakat vefa gibi değerleri hiçe sayan kıskanç kişilerin, cömertlik ve fedakarlık yapanlara israfçı dediğini dile getirmiştir.⁵⁹² Nizâmî, insanı zayıflığa sürükleyen bu duygunun kişinin kendini geliştirmesine engel olduğunu, bireyin zihnini ve kalbini meşgul eden sorulara cevap bulamamasına zemin oluşturduğunu anlatmıştır.

Hər kəsi ötməkçün çıxanda yola / Tələmə, həsədə yol vermə əsla!

*Həsəd dərdə salar daim insanı / İnsana yad edər dostu, aşnani.*⁵⁹³

Nizâmîye göre hayatın akışında rekabet olsa da dengeli davranışın bireyi yanlış yapmaktan koruyacağını ifade etmiştir. Hasede götüren yolların baştan kapatılması gerektiğini savunmuştur. O, bu huyun insanda dertler oluşturduğunu, insanı ebedi saadetten mahrum bırakacağını anlatmıştır. Ayrıca, insanın iç dünyasını mahveden bu duygu bireysel olduğu kadar toplumsal ilişkilerde de büyük sorunlara yol açarak insani ilişkileri zedelemektedir. Bu yüzdendir ki, şair dünyasını ve ahiretini kurtuluşa erdirmesini isteyen bireylerin hasede karşı sağlam ve sarsılmaz bir imana sahip olmaları gerektiğini bildirmiştir.

D. Yalan ve Hile

Yalan, İslam dininin haram kıldığı ve şiddetle yasakladığı davranışlar arasında zikredilmektedir. Ruhi ve manevi hastalık olarak nitelendirilen yalanın zararları çeşitli ayet ve hadislerde ifade edilmiştir.

“*Yalan sözden sakının!*”⁵⁹⁴ ikazı, insanlara iradi olarak bu kötü huydan kurtulma yetisine sahip olduğunu, bunun için çaba harcaması gerektiğini göstermektedir. İnanç ve ahlakın doğruluk üzerinde kendine yer edinmesi; yalanla yıkılabilmektedir. Nizâmî, hakka kulaklarını kapatıp, gerçeği anlamak istemeyen kişiyi, mutsuz ve ömrünü zayi eden şahıs olarak nitelendirmiştir. O, insanın bu davranışı kişiliğine yansıtmasını başkaları tarafından yeteneksiz ve akılsız olarak değerlendirilmesine sebebiyet verdiğini

⁵⁹² Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 201.

⁵⁹³ Gencevî, *İsgendername (İqbalname)*, 2004, 115.

⁵⁹⁴ el-Hac 22/30.

dile getirmiştir. Bireylerin bu davranış yüzünden inkarcı durumuna düştüğünü ve kendi yolunu bulmada doğru kılavuza ulaşmadığını ifade etmiştir. Bu yüzdendir ki, *yalancı ve inkara saplanmış kimseyi Allah kesinlikle doğru yola yöneltmez*⁵⁹⁵ ayeti insanlara geç olmadan kendi yolunu çizmesi gerektiğini, bu ahlak erozyonuna yol açan davranıştan vazgeçmesinin onun için bir kurtarıcı olacağını göstermektedir.

Haqqı eşitmese her kes dünyada / Ömrünü kül edib verecek bada

Delili qüvvetli olan bir sözü / Qanmaq istemeyen bedbextdir özü

Taca layiq dürrü yerlere vuran / Idraksız, şüursuz nadandır, nadan!

*Hünere göz yummaq deyildir hüner / Hansı bir ağıllı tüle bez deyer?*⁵⁹⁶

Yalan Âdem ve Havva'nın cennetten kovulmasına, şeytanın da cehennemde ebedi kalmasına sebep olmuştur. Günümüzde birçok değer yargısının değişmesi ile yalan günlük hayatta çirkin bir huy olarak devam ettirilmektedir. İnsanlara hitaben *“Yalandan sakının. Çünkü yalancılar hak yoldan sapmış, günaha dalmış kimselerle beraberdir. Yalancılar ve facirler cehenneme gireceklerdir”*⁵⁹⁷ hadisindeki uyarı bu huyun birçok olumsuzluklara sebebiyet vereceğinin habercisidir. Birçok işte kendini haklı çıkarma ve menfaatini sürdürmek için söylenen yalanlar bu davranışın yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Şair, kulak ve gözün zahiri gördüğünü, batını anlamak için vicdanın devreye girmesi gerektiğini söylemiştir.⁵⁹⁸ Yapılan gözlem ve çalışmalar, cezadan kaçınma, kınanma, ilgi çekme ve menfaat elde etme gibi düşüncelerin insanı yalana iten sebeplerden olduğunu ortaya koymuştur.⁵⁹⁹ Nizâmî de bireyin bu tür yanlış davranışlara meyletmesinin başlıca sebebinin insanın istek ve hayalleri olduğunu beyan etmiştir. Kişinin arzu ve isteklerini dizginleyemeyişinin günaha sürükleyen ilk adım olduğunu, bunun için Allaha sığınması gerektiğini belirtmiştir. Fakat dileğinin mutlaka iyi olup olmadığını düşünmeden hayata geçmesini istemesi ise kişinin kendini bilerek

⁵⁹⁵ ez-Zümer 39/3.

⁵⁹⁶ Gencevî, *İsgendername (İqbalname)*, 2004, 72.

⁵⁹⁷ Müslim, “Birr”, 103, 105; Tirmizî, “Birr”, 46; İbn Mâce, “Mukaddime”, 4,5,7.

⁵⁹⁸ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 1953, 42.

⁵⁹⁹ Hüseyin Peker, *Din ve Ahlak Eğitimi Psikolojik ve Metodik Esaslar*, (Samsun: Aksi Seda Matbaası, 1998), 192.

günaha ittiğinin göstergesi olduğunu söylemiştir.⁶⁰⁰ O ayrıca yalan ile elde edilen menfaatin geçici olduğunu, doğrulukla elde edilenin ise ebedi olacağını ifade etmiştir.⁶⁰¹

Dinen tüm kötülüklerin anası sayılan yalan (kizb) Kur'an-ı Kerim'de 382 yerde geçmektedir.⁶⁰² Kur'an ve hadislerde yalan hususundaki uyarılara çok yer verilmesinin sebebi bu davranışın insanı kötülüklerle sürükleyeceğini belirtmektir. Hatta şakayla yaptığı aldatmaların zararsız olduğunu düşünmesine karşılık Kur'an'ın “*Ey Müminler! Allah'a karşı gelmekten sakının, doğru söz söyleyin.*”⁶⁰³, “*...yalan sözden kaçınınız.*”⁶⁰⁴, “*...Allah, yalancı ve nankör olan kimseyi doğru yola iletmez.*”⁶⁰⁵ uyarısında bulunması ve Hz. Peygamber'in “*İnsanları güldürmek için yalan konuşan kimseye yazıklar olsun!*”⁶⁰⁶ “*Yalandan sakının. Yalanın ciddisi de şakası da iyi değildir.*”⁶⁰⁷ şeklindeki sözleri durumun ciddiyetini göstermektedir.

Yalan, insanı bu dünyada ve ahirette felakete sürükler, onu ferdi ve sosyal hayatında zarara uğratarak güvenilmeyen, saygı duyulmayan insan durumuna düşürebilir. Yalan söylemekle uzun sürede kurtuluş elde edebileceğini bekleyen kişilere hitaben “*Yalancının mumu yatsıya kadar yanar*” atasözü yalanın hakikat karşısında kurtarıcı gücünün olmadığını göstermektedir.

İnsanlar arsındaki yanlışları düzeltmek, düşmanlıkları gidermek için de yalanın caiz olması söz konusudur ki, hadiste “*İnsanlar arasını düzelten, bunun için hayırlı söz söyleyen ve hayırlı söz ulaştıran kimse yalancı değildir.*”⁶⁰⁸ uyarısında bulunulmuştur. Hadiste zikredilen bu uyarıya istinaden Nizâmî, *Doğruya azacığ benzeyen yalan / Yaxşıdır yalana benzer doğrudan*⁶⁰⁹ mısraları ile yalanın iyilik veya kötülük için kullanımının farklılık gösterdiğini söylemiştir. İnsanların zamanla birbirine kırıcı söz söylemesi aralarındaki iletişimi zedeleyeceği için böyle davranmanın gerekli olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca İslam'ın savaş sırasında, iki kişinin arasını bulmada ve aile

⁶⁰⁰ Gencevî, *Yeddi Gözel*, 2004, 81.

⁶⁰¹ Gencevî, *Yeddi Gözel*, 2004, 213.

⁶⁰² Mehmet Soysaldı, “Kalbin Manevi Hastalıklarından Yalan ve Korunma Yolları”, *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 15(2005), 90.

⁶⁰³ el-Ahzâb 33/70.

⁶⁰⁴ el-Hac 22/30.

⁶⁰⁵ ez-Zümer 39/3.

⁶⁰⁶ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 88; Tirmizî, “Zühd”, 10.

⁶⁰⁷ İbn Mâce, “Mukaddime”, 7.

⁶⁰⁸ Buhârî, “Sulh”, 2; Müslim, “Birr”, 101; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 58.

⁶⁰⁹ Gencevî, *İsgendername (Şerefname)*, 2004, 60.

düzenini koruma adına eşlerin bir birine iltifat ederken söyledikleri yalana izin vermesi durumunu, Nizâmî'nin hayra vesile olan yalanı doğru olarak nitelendirdiği söylenebilir.

Toplumun düzen ve huzurunu bozanlar arasında yer edinen huylardan diğeri de hiledir. Birini aldatmak, yanıltmak için yapılan düzen, tertip anlamlarına gelen hile,⁶¹⁰ güven ve doğruluk duygularını yok eden bir tutumdur. İslam, yalan ve hileyi haram kılarak⁶¹¹ ondan kaçınmanın Müslüman olmanın gerekleri arasında görmektedir. Nizâmî, bu davranışa yeltenenlerin başkalarının onlara olan güvenini yok edeceğini bununla birlikte bireyin kendine olan güvenini de zedeleyeceğini ifade etmiştir. O, *Etibar etmeyen öz gemisine / Gerek evvelceden üzmeğ öyrene*⁶¹² beyti ile bireyin bir işe başlamadan o işle ilgili bilgi edinip sonra yola çıkmasının daha makbul olacağını dile getirmiştir. Hile yapanların veya buna yeltenenlerin düşünmeden hareket ettiğini söyleyen şair, bu kişilerin kendilerini başkaları önünde değersizleştirdiğini söylemiştir.

Hiz. Peygamber'in bir hadisinde "*Müslüman, elinden ve dilinden başkalarının güvende olduğu kimsedir*"⁶¹³ demesi eliyle yapılan hile ve diliyle yapılan yalanın güvenilirlik ve saygınlık kaybettiren davranışlar arasında geniş yer aldığını kanıtlamaktadır. Bu yüzdendir ki ibadette dile getirilen sıratu'l-müstakime yönelme isteği⁶¹⁴ Müslümanın her an bu huyun hilesine düşme ihtimalinin yüksekliğini belirtmektedir. Şöyle ki, Hiz. Yusuf'un Rabbine yönelerek ona hile yapan kişilerin hilelerini geri çevirme isteği, kendisinin de gaflete düşerek aynı davranışa meyiletmesi⁶¹⁵ korkusuyla gerçekleşmiştir. Nizâmî, güveni sarsan bu huyun, anlayışı kıt, idraksiz insanların vasfı olarak nitelendirmiş, ahiret inancı olan insanların bu tür acizliğe yönelmediğine vurgu yapmıştır. Bu tür insanların gidilecek yoldaki rahatlığa değil de varılacak yerdeki rahatlık için davranışlarda bulunulması gerektiği bilincinde olduğunu dile getirmiştir.⁶¹⁶

Günümüzde de günlük yaşamın her alanında yapılan çeşitli hilelerin olumsuz etkileri görülmektedir. İnsanların birbirine olan güveni sarsan bu durumun olumsuz tesirleri bireyi ve toplumu etkilemekte ve kayıplara neden olmaktadır. En çok ticarete

⁶¹⁰ Ayverdi, *Kubbelatı, Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 508.

⁶¹¹ Müslim, "Birr", 101; Tirmizî, "Birr", 26

⁶¹² Gencevî, *İsgendername (İqbalname)*, 2004, 29.

⁶¹³ Buhârî, "İman", 5.

⁶¹⁴ el-Fâtiha 1/6.

⁶¹⁵ Yûsuf 12/33.

⁶¹⁶ Gencevî, *İsgendername (İqbalname)*, 2004, 123.

yapılan hileler her iki tarafın kaybetmesine sebebiyet vermektedir. Alan kişi malından veren kişi de helal lokmasından olmaktadır. Bu konuda Hz. Peygamber herhangi bir işte hile yapanların Mümin ve Müslüman olmadığını ve emanete ihanet ettiğini belirtmiştir.⁶¹⁷ Şair, ihanet eden, hile yapan kişinin karşısındakinin aynı şekilde davranacağını düşündüğü için kendini koruma altına almak için bu tür davranış sergilediğini dile getirmiştir. Ayrıca bu şekilde davrananların insan tanımada başarısız olduklarını bu yüzden hep kaybettiklerini dile getirmiştir.⁶¹⁸

Eserlerinde nasları kılavuz alan Nizâmî, Kur'an ve hadislerde hoş karşılanmayan durumlara geniş yer vererek okuyucusuna uyarıda bulunmuştur. O, insanları gördükleri işlerde aldatma ve sahtekarlığa yönelten düşüncelerden kurtulması gerektiğini söylemiştir. Bunun hem Allah katında hesap vermede hem de kendi vicdanıyla hesaplaşmada olumsuz sonuçlar doğuracağını bildirmiştir. O, yaşadığı dünyada başkalarının canı yanma pahasına kendisini düşünenlere tepki göstermeyi önermiştir. Ayrıca başkalarının derde düşmesine sebebiyet verecek bu huydan uzak durulması uyarısında bulunmuştur. Hile yapan kişilerin; kendi amel defterlerini temiz tutarak Rablerine yönelmesini istemiştir.

İş zamanı çalış ki olmayasan saxtakar / Olsan üzün Tanrıdan, hem özünden qızarar

Gel bu ciyer yandıran dövre qüvvetle qıy vur / Qan suyu şüşesini sındır, doğru yol budur⁶¹⁹

Hile, kişilikteki bozulmalara sebep olduğu gibi toplumsal güvenin zedelenmesine de neden olmaktadır. Ayrıca bu huyun iyiliğe değil de insanı bataklığa sürüklediğini anlamak için imanının güçlü olması ve bunun zararlarından kurtulma yolunu bulması gerekmektedir. Nizâmî *Yedi Güzel* eserindeki “Hayır ve Şer” hikâyesinde önceden hile yapan ve sonradan vazgeçenlerin durumunu şöyle açıklamıştır: “İnsan ne zaman zor durumda kalsa da bu durum onun hileye el uzatmasına sebebiyet vermemelidir. Hile ile elde edilen kazanç kâr değildir; kaybetmedir.” O sürekli nefis muhasebesinde bulunan bireylerin hatalarından ders alıp

---

⁶¹⁷ “Alışverişte, satış ve alışında, sair işlerinde hile yapan, karşısındakini aldatan, hıyanet eden bizden değildir. Alışverişte hile yaparak karşı tarafı aldatan kimse, Mümin ve Müslüman değildir. Zira alışverişinizde sizin üzerinize bir emanettir.” Ahmed b. Hanbel, Müsned, Hadis, No 342/22.

⁶¹⁸ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 439.

⁶¹⁹ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 1953, 133.

bu kötülükten kurtulabileceğini söylemiştir. Bunun başlıca sebebi kâmil imana sahip olmaktır. Bu huyun şeytana has bir huy olduğunun bilincine varılmalıdır.

Nə zaman axtarsam əgər mən çara / Gəlməz hiylələrin sən bil, kara

*Yaxamdan əl götür, hiylədən əl çək / Yüz min işləmişəm mən belə kələk*⁶²⁰

Hile yapanlara hitaben ve uyarı anlamında Enes b. Malik'ten rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “*Hile yapan, ihanet eden, hilede, ihanette devam eden, kendine değil, Rabbine değil, insanlık için değil, şeytana hizmet etmektedir.*”⁶²¹ Bu hadisten de anlaşıldığı üzere haram bir şeyi meşru saymak fitrata aykırı davranmaktır. İnsan doğuştan varlığını tehdit eden unsurlara karşı kendini koruma duygusu ile dünyaya gelmiştir. Eğitim yoluyla davranışlarını dengeli hareket etmeyi öğrenebilir. Olumlu davranışları içselleştirmeyi sağlayan pek çok unsur bulunmaktadır. Bunlardan birisi de inançtır.⁶²² Görüldüğü üzere Nizâmî de, eserlerinde hile ve yalan davranışlarından kurtulmak için dini inancın öğretilerine hep vurgu yapmıştır.

E. Öfke ve Kin

Bireyde egemenlik hırsını temsil eden, insanın istediğine ulaşmak için normalden fazla güç kullanarak dilediğine ulaşma çabası diye bilinen öfke, Nizâmî'nin sakınılmasını istediği önemli davranışlardandır. *Qəzəbdən görmürsən öz eybini sən / Mənim nöqsanımı bir-bir deyirsən.*⁶²³ beyti ile bu gerçeğe işaret eden Nizâmî, öfkesine yenik düşenlerin başkasına zarar vereceğini bildirmiştir. O, öfkeyle davrananların neyin iyi neyin kötü olduğuna dikkat etmeden hareket ettiğini, kendi ayıbını görmeden başkalarında kusur bulduğunu ifade etmiştir.

Öfke; sürekli ve durumsal olmak suretiyle iki şekilde kendini göstermektedir. Süreklilik gösteren öfke hiddetlenme, sinirlenme sonucu aşırılığa kaçarak sürekli devam ettirilen, alışkanlık haline getirilen durumdur. Durumsal öfke insanın anlık gelişen duruma karşı duyduğu sinirlilik halidir. Sürekli öfke bu eğiliminin kişilik boyutunu

⁶²⁰ Gencevî, *Yeddi Gözel*, 2004, 227

⁶²¹ Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî, *Râmûzü'l-ehâdîs* (İstanbul 1275/1859), 3/212.

⁶²² Rıza Korkmazgöz, “Değerler Eğitimin İnanç sistemi Açısından Değerlendirilmesi”, *Karakter ve Değerler Eğitimi*, ed. Bayram Özer (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2019), 126-127.

⁶²³ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 379.

ifade etmektedir. *Men şafqət göstərsəm, bağlamasam kin / Kim kəsər başını şafqət edənin?*⁶²⁴ mısrasıyla Nizâmî, zamanla bu halin kine dönüşmesinin tedavisinin hilm ve şefkat ile mümkün olabileceğini dile getirmiştir.

“Öfkenin öncesi delilik sonrası pişmanlıktır”⁶²⁵ deyimini aslında huy edinilmediği takdirde öfkenin sonradan insanda vicdan azabı duyuracak özellik olduğunu anlatmaktadır. Öfke istenmeyen sonuçlara tatmin edilmemiş istek ve beklentiler karşısında oluşan bir duygusal tepkidir. Öfke bir sorun ortaya çıktığında organizmayı uyarır ve kendisine zararı olabileceği durumlarda etkili olur. Öfkenin kontrolden çıkma ve yıkıcı tepkilere dönüşme potansiyeli de mevcuttur.⁶²⁶ Öfke duyan kişi bazen üstünlüğünü kabul ettirmek adına kendisini güçlü göstermek ister ve bu isteği büyük zararlar verebilir.⁶²⁷ Nizâmî, kin güdenleri, öfkesine yenik düşüp kendi yanlışlarını görmeyip başkalarının yaptıklarını gün yüzüne çıkarmaya çalışanları aciz olarak nitelendirmiştir. *Korlar korluğunu görmeyen kimi / Ortaya tökürsen benim eybimi*⁶²⁸ beyti ile bu kişilerin kör olduklarını dile getirmiştir. İnsan sorunlarını bastırmak ve inkar etmek yerine onlarla nasıl başa çıkması gerektiğini öğrenmelidir. Bu yapılamadığı takdirde günlük hayatta sağlıksız öfke duygularının etkisi ortaya çıkmaktadır.⁶²⁹ Hz. Peygamberin öfkelendiği zaman kendi nefesine hakim olan kişiyi pehlivana benzetmesi bu davranışın dizginlenmesinin insanın kendi elinde olduğu göstermektedir.⁶³⁰

Dünyada kendini korumak adına üstünlük taslamaya meyilli kişiler kin ve öfkelerinin kurbanı olmuşlardır. Yapılan bir araştırmaya göre sıklıkla öfkelerini dışa yansıtan bireyler bunu sorun çözme aracı olarak kullanmaktadırlar. Saldırganlık kendini yaşıtlarına ve topluma karşı ispatlamanın bir yolu olarak düşünülmektedir.⁶³¹ Kontrol dışı öfke çözümden çok sorunlara sebep olmaktadır. Nizâmî, karşı taraftan gelen öfkeyi mızrağa benzetmiştir. Kendisine karşı aynı davranışta bulunanların aksini göstermekle

⁶²⁴ Gencevî, *Şerefname*, 2004, 298.

⁶²⁵ Azmi Yüksel-Lütfi Yılmaz, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* (Ankara: Birleşik Yayınları, 1993), 14.

⁶²⁶ Çiğdem Soykan, “Öfke ve Öfke Yönetimi”, *Kriz Dergisi* 11/2(2003), 19-27.

⁶²⁷ Alfred Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, çev. Kamuran Şipal (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 143.

⁶²⁸ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 379.

⁶²⁹ Soykan, “Öfke ve Öfke Yönetimi”, 19.

⁶³⁰ “İbn Mesud anlatıyor. Hz. Peygamber; “Siz aranızda kimi pehlivan addedersiniz?” diye sordu. Ashabi “erkeklerin yenmeye muvaffak olamadığı kimseyi!” dediler. Resulullah: “Hayır, dedi. Gerçek pehlivan öfkelendiği zaman nefesine hakim olan kimsedir.” Müslim, “Birr”, 106; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 3.

⁶³¹ Susran Erkan Eroğlu, “Saldırganlık Davranışlarının Boyutları ve İlişkili Olduğu Faktörler: Lise ve Üniversite Öğrencileri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21(2009), 205-221.

yönelen mızrağın yönünü değiştirebileceklerini söylemiştir. Akıl sahibi bir birey kontrolsüz öfke sergileyenin seviyesine düşmemelidir.⁶³²

Öfke duygusu saldırganlığın ardından düşmanlık ve nefret duygusunu getirmektedir.⁶³³ İnsanın var olan duygularını iyiye ya da kötüye yöneltme özelliği bulunmaktadır.⁶³⁴ Tüm olumsuz davranışların kökeninde bulunan nefretin az veya çok oluşu tehlike arz etmektedir. Bu duygunun öfkede bulunması zamanla kin duygusunun şiddetlenmesine sebep olabilir. Bu yüzdendir ki bilginler kini, öfkenin nefiste süreklilik kazanma şekli olarak değerlendirmişlerdir.⁶³⁵ İnsanın nefsinin kin ve öfkeden temizlemediği sürece taştan farklı olmadığını söyleyen Nizâmî, bireyin kişiliğine yansıttığı bu huyla kendi kendini değersizleştirdiğini beyan etmiştir. Ayrıca, bu huyun cehennem ehlinde bulunan bir vasıf olduğunu belirtmiştir.⁶³⁶

Nizâmî, dünyanın kin ve sulh yoluyla sınıandığını, bu yolda sulh taraftarlarının kazançlı çıktığını kinin ise zarardan başka bir işe yaramadığını söylemiştir. Kazanmak için kinine öncelik veren insanları sürüden korkan kurda benzetmektedir.⁶³⁷ Şair, *Kinli bir ürəyə kin dolan zaman / Keçdiyi yollarda göyərər tikan.*⁶³⁸ mısralarıyla kinli kalplerde yeşeren dikenin kalbi deleceğini dile getirmiştir. O, hem kin tutan hem de kin tutulan kalp sahibinin yaptıkları davranışların şefkat duygusunu git gide yok edeceğini belirterek kinin oluşturduğu dikenleri temizlemeyi öğütlemiştir. Nizâmî, saldırgan kişiliğe sahip olan kindar bireylerin öfkeli zamanlarda sergiledikleri geri dönülmez zararlarını göstermeye çalışmıştır. Bu durumu denize atılmış ateşin damlalar şeklinde etrafa kıvılcımlar saçmasıyla tasvir etmiştir. Hiddetli bir kalpte şefkatin bulunamayacağını belirten Nizâmî, bu tür davranan kişilerin iyiliği emredip kötülükten sakındırma faaliyetlerinde başarısız olacağını belirtmiştir.⁶³⁹

---

⁶³² Gencevî, *İsgendername (Şerefname)*, 2004, 41,51.

⁶³³ Eroğlu, “Saldırganlık Davranışlarının Boyutları ve İlişkili Olduğu Faktörler: Lise ve Üniversite Öğrencileri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma”, 216.

⁶³⁴ Abraham Maslow, *İnsan Olmanın Psikolojisi*, çev. Okhan Gündüz (İstanbul: Kuraldışı Yayıncılık, 2001), 9.

⁶³⁵ Mustafa Çağrı, “Kin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26/30.

⁶³⁶ Nizâmî Gencevî, *Sirler Xezinesi*, Lider Neşriyatı, Bakı: 2004, 167.

⁶³⁷ Gencevî, *İsgendername (Şerefname)*, 2004, 122.

⁶³⁸ Gencevî, *İsgendername, (Şerefname)*, 2004, 123

⁶³⁹ *Kinini dənizə töksəydi, şəksiz,
Hər yana atəşlər saçardı dəniz.
Bəxşişlə ədavət, kin sönüb gedər,*

İslami anlayışta öfke ve kinde ifrata kaçmamak gerektiği gibi yumuşak huylu olmakta da o denli ölçülü olunmalıdır. İslam her durumda hilm sahibi olmayı, sabır ve temkinle hareket etmeyi, cahil bireylere karşı merhametli, düşmanına karşı aflu muamele etmeyi emretmektedir.⁶⁴⁰ Her davranışın yerinde ve ölçülü olması gerektiğine eserlerinde sıkça vurgu yapan Nizâmî de, öfkeye karşı güzel söz ve davranışı önermiştir. O nefsinin ulviyetine hakim olan bireylerin sevmedikleri ve onaylamadıkları davranışlar sergilemeyeceğini bildirmiştir. Çok cilalanan taşın özelliğini yitirdiği gibi insanın da nefsinin isteklerine göre hareket etmesinin onu yanlış yöne sürükleyeceğini söylemiştir. O, kıymetli elmasa benzettiği insanın nefesine yenik düşmesiyle kendine olan saygısını ve düşünme yetisini kaybettiğini açıklamıştır.⁶⁴¹

Nizâmî, ayrıca bireyin dine ve ilme karşı kin ve öfkeli davranışını kötölemiştir. Bu nedenle hak yoldan uzaklaşarak dinin ve ilmin gereksizliğini veya doğru olmadığını söyleyen ve bu konuda aktarımda bulunan kişilerden uzak durmayı önermiştir. Eserlerinde bile yanlış anlaşılır düşüncesiyle öfkeye ve kine sebep olacak bir beyte rastlandığında önemsenmemesi uyarısında bulunmuştur. Nizâmî, cümle arasında bile öfkeye sebep olacak kelimeler kullanılmasının zarar doğuracağını bu durumun zamanla kine dönüşeceğini ifade etmeye çalışmıştır.⁶⁴²

Gencevî'ye göre öfke ve kin diğer yanlış huyları da beraberinde getirmektedir. Ahiretini kazanmada ve günahlarının affında istekli olan kimseler kin ve öfke içeren eylemlerinden uzaklaşmalıdır. “*Kardeşi ile arasında kin ve düşmanlık bulunan kimse hariç, Allah'a şirk koşmayan herkes bağışlanır*”⁶⁴³ hadisi ile merhametin açmayacağı kapıların kin ve öfke olduğu belirtilmektedir.

F. Zulüm ve Kötülük

Her şeyin zıddıyla yaratıldığı bu dünyada insanoğluna düşen kendini bilmek ve sahip olduğu özellikleri yerinde kullanmaktır. “*Allah kimin daha güzel işler yapacağını*

Kini, küdurati baxşış məhv edər! Geniş bilgi için bkz: Gencevî, *İsgendername (Şerefname)*, 2004, 145-147.

⁶⁴⁰Ahmet Hamdi Akseki, *İslam Dini* (Ankara: DİB Yayınları, 1969), 250.

⁶⁴¹Gencevî, *İsgendername (Şerefname)*, 2004, 141.

⁶⁴²Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 205.

⁶⁴³Müslim, “Birr”, 35, 36.

sınamak için ölüm ve hayatı yarattı”⁶⁴⁴ ayeti de bu gerçeğe işaret ederek, fitrat olarak insanın iki kutuplu bir varlık olduğunu, iyilik ve kötülükle donatıldığını, onun kurtuluş veya mahvoluşunun kendi seçimine bağlı bulunduğunu göstermektedir.

Doğru ve yanlış, günah ve sevabı, iyilik ve kötülüğü ayırt etme gücüne sahip olan insanoğlunun kendi kurtuluşu için kötülük ve zulümden uzak durması gerektiği Hz. Âdem ve Havva örneğinde görülmektedir. İnsanlar tarafından hafife alınan bu hata aslında büyük ceza olarak cennetten kovulmalarının nedenidir. Kötü bir davranışın insanın yaşamı boyunca bedel ödeyeceği bir durum olduğunu dile getiren Nizâmî, nefesine ve başkalarına zulüm edenlerin ömrü boşa harcadıklarını, nefeslerini boşa tükettiklerini söylemektedir. Çünkü insanın yaratılış gayesinin kötülük değil, iyilik olduğunu bildirmiştir. Nizâmî, bireyin kötülüğün kendisine yapıldığı takdirde ne hissedeceğini düşünmesini, diğer insanlarla empati kurmasını tavsiye etmiştir. O kişinin karşılaştığı kötülüklerden ders çıkarması gerektiğini dile getirmiştir.⁶⁴⁵

Görüldüğü üzere şair Gencevî de olumsuz durumlar karşısında hatayı başkasında arama şeklinde bir savunma mekanizması geliştirerek sorumluluktan kaçan⁶⁴⁶ insanın genel olarak olumlu özelliklerini görmeye meyilli olduğunu açıklamaya gayret etmiştir.⁶⁴⁷ Ahlaki gelişimi için kuvvetli bir vicdanın gerekli olduğunu savunan psikologlar da kişinin sorunun kaynağını kendisi dışında aramasının geçici bir rahatlama sağlasa da çözüm olmadığını açıklamışlardır.⁶⁴⁸ İnsanı kötülükten alıkoyan vicdan, insan davranışlarına yol gösteren hem rehber hem de yaptığı davranışlar karşısında bir hakem görevi üstlenmektedir. Vicdan sayesinde insan doğru davranışlar karşısında iç huzur duymakta, olumsuz davranışlar karşısında huzursuz olabilmektedir.⁶⁴⁹ Vicdanını eğitemeyen bireyin yaptığı bazı davranışlar kalbinin katılaşmasına neden olabilmektedir. Bu durum zamanla iyi ve kötü davranışlar arasındaki ayrımı gözetememesine hatta yaptığı kötülükten haz almasına kadar götürebilir. Özetle söylemek gerekirse her insan doğası gereği her zaman kötülük

---

⁶⁴⁴ el-Mülk 67/2.

⁶⁴⁵ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 92.

⁶⁴⁶ Alim Kaya - Binaz Bozkurt, “Kadercilik Eğitimi İle Özyeterlik İnancı ve Savunma Mekanizmaları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, *Ege Eğitim Dergisi* 18/1(2017), 124-145.

⁶⁴⁷ Carl Gustav Jung, *Keşfedilmemiş Benlik*, çev. Canan Ener Sılay (İstanbul: İlhan Yayınevi, 1999), 111.

⁶⁴⁸ Cüneyd Aydın, “Kader İnancının Savunma Mekanizması ve Dini Başa Çıkma Kavramları Açısından Değerlendirilmesi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/35(2019), 101-122.

⁶⁴⁹ Aydın, “Kader İnancının Savunma Mekanizması ve Dini Başa Çıkma Kavramları Açısından Değerlendirilmesi”, 238.

yapmaya müsaittir. Bu yüzden bilinçli hareket etmeli yaptığı ve yapacağı davranışları vicdan süzgecinden geçirmelidir. Nizâmî de, dünyada zulmü engelleme, hakkı gözetme adına hükmedenlere karşı *Sen ki, tikan deyilsen, dikbaş göre el seni / Güle benze, oxşasın hezin esen yel seni*⁶⁵⁰ beyti ile çağrıda bulunmuştur. İnsanın dik başlılık edip, zulme yeltenmesini yaralar açan diken gibi değerlendirmiştir. Gül gibi olduğu takdirde herkes tarafından sevileceğini anlatmıştır. Güçlü ve olgun bireyler çözüm odaklıdır. Zülm ve kötülük ise aslında insanın zaafını ortaya koymasındır. *Kim salsa dünyada zülüm bağı / Demeli bağlar öz el-ayağını*⁶⁵¹ beytini söyleyen Nizâmî, zülüm ve kötülüğün karşılıksız kalmayacağını, yapanların mutlaka karşılığını alacağını dile getirmiştir. “*Ancak bu davranışlar yapanların zararınadır.*⁶⁵² *Kötülük yapmak için plan yapanların tuzakları kuranların ayağına dolaşır.*”⁶⁵³ ayetleri ve “Kendi kazdığı kuyuya düşmek” deyimini de benzer anlam taşımaktadır. Görüldüğü gibi insanın eylemleri doğrudan veya dolaylı olsa da gene kendisini etkilemektedir.⁶⁵⁴ “İyilik yap, iyilik bul”, “iyilik eden iyilik bulur”, “hayır dile komşuna, hayır gele başına” ve benzeri Türk kültüründeki deyimler bu durumu açıklamaktadır.

Hak hukuk tanımaz davranışlar sergileyebilen insanın kötülüklerinin sebebi, tümüyle olmasa da, zayıflık ve bilgisizliğinden kaynaklanmaktadır.⁶⁵⁵ Bilinçsiz bir şekilde yapılan kötülüğün insan doğasında olduğunu kabullenmemizi gerektirmektedir. Bilinçli bir birey iyi ve kötüyü tanımakta, kötülüğe karşı özdisiplinli hareket edebilmektedir.

Nizâmî, kötülük ve iyilik arasındaki farkı ayırabilecek yeteneğe sahip olan kişinin kendisine karşı yapılan kötülüğü ve başkalarına yaptığı iyiliği unutmasını bir erdem olarak nitelendirmiştir. Yapılan kötülüğü unutmayıp ona aynı tepkiyi vermenin ahlak dışı olduğunu, kötülüğe karşı iyilikle cevap vermeyi büyük bir erdem olarak görmüştür.⁶⁵⁶

Kişinin mensup olduğu çevre onun kişiliğinin şekillenmesinde etkili faktörlerdendir. Sosyal çevre bireyin olumlu veya olumsuz davranışlar sergilemesinde

---

⁶⁵⁰ Gencevî, *Poemalar*, 57.

⁶⁵¹ Gencevî, *Yeddi Gözel*, 2004, 285.

⁶⁵² Yûnus 10/23.

⁶⁵³ Fâtır 35/43.

⁶⁵⁴ el-İsrâ 17 /7; Fussilet 41/46.

⁶⁵⁵ Maslow, *İnsan Olmanın Psikolojisi*, 176.

⁶⁵⁶ Gencevî, *İsgendername (İqbalname)*, 2004, 120.

mühim rol oynamaktadır.⁶⁵⁷ *Xeyanətkar olar eller bednamı / Pislerin pisliktir her serencami*⁶⁵⁸ ifadesi ile gelişimde çevrenin en önemli etken olduğunu dile getiren Nizâmî, bireyin çevresi iyiyse iyi yönde, kötüyse kötü yönde davranış sergileyeceğini beyan etmiştir. Çünkü bireyin gelişiminde kalıtımla birlikte dış etkenler yani çevre de etkili olmaktadır. “İyiliğe emretme kötülükten sakındırma” şeklinde uyarılan insan hem kendisini hem de içinde bulunduğu çevreyi zarar verecek davranışlara karşı korumaya çalışmaktadır. Kur’an’da da insana sunulan örneklerle kişinin aklını kullanarak hikmetin farkına varması istenmektedir. İnsana kötülüğün ne olduğu ve ondan korunma yolu öğretildiği takdirde kötülükte ve zulümde ısrarcı olanlar “akletmez misiniz” mesajını doğru biçimde algılamamış bireyler olarak gösterilmektedir.

Kötülük, Kur’an’da birkaç farklı kelimeyle ifade edilmektedir. Bunlardan birisi; zulümdür.⁶⁵⁹ Zalimin zulmü ifadesi Nizâmî’nin eserlerinde sık sık ele aldığı konulardandır. İnsanlara zulümden kaçınmayan, hep zulümde ısrar edenlere istinaden onların yaptıklarının korkudan kaynaklandığını belirtmektedir.⁶⁶⁰ Yukarıda zikrettiğimiz gibi bu durum zulüm yapan kişinin psikolojik olarak kendinden emin olmadığı, hep korkularına yenik düşmesi sebebiyle zulmü alet ederek kendi acziyetini ortaya koymaktadır. Bilindiği gibi cehalet ve irade zayıflığı insanı sözlü ve fiziksel şiddete yöneltmektedir.⁶⁶¹ Nizâmî, bu yüzden dünyanın sadece zalimlerin hükümlerine olabilmeleri için yaratılmış bir mekan olmadığını aynı zamanda aciz durumda olanların da yuvası olduğunu bildirmiştir.⁶⁶² “Başkasına uzanan namlu bir gün kendine doğrultulur” düşüncesiyle kötülüğün asıl sahibine geri döneceğini açıklamaya çalışmıştır. Buna örnek olarak; Hüsrev’in Şirin’i elde etmesi için Ferhat ile yarışa girmeden hileyle Ferhat’ın ölümüne sebep olması gösterilebilir. Husrev’in kendisi de oğlu tarafından aynı kadını elde etmek amacıyla katledilmiştir. Şair, “*Kim bu yoldan keçirse, qoyur bir iz bir nişan / Pislik eden qansın ki, çıxa bilmez aradan*”⁶⁶³ beyti ile bu gerçeğe işaret ederek yapılanların karşılıksız kalmayacağını belirtmeye çalışmıştır. İslam inancındaki, bireyin bu dünyada yaptıklarının karşılığını göreceği gibi ahirette de

---

⁶⁵⁷ Ali Şeriatî, *İnsanın Dört Zindanı*, (Ankara: İşaret Yayınları, 1997), 44.

⁶⁵⁸ Gencevî, *Yeddi Gözel*, 2004, 285.

⁶⁵⁹ en-Nahl 16/90.

⁶⁶⁰ Gencevî, *İsgendername (İqbalname)*, 2004, 116.

⁶⁶¹ Gencevî, *Yeddi Gözel*, 2004, 180.

⁶⁶² Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 320.

⁶⁶³ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 196.

dünyada yaptıkları karşısına çıkacağı düşüncesi bunu destekler niteliktedir.⁶⁶⁴ Nizâmî, ayrıca kötü düşüncelerin aslında insanın kendisine yaptığı kötülüklerin en büyüğü olduğunu açıklamaktadır. İnsanın nefsinde var olan bu ahlak dışı davranış nefsi-emmareyle ortaya çıkmaktadır. Ömrün iyiliklerle bereketli, kötülük ve zulümle boşa gittiğini⁶⁶⁵ söyleyen Nizâmî, zamanı suçlayanların yansıtma yoluyla savunma mekanizmaları geliştirdiklerini beyan etmiştir. Günümüzde de özellikle çocuk ve gençlerin özdeşleştiği yetişkinler, söyleyip yapmadıkları davranışları ya zamana ya da diğer unsurlara yüklemeye çalışmaktadırlar. Nizâmî, hata ve zulümde ısrar eden yetişkinlerin yaptıklarından sıyrılmaya çalıştıklarına vurgu yapmıştır. Ayrıca Nizâmî, yetişkinlerin yaptıkları iyilik ve kötülüklerin bir gün kendilerine döneceğini bildirmiştir. Nizâmî, suçun zamanda değil bireyin kendisinde olduğunu belirtmiştir. O, acziyetinden ve korkusundan kendini küçük düşüren bireyin kendisini olduğu gibi kabullenmesi gerektiğini aşlamaya çalışmıştır.⁶⁶⁶

Ahlaki, doğal ve metafizik olarak üçe ayrılan kötülüğü Nizâmî, doğal olanının bazen insanın doğası gereği sahip olduğu kötü huyları Tanrı tarafından onlara verilen bir uyarı olarak göstermiştir. Adaletin bolluk, zulmün kuraklık yarattığını, bir arpa tanesi kadar bile yapılan zalimliğin afetlere sebep olabileceğini belirtmiştir.⁶⁶⁷ O, insanın gördüğü iyilik ve kötülüğün hayatına yansıtacağı uyarısını yapmıştır.⁶⁶⁸ İslam'da seçim hakkı sunulan insanın kendisini sorgulaması konusunda şu hadis önem arz etmektedir: *“İyilik: Nefsin kendisinde sükûnet bulunduğu, kalbin mutmain olduğu şeydir, kötülük: Fetvacılar fetva verse de nefsin sükunet bulmadığı, kalbin mutmain olmadığı şeydir.”*⁶⁶⁹ Nizâmî, iyiliğin kalbi tatmin ettiğini, kötülüğün ise nefsi yordugunu söylemiştir. O, insanı yaptığı iyilik ve kötülükler karşısında seçimlerini sorgulamaya davet etmiştir.⁶⁷⁰ İnsanın Tanrı ile diğer insanlarla ve evren ile ilişkisi bulunmaktadır. Bu ilişkiler karşılıklı hak ve sorumlulukları beraberinde getirmektedir. Kur'an'da yapılan haksızlıklar zulüm olarak değerlendirilmiştir. Din hakları korumayı, zulüm ve

---

⁶⁶⁴ el-Zilzâl 99/6.

⁶⁶⁵ Gencevî, *İsgendername (İqbalname)*, 2004, 119.

⁶⁶⁶ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 177.

⁶⁶⁷ Gencevî, *İsgendername (İqbalname)*, 156.

⁶⁶⁸ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 126

⁶⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 29/527

⁶⁷⁰ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, s. 126.

kötülükleri kaldırmayı hedeflemektedir.⁶⁷¹ Görüldüğü üzere Nizâmî'nin ileri sürdüğü ve savunduğu düşüncelerin İslami anlayışla desteklendiğini ve örtüştüğünü söylemek mümkündür.

G. Fitne

İslam inancında fitne, büyük günahlardan sayılan öldürmeden daha kötü bir davranış olarak nitelendirilmektedir.⁶⁷² Bir cana kıymaya veya yeryüzünde fesat çıkarmaya karşılık haksız bir yere bir kimseyi öldüren bütün insanları öldürmüş gibi olur düşüncesi fitnenin insanlık için daha büyük bir tehlike oluşturduğunu gözler önüne sermektedir.⁶⁷³ İslam dininin gayelerinden birisi arabuluculuk⁶⁷⁴ olduğu için bunun tersi olan davranışlar kötülenmekte, bu tür davranışlar ahlak dışı huylardan sayılmaktadır. Arabozuculuk yani fitne, koğuculuk, dinin gereği olarak şeytani huy olarak değerlendirilmiş ve haram kılınmıştır. *Başî fitne dolu olarsa her kes / Şirinlikle çağır, itilikle kes*⁶⁷⁵ beytiyle Nizâmî, arabozucu kişilerle mücadelede en güzel yöntemin tatlı dil ve güzel bir üslup olduğunu dile getirmiştir. Fitnenin kabul edilmesi ve bağışlanması zor bir davranış olduğunu söyleyen şair, bu tip kişilerin kendi huylarından vazgeçmeyeceğini belirterek onlardan uzak durmanın insan için en sağlıklı yol olduğunu açıklamıştır.

Fitneyi zulüm olarak nitelendiren Nizâmî, bu eylemin beraberinde başka kargaşaları da doğurduğunu ifade etmiştir. O, bozgunluğun zamanla yapan kişiyi de etkisi altına alacağını söylemiştir. Fitneye uğrayan bireylerin de benzer eylemlerde bulunması sonucu bir kısır döngünün olabileceğini, kötülüğün kötülük meydana getirdiğini böylelikle bu durumdan bireyle birlikte toplumun da zarar göreceğini belirtmiştir.⁶⁷⁶

---

⁶⁷¹ Ömer Demir, "Din Eğitiminde Bütüncül Dünya Görüşü Çerçevesinde Bütünsel Öğrenme", *Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 10/1(2015), 74-98.

⁶⁷² el-Bakara 2/191.

⁶⁷³ el-Mâide 5/32.

⁶⁷⁴ el-Bakara 2/82; en-Nisâ 4/35; el-Enfâl 8/1; el-Hucurât 49/9.

⁶⁷⁵ Gencevî, *İsgendername (İqbalname)*, 2004, 116.

⁶⁷⁶ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 360.

Fitne imtihan,⁶⁷⁷ zarar verme,⁶⁷⁸ azap,⁶⁷⁹ dalalet,⁶⁸⁰ eziyet ve işkence⁶⁸¹ gibi eylemlerin gerçekleşmesine sebep olmaktadır. Örneğin kötü bir alışkanlık olan yalanın caiz olduğu durumlarda fitnenin önüne geçmek için söylenilmesi iki ahlak dışı davranış arasında hangisinin daha da büyük oranda felakete sürüklediğinin kanıtıdır.⁶⁸² Nizâmî, fitneyi tesir bakımından kılıç darbelerine benzetmektedir. Fitneyle insanın Allah'ın emaneti olan cana vurulan darbelerle ihanetinin bedelini ağır biçimde ödeyeceğini söylemektedir.⁶⁸³

Kur'an-ı Kerim'de pek çok yerde geçen ve şirk koşmaya denk gelen bu davranış biçiminin tamamen yok olduğu vakte kadar savaşılmaması önerilmektedir.⁶⁸⁴ Allah yolunda olanlar ise bir birilerine destek olmalı, aksi halde yeryüzünde fitne ve bozulma meydana gelebilmektedir.⁶⁸⁵

Doğru yoldan saptırmaya yönelik olan fitne, cehaletin ve sapkınlığın çoğalmasına neden olmaktadır. Zamanla ilmin, alimin azalması ahir zamanın alametleri arasında gösterilmektedir. Sapkın veya ünlü olmak isteyen din adamları tarafından fitne yaratacak fetvaların da verileceği⁶⁸⁶ bildirilmiştir. Eğitimde öğrencilere edindirilmesi gereken şeylerden biri de sorgulamadır. Her bir bireyin mevcut ve yeni ulaştığı bilgilere eleştirel düşünce ve farklı bakış açıları ile yaklaşması önemlidir. Dini bilgilerin doğruluğunu sorgulamak ve öğrenmeyi öğrenmek din eğitiminin önemli bir yönüdür.⁶⁸⁷ Etkili bir din eğitimi faydalı bilgi ile fitneye sebep olacak bilginin ayırt edilmesini sağlayabilir.

Fitne, fesadın oluşum sebepleri ve nedenlerini Nizâmî eserlerinde şöyle açıklamıştır: Bireyin manevi yönden olgunlaşması, toplumun olgunlaşmasının şartıdır.

---

⁶⁷⁷ et-Teğabün 64/15; el-İsrâ 17/60; el-Ankebût 29/3.

⁶⁷⁸ en-Nisâ 4/101.

⁶⁷⁹ ez-Zâriyât 51/14.

⁶⁸⁰ el-Mâide 5/41.

⁶⁸¹ en-Nahl 16/110.

⁶⁸² *“İnsanların arasını düzeltmek amacıyla birinden ötekine uygun sözler taşıyan (veya hayırlı konuşan) yalancı sayılmaz.”* Buhârî, “Sulh”, 2; Müslim, “Birr”, 101; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 50; Tirmizî, “Birr”, 26.

⁶⁸³ İbn Mâce, “Sünen”, 3968.

⁶⁸⁴ el-Bakara 2/193.

⁶⁸⁵ el-Enfal 8/72-73.

⁶⁸⁶ *“İlmin kaldırılması, cehlin kökleşmesi, içkinin içilmesi ve zinânın çoğalması, kıyâmet alâmetlerindedir.”* Buhârî, “İlim”, 21.

⁶⁸⁷ Ömer Demir, “Felsefe ve Din Eğitimi İlişkisinde Felsefi Kazanımlar”, *Ekev Akademi Dergisi* 19/64(2015), 195-224.

Birincisi oluşmadığı takdirde ikincinin kâmil olması mümkün görünmemektedir. İnsanı merkeze almayan, insan merkezci bir anlayışı benimsemeyen toplumlarda eşitsizlik, zorbalık, açgözlülük, kin, dalkavukluk olduğu sürece fitnenin yayılma olasılığı yüksektir. Nizâmî, yaşamın tüm aşamalarında ve eylemlerin farklılığında fitnenin ortaya çıkardığı felaketi *İskendername* adlı eserinde “İskender’in kuzeye varması ve Yecuc seddini kapatması” başlıklı kıssasında açıklamıştır. Burada İskender’in peygamberliğine değinen Nizâmî, bu durumu Kehf suresinde yer alan ayetler⁶⁸⁸ ışığında açıklamaya çalışmıştır. Eserde anlatılan bu olayla çevreye zarar veren, yıkıp geçen, açgözlülük gösteren bir topluluk profili oluşturulmuştur. Kutsal kitaplarda belirtildiği gibi, Nizâmî de bu tür toplulukların geçmişte olduğu gibi gelecekte de olabileceğini ve bozgunluk yapacağını dile getirmiştir. Kur’an’ın Enbiya suresinde de aynı toplumun yeniden zuhur edeceğinin ve bozgunculuğun yeniden tüm toplumları sararak çöküşüne sebep olacağını belirtilmesi bunun bariz örneğidir.⁶⁸⁹ Şair, yeryüzünde fesat oluşturacak bu topluluktan kurtuluşun yolunu, yapılan ve yapılacakların Allah’a havale etmekle mümkün olabileceğini ifade etmiştir.⁶⁹⁰ Peygamber’den nakledilen: “*Yararlı işler görmekte acele ediniz. Zira yakın bir gelecekte karanlık geceler gibi birtakım fitneler ortalığı kaplayacaktır. O zamanda insan, mü’min olarak sabahlar, kâfir olarak geceler; mü’min olarak geceler, kâfir olarak sabahlar. Dinini küçük bir dünyalığa satar.*”⁶⁹¹ hadisi Allah’ın ilmine vakıf olanların kurtuluş yolunu bulmada zorluk çekmeyecekleri ve bu yanılsa düşmeyeceğini anlatmıştır.

Kıssada iki tayfanın özelliklerinden bahseden Nizâmî, birincisini açgözlü, doyumsuz, kötülöklere meyilli, fitne yaratan topluluk olarak nitelendirmiştir. İkincisini ise sakin, dindar, doğruluktan sapmayan ve ondan başka yol bilmeyen, iyilikler ışığında zulümden kurtulmuş, başkalarını sorgulamadan, verilene şükrederek Tanrı’sına itaat eden bir topluluk olarak açıklamıştır. İskender (Zülkarneyn) tarafından Ye’cüc ve Me’cüc’ün yaptığı bozgunculuğu önleme adına yapılan sedle fitnenin aradan kaldırılması çabası olarak nitelendiren Nizâmî, bunun tersi bir eylemde bulunanları da

---

⁶⁸⁸ el-Kehf 18/93-97.

⁶⁸⁹ el-Enbiyâ 21/96-97.

⁶⁹⁰ Gencevî, *İsgendername (İqbalname)*, 2004, 181.

⁶⁹¹ Müslim, “İmân” 186. Tirmizî, “Fiten” 30, İbn Mâce, “İkame”, 78.

fitneyi uyandıran toplum olarak belirtmiştir. “*Fitne uykudadır onu uyandırana Allah lanet etsin.*”⁶⁹² Sözlere de fitnenin yaratacağı olumsuzlukları ortaya koymaktadır.

Nizâmî, “*düşmanlık eder mi perestîş eden*”⁶⁹³ mısrası ile yaratana tanıyıp ona yönelen kişilerin düşmanlık oluşturacak, bozgunculuk yapacak davranışlar sergilemeyeceğini anlatmıştır. Bozgunculuk yapanların da sadece dil ile söyleyip kalben inanmadıklarını dile getirmiştir. Çünkü inanan kişi buna istinaden eylemde bulunmuştur. İman tüm kalbiyle ondan gelene inanmak olduğu için o, kâmil toplumun oluşmasında sağlam bir maneviyatın önemli olduğu kanısındadır.

Fitnenin her konuda kendisini göstermesinin sebebi bireyin açgözlülüğe yeltenmesinden kaynaklanmaktadır. Nizâmî, tamahkârlığı fitnenin kaynağı⁶⁹⁴ olarak belirtmiştir O, bireyi her zaman ve her yerde nefsinin bu arzudan alıkoymaya davet etmiştir. Nefsin meydana getirdiği huzursuzlukların önemli sebeplerinden sayılan açgözlülük, fitnenin oluşmasında da büyük rol oynamaktadır.⁶⁹⁵ Nizâmî, “İskender’in kuzeye varması ve Yecuc seddini kapatması” kıssasında özgür yaşam ve fitnedan uzak durmak için gerekenleri şöyle sıralamıştır: Sakin ve dindar yaşam, doğruluktan şaşmamak ve zulümden uzak durmak, yalan hayallere dalmamak, faydasız sorgu sualden çekinmek, kaderden gelene razı olmak, neden nereden geldi diye sorgulamamak, acizin derdine çare bulmak, özel hayatın gizliliğini ihlal etmemek, eşit mal paylaşımında bulunmak, cimriliğe yeltenmemek, altın gümüşe aldanmamak. Mesnevinin sonunda bunu yapan topluma istinaden İskender’in “*Düz yaşayış yolu budursa eger / İnsan bunlardırsa bes neyik bizler*”⁶⁹⁶ beytiyle insanlığın huzuruna engel olacak fitnedan uzak durmasını önermiştir. Birey nefsinin olumsuz arzularından uzak durdukça özgürleşmektedir diyen Nizâmî, özgürce yaşamak varken neden bu yapılan yanlışlar?! diye hem kendisine hem de insanlığa sitem etmiştir. “*Bizi Haqq göndarib çölə, dənizə / Qəsdî göstərməmiş bunları bizə*”⁶⁹⁷ mısralarıyla her yaşanılarda bir hikmetin olduğunu ve bunun farkına vararak yaşamak gerektiğini belirtmiştir.

⁶⁹² İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlül-İlbâs* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988), Hadis no: 1817.

⁶⁹³ Gencevî, *İsgendername (İqbalname)*, 2004, 180.

⁶⁹⁴ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 135.

⁶⁹⁵ Gencevî, *Xosrov ve Şirin*, 2004, 65.

⁶⁹⁶ Gencevî, *İsgendername (İqbalname)*, 2004, 182.

⁶⁹⁷ Gencevî, *İsgendername (İqbalname)*, 2004, 182.

Nizâmî, fitnenin birey ve toplum üzerinde zincirleme şekilde zararları olacağını ifade ederek nefis terbiyesi üzerinde durmuştur. Bunun için kişinin bildiklerini ve öğrendiklerini içselleştirmesi gerektiğini tavsiye etmiştir.

H. Önyargı

Bir kimse ve bir şey hakkında nesnel değil öznel şekilde verilen hüküm anlamına gelen önyargı, çoğunlukla din, cinsiyet ve milliyet gibi sosyal gruplara yönelik olan bir tutumdur. Ayrımcı düşünce ve kalıplarla öne çıkan bu tutumun sonuçları, kişilerarası çatışmalardan etnik ayrımcılığa kadar uzanan, insanların çeşitli şekillerde zihinlerine hapsedtikleri düşüncesini yansıtmaktadır.⁶⁹⁸

Nizâmî, önyargının insanı olumsuz yönde etkileyeceğini, bireyin başkası hakkındaki düşüncelerinin aslında kendine zarar vereceğini açıklamıştır. Her bireyin kendi doğrularının olduğunu, yaptıklarını anlamlandırmak için olaylara onun bakış açısıyla bakmak gerektiğini belirtmiştir. Bireyin kendi kalbinde bulundurduğu niyetlerin başkasında da aynı olacağı düşüncesi ile yargılamasının doğru olmadığını ifade etmiştir. Başkası hakkında olumsuz önyargıların herkes için kötü sonuçlarının olacağını söyleyen şair, bu tür yaklaşımın birini zan altında bırakırken diğerinin iftiracı olarak anılmasına zemin yaratacağını dile getirmiştir.⁶⁹⁹ Herhangi bir topluluğa duyulan olumsuz duyguların adaleti yerine getirmede bir değerlendirme aracı olmaması hususunda uyarıda bulunan Yüce Allah da bu gibi amellerin insanı bilmeden iftiracı durumuna düşürebileceğini bildirmiştir.⁷⁰⁰ Bu konuda dinin insanları ikaz etmesinin sebebi; kişinin kendi nefisine düşkünlüğüyle birçok delilleri reddetmesidir. Ayrıca kendi doğrularını kanıtlamak için olumsuz birçok yolu denemesine yönelmesidir. Bu yüzdendir ki Yüce Allah hevâ ve heveslerine uymaması için⁷⁰¹ insanı birçok ayette uyarmıştır. Kendisinin ve sosyal çevresinin menfaatine olan bir eylemi gerçekleştirerek iyi bir şey yapıldığı düşünülmektedir. Ancak bu durum adaletin bozulmasına ve başkalarının mağdur olmasına sebep olmakla birlikte toplumda da olumsuz etkiler meydana gelmektedir.

⁶⁹⁸ İbrahim Gürses, “Önyargının Nedenleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1(2005), 143-160.

⁶⁹⁹ Gencevî, *Yeddi Gözel*, 2004, 175.

⁷⁰⁰ el-Mâide 5/8.

⁷⁰¹ Sâd 38/26.

Hucurat suresinde Allah, iman eden kişilere hitaben haktan sapan asi mümin ve kafirler diye isimlendirilen fâsikların sözlerini araştırmadan inanılmamasını emretmektedir. Aksi takdirde istemeyerek de olsa bir topluluğa tahmin edilemeyecek kadar büyüklükte kötülük yapılmış olabileceğini söylemiştir.⁷⁰² Ayrıca hesap gününe kadar kendi adalet terazisi olan vicdanını susturamayacağı pişmanlıklardan korunmaya davet etmiştir.

Nizâmî, günaha meyilli olmayan birinin başkası hakkında kötü düşünmesini kişinin kendisine yaptığı en büyük kötülük olarak görmüştür. O başkası hakkında olumsuz düşünceye kapılmadan meseleye onun tarafından bakarak kişinin hataya düşmemesini istemiştir.⁷⁰³

Pis fikrə düşərsə yaxşı bir insan / Özünə yamanlıq eləyər, inan

Dünya yaranandan belədir qanun / Dəyişir istisi, soyuğu onun

Önyargılı olmanın ilk basamağı kişilerin biz ve onlar şeklinde ayrımcı tavırlar sergilemesidir. Bu sınıflama insan zihninde birtakım şemalar oluşturarak yargılara varmaya ve sonuç olarak kalıp yargı tutumunu oluşturmaya neden olmaktadır. Bunun akabinde ön yargılı düşünce zihinlerde yer edinmektedir. Bazen insanların sıradan konuşmalarının bile arka planında önyargı yatmaktadır. Günlük hayatta kurtulamadığımız bu tutumun olumsuzluğunu azaltmak adına birçok kategorileştirmenin doğru bir yaklaşım olmadığını kabullenmek gerekir.⁷⁰⁴ Nizâmî, bazı toplumlarda riyazet yoluyla Allah'ın rızasını kazanmaya çalışan insanlara olan önyargıyı örnek vermiştir. Bu kişilerin diğerlerinden farklı olarak, o eylemleri bilinçaltında yer almaktadır. O, bulundukları düşünceleri uykularında görmeleri yanında riyazet sahiplerinin onu uyanırken görmeleri tamamen teslimiyetin neticesi olduğunu ifade etmiştir. *Riyazet hünerini bir tamaşa zenn eler / Ərənlər barəsində qara fikrə düşənlər*⁷⁰⁵ beyti ile nefsine sahiplik edip onu temizleyenlerin zanla karşılandığını, böyle bir mertebeye ulaşmanın göstere olduğunu düşünenlerin varlığından bahsetmektedir.

⁷⁰² el-Hucurât 49/6.

⁷⁰³ Gencevî, (*İqbalname*), 2004, 119.

⁷⁰⁴ Şengül Coşgun, *Kültürlerarası İletişim Sürecinde Kalıp Düşüncelerin ve Önyargıların Rolü: "Antalya'da Yaşayan Güneydoğulular ile Antalya Yerlileri Arasındaki Kalıp Düşünceler ve Önyargılar* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 107-108.

⁷⁰⁵ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 201.

Kişilerin zihinlerindeki belirli birey ve gruplar hakkındaki imajlar, algılar, inançlar ve beklentiler bireyin o kişilere yönelik bakış açısına belirlenir. Kalıp düşünceler genellemeler olduğu için konu, durum, olay ya da kişi hakkında yanlış sonuçlara varmaya neden olabilir.⁷⁰⁶ Peşin hüküm olarak algılanan önyargı, bilgilerden ilham almaksızın kişi ve eşyalara karşı takınılan olumlu ve olumsuz tutumlar, eleştirisiz kabul edilen doğrular, duygu ruh halinden kaynak alan kanaatler olduğu ifade edilmektedir.⁷⁰⁷ Nizâmî de bireyin ruh halinin önyargıda olumlu ve olumsuz düşünmede öncülük ettiğini dile getirmiştir. İnsanın ruhen temizlenmesi, yani maneviyatının yüksek olması olaylara olumlu yönde bakış açısı sergilemesine vesile olmaktadır. Önyargı konusunda iki farklı yaklaşım sergileyen Nizâmî, olay ve eylemlerde şükürle, saflıkla, iyi düşünce ile hareket eden kişinin huzura kavuşacağını ve mükafatlandırılacağını beyan etmiştir. Fakat bu düşünceyle ilişkilerde tedbiri de elden bırakmamak gerektiğini dile getirmiştir. Böyle olması bireyin bilmeden yanlışla doğru, doğruya yanlış diye yargıda bulunmasına sebep olacaktır.⁷⁰⁸

Nizâmî, eserlerinde önyargılı olmanın, peşin hüküm vermenin yanlışlığından bahsetmektedir. Hakikate vakıf olmadan duygulara dayanarak verilen hükümlerin önyargı olduğunu söylemektedir. O, bu düşünceyi gerçekleştiren bireylerin duyguları arasında kin, nefret gibi olumsuz, sevgi ve bağlılık gibi olumlu olgular olsa da bu kişiler için hüküm vermede hata yapılabileceğini dile getirmiştir. Şair, önyargının açık biçimde ifade edilmesini *Yedi Güzel* eserinde Bişr adlı gencin hikayesi ile açıklık getirmiştir. Onun sefer sırasında kendisini herkesten bilgili ve her şey hakkında kendi düşüncelerinin doğruluğuna savunan önyargılı Meliha ile sohbetini anlatmıştır. Meliha'nın iletişim sırasında toplumsal güveni karşılıklı olarak sarsan su-i zan etmesini, onda düşmanlık gütmeye, kindarlık, iftira ve yalan gibi eylemlere yeltenmesine zemin yarattığını dile getirmiştir. Ayrıca tutumunun onun önyargılı davranışına sebebiyet verdiğini ve bu düşünce ile kendi sonunu hazırladığını belirtmiştir.⁷⁰⁹ Akıl ile yürütülen düşüncenin gerçeklik payı olduğu kadar, zannedilen düşüncenin bir o kadar yalanla

---

⁷⁰⁶ Çiğdem Kağıtçıbaşı-Zeynep Cemalcılar, *Dünden Bu Güne İnsan ve İnsanlar Sosyal Psikolojiye Geçiş* (İstanbul: Evrim Yayınevi, 2014), 147.

⁷⁰⁷ Mahmut Tezcan, *Türklerle İlgili Stereotipler (Kalıp Yargılar) ve Türk Değerleri Üzerine Bir Deneme*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1974), 102-103.

⁷⁰⁸ Gencevî, *Yedi Gözel*, 2004, 178.

⁷⁰⁹ Gencevî, *Yedi Gözel*, 2004, 177.

alakası bulunmaktadır.⁷¹⁰ Müslim'den rivayet edilen bir hadiste zannın asılsız haber ve bilgi türü olduğu⁷¹¹ uyarısı Kur'an'ın emrettiği gibi günaha sürükleyen bir düşünce biçimi olarak görülmüştür.⁷¹² Bu yüzdendir ki, Nizâmî, insanları birbirinden soğutacak, düşmanlıklar kazandıracak, su-i zanna sebebiyet verecek söz ve davranışlardan kaçınmayı istemiştir.

Nizâmî önyargının insana neler kaybettireceğini onun zıt anlamlısı olan Azerbaycan Türkçesinde geçen “yakın” kelimesi ile izah etmiştir. Anlam bakımından şüphesiz, sahih ve inanma anlamına gelen bu kelime hakikati ortaya çıkarmak için bilinçaltında biriken kalıplaşmış düşünceleri bırakmak anlamına gelmektedir. Nizâmî, dinin gereği olarak da hakikatin ortaya çıkarılmasında peşin hüküm vermeden, araştırma yaparak kişinin tüm işlerinde saadete ulaşacağını ifade etmektedir. O, bu tavırlarıyla kişinin yüksek mertebeye ulaşabileceğini anlatmıştır. Doğrulardan sapmayan, kendi hislerine kapılmadan karar veren bu kişilerin Rabbinin hep hatırladığı kullarından olacağını beyan etmiştir. O bir kişi ve toplumun bizden farklı kültürel özellikleri ve yaşantıları olabileceğini bu yüzden onları kalıp düşüncelerle değerlendirmenin adil olmadan ne kadar uzak olduğunu ifade etmiştir. Şair, hak ve hakikatlerin insanlararası düğümü çözmede etkin bir yol olduğu düşüncesini savunmuştur. Ayrıca hakikat ile tevekkülün bir arada bulunmasıyla asıl rızık verenin kerem olan Allah olduğuna inanarak her şeyin ondan dilemenin gerekliliğini dile getirmiştir. Nizâmî buna inananları ve ona göre davrananların kâmil insan olduğunu, insanlığın amaç ve gayesine sadık kaldıklarını açıklamıştır.⁷¹³ İslam dini de bireyin ve toplumun mutluluğu için önyargıdan uzak, dini, dili ve milliyeti ne olursa olsun herkese karşı saygılı ve hoşgörülü olmayı emretmektedir. Nizâmî de eserlerinde ötekileştirmenin bireyi adalet duygusundan uzaklaştıracağını savunarak önyargılı davranmanın hem yapana hem de karşısındakine zarar vereceğini ifade etmiştir.

---

⁷¹⁰ Turgay Gündüz, *Kur'an'da Korku Motifi, İnzar Kavramına Eğitimbilimsel Yaklaşım* (İstanbul: Düşünce Kitapevi, 2004), 73.

⁷¹¹ “Zanna kapılmaktan sakınınız, zan en fazla asılsız olabilen haber ve bilgi türüdür. Kulak kabartmayınız, gizlilikleri araştırmayınız, başkalarını kıskanmayınız, öfkenize kapılmayınız, birbirinize sırtınızı dönmeyiniz. Bir Allah'ın kulları, kardeş olunuz.”; Müslim, “Birr”, 28.

⁷¹² “Ey iman edenler! Zannın çoğundan sakının: Çünkü zannın bazıları günahdır.” el-Hucurât 49/12.

⁷¹³ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 124.

İ. Münafıklık

Kur'an-ı Kerim'in Mümin, kafir ve münafık diye sınıflandırdığı ve nitelendirdiği insan tipleri mizaç, inanç ve seciye bakımından kendi zihin dünyalarını inşa eden kimselerdir. Nizâmî'nin eserlerine konu edindiği münafıklık ve münafık kişiler Yüce Allah tarafından kalplerinde hastalık bulunan kişiler⁷¹⁴ olarak nitelendirilmiştir. Bu kişilerin hep şüphe içinde olmalarından⁷¹⁵ dolayı devası bulunamayan bir hastalığa sahip oldukları belirtilmiştir. Nizâmî, münafıklığın insan için oluşturacağı olumsuzluklardan bahsetmiş, *Nifaq olan yerdə fəlakət də var, / Səadət günəşi birlikdən doğar.*⁷¹⁶ beytiyle nifakın felaket doğuracağını anlatmaya gayret etmiştir.

Kişiliğin gelişmesinde istedik veya istenmedik şekilde olumsuz tesirleri bulunan bu niteliğe sahip bireylerin kendilerini akibeti hiç hayır olmayan bir sonsuzluğa götüreceğini beyan etmiştir. Münafıkları, konuşmada sıcakkanlı, ihlasta samimiyetsiz bulan Nizâmî, diri olmalarına rağmen kalplerinin öldüğünü söylemektedir. *Qarşında eyilerek, düz gelseler seninle / Arxanda kölgeni de çaparlar yaxşı dinle*⁷¹⁷ beytiyle Nizâmî bu kişilerin zahiren iyi, içsel olarak çirkinlikle boğuştuğunu söylemektedir. İnsanları bu denli yanlış bireylerden korumak adına onların esas özelliklerini zikreden Nizâmî, onların sohbetlerine kulak verilmemesini, verildiği halde kişinin kendisine kötülük yapacağını arz etmiştir. Bu kişilerden uzak durmayı kamil olma vasfıyla değerlendirmiştir.

Kur'an'ın asıl düşman olarak nitelendirdiği münafıklar kalpleri mühürlenmiş kimselerdir. Konuşurken kalpten konuşmaları, güvenirlilik taslamaları aslında kendi sırlarını ortaya koymaktadır ki, Kur'an bu denli insanlardan uzak durulmasını emretmektedir.⁷¹⁸

Nizâmî, insanların en tehlikelisi olarak tanımladığı münafıkları, görünüşte iyi görünüp arkadan gölgeye bile saldırmaya kadir olduklarını anlatmıştır. Yaşayan ölüler gibi değerlendirdiği bu bireyleri, yakın göründükleri halde deniz altında kalan, asıl yüzünü göstermeyen buz parçasına benzetmiştir. Yalana karşı zafiyetleri olmaları

---

⁷¹⁴ el-Bakara 2/10.

⁷¹⁵ el-Hadîd 57/14.

⁷¹⁶ Gencevî, *Leyli ve Mecnun*, 2004, 118.

⁷¹⁷ Gencevî, *Sırlar Xezinesi*, 1953, 126

⁷¹⁸ el-Münafikûn 63/3-4.

yüzünden istediklerini hayata geçirme adına her yolu mubah gören bu kimselere karşılık sadece insanın kendi uyanıklığıyla kendini koruyabileceğini dile getirmiştir.⁷¹⁹

Kur'an'da zikredilen üç insan grubundan⁷²⁰ kafir ve müminin neyi neden yaptığı veya yaptıklarının sonucu belli olduğu halde münafıkta durumun böyle olmadığı zikredilmektedir. İki grubun zihni kapasitesi aşikâr iken münafıkta bu hâl farklıdır. Münafıklar, kendi isteklerini yerine getirmek için tüm yolları denemeyi kendilerine mübah kılmış kişilerdir. Nizâmî, bu bireylerin duruma göre şekil değiştirdiğinden bahsederek yüzleri beyaz iken kalplerinin karanlık içinde olmasını iki yüze sahip dünyaya benzetmiştir. Bu vasfı taşıyan bireylerin yalana, ihanete meyilli ve inançta kararsız kişiler olduğunu beyan etmiştir.⁷²¹ Münafıklar, Yüce Yaratıcıya karşı olan tavırlarında bile oyun ve hileye başvurmakta, ibadetlerini bile gösteriş ve menfaat için yapmaktadırlar. Duruma göre davranış değiştirebilen bu kişiler, dinin özünden çok şekli ile ilgilenirler.⁷²²

Nizâmî, münafık kişilerin gece ve gündüzü bulunan yalancı dünya gibi ikiyüzlü olduğunu açıklayarak, kendi nefislerinin ağına düşeceğini belirtmiştir. *Zolaq-zolaq qaplanın iki rəng olub suçu / Hədəfi aydın seçib, arxadan vurur ovçu*⁷²³ mısralarını dile getiren Nizâmî, temsili anlatımla münafığın iki rengine yani ikiyüzlülüğüne dikkat çekmiştir.

Münafıklık Kur'an'da iki farklı tipte insan için kullanılmaktadır. Birincisi, Allah'a ve ahiret gününe inanmış gibi gözükp hakikatte inanmayanlardır ki bunlar iman yönünden sorunlu kimselerdir.⁷²⁴ Diğeri ise zihin karışıklığı yaşayan, ruh bozukluğu ve irade zayıflığı yüzünden imanla küfür arasında bocalayan kimselerdir.⁷²⁵ İnanç yönünden zayıf olan bu kişiler kararsız ve istikrarsız oldukları için en ufak bir durumdan etkilenerek yön değiştirmeye meyillidirler. Şair, bu kişilerin istikrarsız olmalarına kalbin manevî yönden yetersizliğinin neden olduğunu bildirmiştir. İnançla doldurulmayan kalbin sahibi şeytan olacağından bireyin yoldan sapmasının kaçınılmaz olacağını ifade etmiştir. Sima olarak zararsız birileri gibi görünmelerine rağmen

⁷¹⁹ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 186.

⁷²⁰ Fâtır 35/32.

⁷²¹ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 115.

⁷²² en-Nisâ 4/142-143.

⁷²³ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 2004, 116.

⁷²⁴ el-Bakara 2/8.

⁷²⁵ en-Nisâ 4/137, 143; et-Tevbe 9/45.

kalpteki düğüm yüzünden çözülmeyecek kişiliğe sahip olduklarını belirtmiştir.⁷²⁶ Bu vasıfları yüzünden Kur'an-ı Kerim ve hadislerde bu gruba dâhil olan bireylerin karakteristik özellikleri; ikiyüzlü, çok yüzlü, inançta kararsız, korkak, kötülüğe eğilimli, yalancı, çifte şahsiyetli, emanete ihanet eden kimseler olarak belirtilmiştir.⁷²⁷

Kuşku duymak, kuruntu yapmak insanı geçmişe dönük yaşamaya ve ondan medet ummaya zorlayan özelliklerdir. Bu özellikte olan kişilerin hayatta iman gücünün azlığı söz konusudur. Felsefi yönden şüphe ve kuşku kavramları incelendiğinde onun hakikate uygun olup olmamasını iki yönde ele alabiliriz. Bunlardan biri metodolojik diğeri septik şüphedir. Metodolojik şüphede bilimsel olarak kanıtlanana karşı kabullenme olduğu halde septik şüphede bunun önüne geçilememektedir. Yani septik şüphede akla yakınlığı, kanıtların elde edilmesi edinilen şüphenin değişmemesi ile neticelenmektedir. Nizâmî, münafığı septik düşüncüyü savunan bireyler olarak nitelendirmiştir. Şüphe ve kuşku içerisinde yaşadıklarından zulme meyilli bireyler olduğunu dile getirmiştir. *Öğrenmişler ağızdan ağıza mehebbeti / Möhkem diyünlenmişler qezeble edaveti*⁷²⁸ ifadesi ile bu kişilerin öfke ve düşmanlığa meyilli olduklarını, kanıtlarla değil, şüphe doğuracak bilgilerle hareket ettiklerini anlatmıştır. Bu yüzdendir ki münafık sadece kendi isteği ve düşüncesi gereği her şeyi değerlendirdiği için, bu tavrından vazgeçmeyerek hayatını bu yönde biçimlendirmeye azmetmiştir. *Münafığın alameti üçtür: Konuştuğu vakit yalan söyler, vaat ettiğinde sözünden döner, emanet edilen şeye ihanet eder*⁷²⁹ buyuran Hz. Peygamber bu gerçeğe işaret etmiştir.

Toplumda birlikte yaşama kültürü ve dayanışma olması gerekirken çatışmalar meydana gelmektedir. Daha fazla yer edinme, öne çıkma ve diğerleri üzerinde hakimiyet kurma arzusu bu çatışmaların sebeplerindedir.⁷³⁰ Kendi iç dünyalarında sorun yaşayan münafıklar kişilerarası etkileşimi ve toplumsal huzuru bozucu şekilde hareket ederler. Bireyde kişilik bozukluğuna sebep olan bu erdemsizlik olgunlaşmanın eksikliğini ortaya çıkaran sinsi bir huydur. Nizâmî bu huya sahip kişilerin hangi özellikler taşıdığını irdelenmiş, bu tür erdemsizlerin tuzağına düşmemeleri için

⁷²⁶ Gencevî, *Sırlar Xezinesi*, 2004, 186.

⁷²⁷ Bakara, 2/10; Buhârî, "İman", 24; Müslim, "İman", 107-108.

⁷²⁸ Gencevî, *Sırlar Xezinesi*, 1953, 126.

⁷²⁹ Buhârî, "İman", 4, "Edeb", 69; Müslim, "İman", 107,108; Tirmizî, "İman", 104.

⁷³⁰ Nazife Yılmaz, "Sosyal Risk Faktörü Olarak Kur'an'da Münafıkların Durumu", *Journal Of Analytic Divinity International Refereed Journal* 4/1(2020), 296.

okuyucusuna mesaj vermeye çalışmıştır. O, bu kişilerin zahiren sade görünmeye çalışsalar da kalplerindeki mühürler yüzünden kılıktan kılığa girmeye müsait bireyler olduğunu ifade etmiştir. Yardımdan yoksun, zulümden zevk duyan, dalkavukluk yapan, kin, gazap ve garazlı olan bu kişiler başkalarının ayağını kaydırmak için her yolu mubah görmektedirler. Nizâmî, bu tür kişilerin aklen sarhoş ve kâmil olma vasfindan yoksun bireyler olduklarını ifade etmektedir.⁷³¹

Sonuç olarak, Nizâmî'nin dini ve manevi değerler kadar onları zedeleyecek unsurları da ortadan kaldıracak davranışları konu edindiğini söyleyebiliriz. Aslında Nizâmî'nin, değerler eğitiminin, sakınılmasını istediği davranışlara karşı koruyucu nitelik taşıdığını ve aynı zamanda onları yok edici bir görev üstlendiğini savunucu bir yaklaşım sergilediğini görebiliyoruz.

---

⁷³¹ Gencevî, *Sirler Xezinesi*, 1953, 126.

SONUÇ VE ÖNERİLER

“Nizâmî Gencevî'nin Felsefesinde Manevi Değerler” konulu bu araştırmanın amacı, şair ve düşünür Nizâmî Gencevî'nin eserlerinde ele aldığı dini ve manevi değerlerin neler olduğunu tespit etmek ve bu değerlerin günümüz dünyasındaki etkileri nelerdir sorusuna cevap aramak olmuştur.

Çalışma sonucu elde edilen bulgular Nizâmî'nin eserlerinde dini ve manevi değerlere sıkça yer verdiği görülmektedir. Eserlerine münacatla başlayan Nizâmî, başta Allah inancı olmak üzere peygamber inancı, ibadet, ahiret, dua gibi konulara geniş yer vermiştir. Bunların yanı sıra eserlerinde erdem, şefkat, merhamet, sorumluluk, adalet, helal ve haram, özveri, sabır, şükür, hayâ, ismet, arkadaşlık iyilik ve yardımlaşma gibi konuları da ele almıştır.

Nizâmî'nin geniş bir şekilde ele aldığı değerlerle birlikte öne çıkardığı diğer konu ve kavramlar bireysel, toplumsal ve evrensel anlamda belirlenen hedeflere ulaşmaya fırsat sunmuş olması nedeniyle büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle Nizâmî'nin düşünce dünyasında geniş yer tutan değerlerin doğru anlaşılması böyle bir ihtiyacı yeniden gündeme getirmiştir.

Nizâmî, kamil insan yetiştirmenin imkanını eserlerinde dile getirdiği değerleri elde etme koşuluna bağlamıştır. Bu değerlerin ahlaki olgunluğu elde etmede önemli olduğuna dikkat çekmiştir. İnsanın manevi dünyasını zedeleyen ve hile, haset, zulüm, kibir, hırs, yalan, kötülük, münafıklık, önyargı, fitne, öfke, kin gibi sakınılması gereken davranışlardan uzak durmayı önermiştir.

Nizâmî'nin eserleri içerik bakımından hem dini hem de diğer manevi değerleri koruma ve gelecek nesle aktarma adına büyük önem taşımaktadır. O, kişiliğin gelişmesini her şeyden önce düşüncede, davranışta, benlik, nefis ve liyakatin yüksek tutulmasında görmüştür.

Nizâmî, insan ve hayat konusuna dair geniş bir düşünce tarzı sergilemiş, eşref-i mahlukat olan insanı, yaratılanların en güzeli ve bilinçlisi olarak nitelendirmiş ve buna uygun davranış sergilemesi gerektiğini dile getirmiştir. İnsanoğlunun, Tanrı'nın muhatabı ve yeryüzünün halifesi olması sebebiyle değerli olduğunu ifade etmiştir. Nizâmî, insanı üstün kılan vasıflardan nefis, akıl, kalp ve iradeyi öne çıkarmış, düşünce

ve eylemlerde itidalli davranmayı mutluluk olarak nitelendirmiştir. Davranışları yönlendiren değerleri kazanmada en önemli etkenin yine insanın kendi nefsi olduğunu belirtmiştir.

Şair kalbin kötü duygulardan arındırılması gerektiğini dile getirerek, merhametli, şefkatli olunmasını istemiştir. Bu durumu insanı insan yapan ahlaki değerlerden saymıştır. İnsanoğlunu hem adaletin kurucusu hem de yıkıcısı olarak nitelendiren Nizâmî, adaletin haktan ona verilen bir emanet olduğunu açıklamıştır. O, kişiye bildiğiyle amel etmesi gerektiğini söyleyerek ilim ve marifet ehli kişilerin vuslata ulaşabileceğini savunmuştur.

Düşünür, insanların hatalarını ve uygunsuz davranışlarını düzeltmek için üsluba dikkat etmek, bireyi rencide etmeden kötülüklerden sakındırmak gerektiğini beyan etmiştir. İnsanı iyi yönde kendisini geliştirmeye çağıran Nizâmî, eğitimde kalbin önemine vurgu yapmış, akıl ve düşüncenin beyinde, vefa, vicdan ve merhametin kalpte var olduğunu dile getirmiştir. İnsanın ancak kendini bilerek kurtuluşa erebileceğini belirtmiştir. Aşkın yüceliğini, saflığını korumak için eşrefi mahlûkat olan insanın hayâlî ve iffetli olmasını istemiştir.

Nizâmî, Allah'ın takdir ettiği her olayda bir sebep ve hikmet olduğunu bildirmiş, zorlukların insanı olgunlaştıracağını söyleyerek bu tür durumların insanı terbiye etme amacı taşıdığını açıklamıştır. Kişiliğin gelişmesi açısından arkadaşlığın önemli olduğunu dile getiren şair, gerçek dostun Allah olacağını açıklamıştır. Gaflette uyuyan insanın yaşamını boşa harcadığını anlatarak kalbin huzurlu ve mutlu olabilmesi için insanın iyilikte yarışması gerektiğini ifade etmiştir. Nizâmî, insanın kötü özelliklerden korunmasının yolunu değerlere bağlılıkta görmüştür.

Kamil insan olma yolunda dini değerlerin tartışılmaz etkisinin olduğunu söyleyen Nizâmî, Allah, peygamber, ahiret, dua, ibadet gibi unsurların insanın benliğinin tamamlanması açısından önemli olduğunu açıklamıştır. Allah'ın varlık ve birliğine sıkça değinen şairin, eserlerini ayet ve hadisler ışığında kaleme aldığı söylenebilir. O, insanın yaratana kulluk bilinci ile yaşamasının ve O'na baş eğmesinin gerekliliğini hep dile getirmiştir.

Allah inancıyla birlikte insanın yaratılış aşamalarını eserlerine konu edinen Nizâmî, yaratılış serüveninin esas konusunu insan ve evren olarak belirtmiş, mahlukatın yaratılışındaki hikmete dikkat çekmiştir. Allah'ın ikazına uyanların kurtuluşa ereceğini anlatan Nizâmî'nin ahiret anlayışında dünyanın geçici bir yer olduğu bildirilmiş, dünyaya aldananların sonunun hüsrarla biteceği belirtilmiştir.

Peygamber inancıyla Hz. Adem'den Hz. Muhammed'e kadar geçen bir çok peygamberin yaşam hikayesinden örneklere yer veren Nizâmî, onların hayatlarından ibretler alınmasının önemli olduğunu açıklamıştır. Dua ve ibadetlerin nefse karşı önemli bir fonksiyon üstlendiğini savunan şair, eğitimde önceliğin kişinin iradesine hakim olması gerektiğini dile getirmiştir. İbadeti insanın kendi kendine bağlanmaktan kurtulup ebedi varlık olan Yaratıcısına ulaşma yolu olarak görmüş, sağlam hedefler üzerinde ilerleyebilmek için kişinin nefesine sahip çıkmasını bunu da ibadetlerle dengelemenin mümkün olabileceğini beyan etmiştir. Duanın kul ile Allah arasındaki etkili bir iletişimin kurulmasında önemli bir faktör olduğunu dile getirerek, kulluktaki samimiyeti duaya bağlamıştır.

Nizâmî, bir nesnenin fonksiyonlarına göre farklılık gösterdiğini söylemiştir. Örneğin sıradan bir demir parçasının işlenerek kesici alet işlevini gördüğünü anlatarak her nesnenin değerli olduğunu söylemeye çalışmıştır. İnsanın da ham olarak yaratılıp ve ondaki cevherleri ortaya çıkarmak için değerlerle eğitilmesini öngörmüştür. O bütünün parçası olan her şeyin kıymetli olduğunu, onun yokluğunun bütünün bozulması ile sonuçlanacağını belirtmiştir. Nizâmî ayrıca insanı bütüncül bir yaklaşımla ele alan, onun için yararlı erdem ve davranışları sunmaya çalışmıştır. Sağlıklı toplumun ortaya çıkmasına zemin oluşturacak gerekli değerlerin insanlık tarihi boyunca devam ettirilmesini istemiştir. Şair insana dünyayı ve nasıl yaşanması gerektiğini anlatarak bahşedilen ömrün amaçsızca yaşanmasının önüne geçmeye gayret etmiştir. Onun düşüncesinin ana teması hümanizm yani bireyin ve toplumun standartlarını ve mutluluğunu yükseltmek olmuştur. Bireyde insani vasıfların barındırılmasını hayata anlamlı yaşamada önemli unsur olarak değerlendirmiştir.

Şaire göre değer insanı üstün kılan temel unsurlardandır. Nizâmî, bu bileşenin olmamasını insanlığı sarsan, temel yapısını yıkan kaybedilmiş bir erdem olarak

görmüştür. O, bu yüzden beşeriyetin şimdiki ve gelecek zamanını güven altına almak için değerlerin yaşatılması ve gelecek kuşaklara aktarılması için çalışmıştır.

Şair, arifliğin yolunun gördüğü yanlışları ve kötülükleri düzeltmekten geçtiğini söylemiştir. Gencevî'ye göre kişinin yaratılış gayelerinden birisi ve en önemlisi insanlığa faydalı olmak ve bunun için çalışmaktır. Nizâmî, iyiliği emredip, kötülükten sakındırmayanların toplumda ortaya çıkan kötülüklerden sorumlu olduğunu dile getirmiştir. Çünkü O, insana akıl sunulmasının sebebinin olaylardan ibret almak olduğunu belirtmiştir. Olaylara gözlemci kalmanın ona yakışmadığını, halife olan insanoğlunun akli melekeyle üstün olduğunu açıklamıştır. Gördüğü kötülüklerle sessiz kalanları seyirciye benzeten Nizâmî, kötülüğe karşı gelenleri yaratılış gayelerine uygun olarak olaylardan ibret alan akıl ve idrak sahibi varlıklar olarak nitelendirmiştir.

Asırlardır benimsenen görüş ve düşüncelerine kaynaklık eden eserlerini yetmiş yıllık ömre sığdırmaya çalışan Nizâmî diğer dâhiler gibi sadece düşünmeyle kalmamış hem kendi çağının hem de sonraki çağın düşünürlerini sözünün ve kaleminin gücüyle etkilemiştir. Kısa bir ömre asırlardır etkisi sürecek eserler sığdıran şair, farklı düşünmeyi ve farklı olmayı başarmıştır diyebiliriz.

Nizâmî XII. yüzyılda yaşamış önemli bir düşünür ve şair olmanın yanı sıra kaleme aldığı eserleriyle insanlığı mutluluğa ve saadete ulaştıran hedefler konusunda görüşler ortaya koyan önemli bir eğitimcidir. Tüm eserlerinde bireyi merkeze alan Nizâmî, aklın ve yeteneklerin geliştirilmesi hususunda bilimsel düşünce ve yaklaşımın doğru bir şekilde uygulanmasını istemiştir. Güzel ahlaki özelliklerin tespit edilmesini ve bunların somut gözlemlenebilir bir karaktere dönüştürülmesini mutluluğu temin eden önemli unsurlardan saymıştır. O mutlu bireylerle sağlıklı bir toplum oluşturmanın mümkün olacağını bildirmiştir.

Gencevî'yi önemli kılan Hamse eseri bir çok şair ve düşünürü kılavuz olmuştur. İnsanı merkeze alan bir anlayışla birlikte evrensel nitelik taşıyan mesajları onu devrinin değil tüm devirlerin edebi şahsiyeti ve dâhisi yapmıştır. Bunun yanı sıra şiir alanında rütbelerin en büyüğü sayılan “Hamse-i Nüvis” (sahib-i hamse) diye bilinen mertebe Gencevî'ye nasip olduğu için kendisi şiir sanatının dehası olarak adlandırılmıştır.

Nizâmî'nin dahi olduğunu gösteren argümanlar, onun derin bir hikmete, kuvvetli bir bilgiye, günlük karşılaşılan sorunlara çağın şartlarına uygun çözümler üretme

kabiliyetine, kendine özgü duygu ve düşünce dünyasına, yeri geldiğinde hassas, empatik, derin bir sezgi ve buluş gücüne, yeri geldiğinde ise eleştirel bir bakış açısına sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Çalışma sonucu elde edilen bulgulardan da anlaşıldığı üzere, Nizâmî, hem yaşadığı çağ için hem de gelecek için kendine has özellikleri olan ve kendi anlayışını yansıtan bir değerler dünyası oluşturmuştur. Eğitsel niteliğinin yüksek olduğunu düşündüğü bu değerlerin, kişinin yetişme sürecine yön vereceğini, istenilen amaçlara ulaşmada önemli rol oynadığına işaret etmiştir. Ayrıca insanın manevi yönden gelişmesinde ve ruhsal olgunluğunu sağlamada bu değerlerin temel etken olduğunu dile getirmiştir. Nefs sahibi olan insanı tanımak, bilmek ve eğitmek için ele aldığı değerlerin önemli bir kaynak olduğunu söyleyen Nizâmî, hedeflenen amaçlara ulaşmada bu değerlere ait kazanımların önemini ortaya koymaya çalışmıştır.

Nizâmî, dini tasavvufi yönü ağır basan bir değerler öğretisi geliştirmekle birlikte evrensel bir gelenek ve terminoloji oluşturmayı da başarmıştır denilebilir. Nizâmî'nin felsefi düşüncesinin temelini din özellikle İslam dini ve öğretilerinin oluşturduğunu söylemek çok da iddialı olmamalıdır. Ayrıca onun birey ve toplumun ahlaki ve manevi yönden gelişmesinde sergilemiş olduğu yaklaşımının temelinde dini değerlerin mühim rol oynadığı görülmektedir. Eserlerinde sıkça değindiği değerleri birey ve toplumla ilişkilendiren Nizâmî görmek ve oluşturmak istediği insan ve toplum profilinin ilahi iradeye uygun olması gerektiğini savunmuştur diyebiliriz. Yine dini değerler başta olmak üzere bireyin ve toplumun sağlam zemin üzerinde yürümesini sağlayan maddi ve manevi tüm değerlerin evrensel olduğunu savunarak bu yönde tutum geliştirmiştir. Nizâmî bireyin ilk sosyalleştiği kurum olan ailenin devamı için değerlerin son derece önemli olduğunu söylemiştir. O ayrıca değerlerin bireyin sosyalleşmesiyle birlikte iç huzura kavuşmasında etkili olduğunu açıklamıştır. Hem bireysel hem de toplumsal anlamda etkili olan değerlerin çok kültürlü toplumlarda bir arada barış içinde yaşamak için evrensel nitelik taşıdığını da beyan etmiştir.

Araştırma sonucu elde ettiğimiz bulgularla Nizâmî'nin önemli olarak gördüğü değerlerin bireyin gelişimine ve eğitimine sağlayacağı katkılara dair bazı önerilere yer verilebilir. Bu öneriler şu şekilde sıralanabilir:

- Pek çok ülkede şair olarak tanınan Nizâmî'nin hem sufi, hem eğitimci hem de diğer yönlerinin ortaya çıkarılması için akademik düzeyde yapılan araştırmaların sayısı artırılmalıdır.
- Nizâmî'yle ilgili yapılmakta olan sempozyum, panel ve konferansların sayısı artırılarak kamuoyunun bilinçlendirilmesine çalışılmalı, değerler eğitimi konusundaki görüş ve yaklaşımlarının daha geniş kitlelere ulaştırılması sağlanmalıdır.
- Nizâmî'nin hayatı, eserleri ve ait olduğu kültürün duygu ve düşüncelerini yansıtan yorum ve yaklaşımlarının incelenerek toplum hayatına aktarımları sağlanmalı, böylece milli kültürü batı ve rus etkisinden kurtararak milli ve manevi düşüncenin içselleştirilmesine çalışılmalıdır.
- Bunun yanı sıra Nizâmî'nin eserlerinde ele aldığı dini ve manevi değerlerden hem örgün hem de yaygın eğitim sürecinde istifade edilebilir.
- Eserlerinde öne çıkan Allah, peygamber, ahiret, ibadet, dua, erdem, şefkat, merhamet, sorumluluk, adalet, helal ve haram, özveri, sabır, şükür, hayâ, ismet, arkadaşlık iyilik ve yardımlaşma gibi dini ve manevi değerlerin, ilkökul, ortaokul, lise ve lisans düzeyinde verilecek olan din, hayat bilgisi, ahlak ve değerler eğitimi gibi derslerin müfredatına dahil edilmesi faydalı olabilir.
- Çocuklar için yazılan masal kitaplarında Nizâmî'nin eserlerinde yer verdiği eğitsel hikâyelerden faydalanılabilir.
- Eserlerindeki hikâyeler ve bu hikâyelerde yer alan karakterleri drama ve diğer eğitsel oyunlar vasıtasıyla canlandırarak değerler eğitime ait etkinlikler oluşturulabilir. Bu yolla somutlaştırılan değerler anlamlı bir öğrenmenin gerçekleşmesine katkı sağlayabilir.

Sonuç olarak söylemek gerekirse, kendine özgü düşünceleri olan Nizâmî, ele aldığı değerlerle “iyi bir insan” yetiştirmeyi hedefleyen bir ahlak dünyası oluşturmuştur. Değerlerin insanın hem iç hem de dış dünyasını şekillendiren temel etken olduğunu anlatmaya çalışan şair, kişiliğin gelişmesinde ve şekillenmesinde dini ve manevi değerlerin mühim bir rol oynadığını dile getirmiştir.

KAYNAKLAR

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed. *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- Adler, Alfred. *İnsanı Tanıma Sanatı*. çev. Kamuran Şipal, İstanbul: Say Yayınları, 12. Basım, 2010.
- Ağamirov, Cahan. *İran Edebiyatşünaslığında Nizâmî Gencevî İrsinin Öyrenilmesi ve Tedqiqi*. Bakı: Azerbaycan Respublikası Tehsil Nazirliyi Gence Devlet Universiteti, 2015.
- Akbaba, Sırrı. “Eğitimde Motivasyon”. *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* 12 (2012), 343-361.
- Akseki, Ahmet Hamdi. *Ahlak Dersleri*. Ankara: DİB Yayınları, 5. Basım, 2016.
- Akseki, Ahmet Hamdi. *İslam Dini*. Ankara: DİB Yayınları, 20. Basım, 1969.
- Alanka, Ömer – Cezik, Aslıhan. “Dijital Kibir: Sosyal Medyadaki Narsistik Ritüellere İlişkin Bir İnceleme”. *TRT Akademi Dergisi* 1/2 (2016), 548-569.
- Araslı, Hemid. *Şairin Hayatı*. Bakı: Azərneşr Matbaası, 1940.
- Araslı, Hemid. *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi ve Problemleri*. Bakı: Gençlik Yayınları, 1998.
- Araslı, Nüşabe. *Nizâmî ve Türk Edebiyatı*. Bakı: Elm Neşriyatı, 1980.
- Axundov, Mirze Mehemed. *Şeyx Nizâmî*. Bakı: Zerdabi LTD MMC, 2017.
- Ay, Mehmet Emin. *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım*. İstanbul: Timaş Yayınları, 29. Basım, 2012.
- Aydın, Mehmet Zeki. *Ailede Ahlak Eğitimi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- Aydın, Muhammed Şevki. “İslam Ahlak Eğitimi”, *İslam Ahlaki Temel Konular Güncel Yorumlar*. ed. Muhammed Şevki Aydın, A. Hadi Adanalı. Ankara: DİB Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Aydın, Cüneyd. “Kader İnancının Savunma Mekanizması ve Dini Başa Çıkma Kavramları Açısından Değerlendirilmesi”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 18/35 (2019), 101-122.

- Ayverdi, İlhan. *Kubbealti, Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealti, 2. Basım, 2011.
- Bayar, Volkan – Bayar, Saadet Aylin. “Erdemli İnsan Yetiştirme Modeli: Hacı Bektâş-ı Velî Felsefesinden Çağcıl Eğitim Sistemleri İçin Bazı Çıkarımlar”. *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori ve Uygulama*. 5/9 (2014), 19-42.
- Bayhan, Pınar San – Artan İsmihan. *Çocuk Gelişimi ve Eğitimi*. İstanbul: Morpa Kültür Yayınları, 2012.
- Bayrak, Gülhanım. vd. *Ailede Cinsel Eğitim*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Бертельс, Евгений. *Великий Азербайджанский Поэт Низами*. Баку: Издательство АЗФАН, 1940.
- Bilgin, A. Azmi. “Yunus’un Sözü”. *Türk Dili Dergisi* 116/819 (2020), 30-34.
- Ceferov, Mamed Cefer. *Nizâmî, Xemse Motivleri Mikayıl Abdullayev Yaradıcılığında*. Bakı: İşıq Yayınları, 1990.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Kitapevi Yayınları, 5. Basım, 2009.
- Ceylan, İsa. *Pozitif Psikoloji Yaklaşımıyla Mümin İnsanın Kişilik Özellikleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Cilacı, Osman. “Dua”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/530-535. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Coşgun, Şengül. *Kültürlerarası İletişim Sürecinde Kalıp Düşüncelerin ve Önyarguların Rolü: “Antalya’da Yaşayan Güneydoğulular ile Antalya Yerlileri Arasındaki Kalıp Düşünceler ve Önyargular*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranışı*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 9. Basım, 1999.
- Çağlayan, Harun. “İnsan Onuru Bağlamında Sorumluluk Bilinci”. *E-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2015), 97-120.
- Çağrıncı, Mustafa. “Kin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/30-31. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

- Çağrııcı, Mustafa. "Hased". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/378-380. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Çubukçu, İbrahim Agah. *İslam Felsefesinde Allah'ın Varlığının Delilleri*. Ankara: AÜİF Yayınları, 1967.
- Danışman, Şahin. Montessori Yaklaşımına Genel Bir Bakış ve Eğitim Ortamının Düzenlenmesi". *Eğitimde Politika Analizi Dergisi* 1/2 (2012), 85-113.
- Demir, Ömer. "Din Eğitiminde Bütüncül Dünya Görüşü Çerçevesinde Bütünsel Öğrenme" *Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 10/1 (2015), 74-98.
- Demir, Ömer. "Felsefe ve Din Eğitimi İlişkisinde Felsefi Kazanımlar". *Ekev Akademi Dergisi* 19/64 (2015), 195-224.
- Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Ankara: Aydın Kitapevi Yayınları, 29. Basım, 2012.
- Dodurgalı, Abdurrahman. *Eğitim Sosyolojisi*. İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yayınları, 1995.
- Doğan, Mehmet. *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*. Ankara: Yazar Yayınları, 23. Basım, 2011.
- Dorothy, Haskett, R. "Mitochondrial DNA and Human Evolution" (1987), by Rebecca Louise Cann, Mark Stoneking, and Allan Charles Wilson". *Embryo Project Encyclopedia*, 2014/10.
- Duran, Volkan. "Değerler Eğitimi Açısından Ahlak ve Etik Kavramları İnsani Kalkınma Sürecinde Değerler Eğitimi". *Karakter ve Değerler Eğitimi*. ed. Bayram Özer, Ankara: Pegem Yayınları, 2019.
- Dündar, Mahmut. *İlk Dönem İslami Eğitim-Öğretim Faaliyetleri*. İstanbul: İşrak Yayınları, 2011.
- Efendizade, Oktay. "Gence". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/17-20. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Elimirzeyev, Xalid. *Nizâmî Gencəvinin İnsan Konsepsiyası*. Bakı: Gençlik Yayınları, 2001.

- Eliyev, Rüstem M. *Nizâmî Gencevî*. çev. Cahangir V. Qehremanov. Bakı: Elm Neşriyatı, 1979.
- Erakkuş, Özgür. *Eğitim Kurumlarında Yönetici ve Öğretmenlerin Kişisel Gelişim Düzeylerindeki Artışı Öğrenci Verimliliğine Etkisi ve Bir Uygulama*. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Eroğlu, Susran Erkan. “Saldırganlık Davranışlarının Boyutları ve İlişkili Olduğu Faktörler: Lise ve Üniversite Öğrencileri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21 (2009), 205-221.
- Ersoy, Feride. “Sosyal Bilgiler Eğitiminde Değerler Ölçütü Olarak İtidal”. *Uluslararası İslam Eğitim Kongresi Bildiriler Kitabı*. İstanbul: Yekder Yayınları, 2019.
- Fazlıoğlu, İhsan. *Kendini Aramak*. İstanbul: Papersense Yayınları, 4. Basım, 2015.
- Füzuli, Mehemed. *Eserleri Altı Cildde*. II Cilt. Bakı: Şerq Qerb Yayınları, 2005.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İhyau Ulümi'd-Din*. çev. Ahmet Serdaroğlu. II Cilt. İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Gencevî, Nizâmî. *Divani Nizâmî Genceli, Türkçe (Azerbaycanca) Qesideler – Qezeller*. der. Eloğlu-Hüseyin Şerqi Soytürk. Bakı: Nurlar Neşriyatı, 2006.
- Gencevî, Nizâmî. *Sirler Xezinesi*. çev. Süleyman Rüstem. Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1953.
- Gencevî, Nizâmî. *Sirler Xezinesi*. Bakı: Lider Neşriyatı, 2004.
- Gencevî, Nizâmî. *Xosrov ve Şirin*. çev. Resul Rza. Bakı: Azerbaycan SSR Elmler Akademisi, 1962.
- Gencevî, Nizâmî. *Xosrov ve Şirin*. çev. Resul Rza. Bakı: Lider Neşriyatı, 2004.
- Gencevî, Nizâmî. *İsgendername (Şerefname)*. çev. Abdulla Şaiq. Bakı: Lider Neşriyat, 2004.
- Gencevî, Nizâmî. *İsgendername (İqbalname)*. çev. Mikayıl Rzaquluzade, Bakı: Lider Neşriyat, 2004.

- Gencevî, Nizâmî. *İsgendername (Şerefname, İqbalname)*. çev. Abdulla Şaiq- Mikayıl Rzaquluzade. Bakı: Yazıçı Neşriyat, 1982.
- Gencevî, Nizâmî. *Leyli ve Mecnun*. çev. Samed Vurğun. Bakı: Lider Neşriyat, 2004.
- Genceli, Nizâmî. *Leyla ile Mecnun*. çev. M. Faruk Gürtünca. İstanbul: Ülkü Matbaası, 1966.
- Gencevî, Nizâmî. *Lirika*. der. Xelil Yusifli. Bakı: Lider Neşriyatı, 2004.
- Gencevî, Nizâmî. *Yeddi Gözel*. çev. Memmed Rahim. Bakı: Lider Neşriyat, 2004.
- Gencevî, Nizâmî. *Lirika*. çev. Mübariz Elizade. Bakı: Elm Neşriyatı, 1983.
- Gencevî, Nizâmî. *Poemalar*. der. Şemistan Mikayılov-S. E. Rüstemova-Asya Bekirova. Bakı: Maarif Neşriyatı, 1985.
- Genç, Turan. “Toplumsal İşbölümü”. *Eğitim ve Bilim Dergisi* 15 (1991), 48-56.
- Göcen Gülüşan. *Şükür ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişki Üzerine Bir Alan Araştırması*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Güllü, İzzet. “Psikoanaliz Yazıları; Narsisim, Kibir, Kendini Beğenme İleti ve İlacı”.
Erişim 29 Nisan 2020.
https://www.tavsiyeyorum.com/makale_4251.htm.
- Gülçin. *Lirika Nizâmî Gencevî*. Bakı: Gençlik Yayınevi, 1980.
- Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâeddin. *Râmûzü'l-eḥâdiş*. III Cilt. İstanbul 1275/1859.
- Gündüz, Turgay. *İslam Gençlik ve Din Eğitimi*. Bursa: Düşünce Yayınları, 1. Basım, 2002.
- Gündüz, Turgay. *Kur'an'da Korku Motifi, İnzar Kavramına Eğitimbilimsel Yaklaşım*. İstanbul: Düşünce Kitapevi, 2004.
- Gürses, İbrahim. “Önyargının Nedenleri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2005), 143-160.
- Gürses, İbrahim – Kılavuz, Mehmet Akif. “Kuşakların Ahlaki Değerleri Birlikte Öğrenmesi: Kohlberg'in Ahlaki Gelişim Kuramı Açısından Bir

- Değerlendirme”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/1 (2016), 97-117.
- Hökelekli, Hayati. *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Hökelekli, Hayati. *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*. İstanbul: Dem Yayınları, 2013.
- İbn Arabi. *İlahi Aşk*. çev. Mahmut Kanık. İstanbul: İnsan Yayınları, 10. Basım, 2005.
- İbn Hazım. *El-Fasl, Dinler ve Mezhepler Tarihi*. çev. Halil İbrahim Bulut. III Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı, 2017.
- İsen, Mustafa vd. *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı*. ed. Mustafa İsen. Ankara: Grafiker Yayınları, 2009.
- Jungi Carl Gustav. *Keşfedilmemiş Benlik*. çev. Canan Ener Sılay, İstanbul: İlhan Yayınevi, 1999.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem - Cemalcılar, Zeynep. *Düünden Bu Güne İnsan ve İnsanlar Sosyal Psikolojiye Geçiş*. İstanbul: Evrim Yayınevi, 16. Basım, 2014.
- Kanar, Mehmet. “Nizâmî Gencevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/183-185. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kazıcı, Ziya. “Ahilik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/540-542. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Kaya, Alim - Bozkurt, Binaz. “Kadercilik Eğitimi İle Özyeterlik İnancı ve Savunma Mekanizmaları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”. *Ege Eğitim Dergisi* 18/1 (2017), 124-145.
- Kemikli, Bilal. *Şiir ve İrfan*. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2017.
- Kerimli, Teymur. *Nizâmî ve Tarix*. Bakı: Elm Yayınları, 2002.
- Kınalızade, Ali Efendi. *Ahlak, Ahlak-i Alai*. ed. Hüseyin Algül. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.

- Kılavuz, Mehmet Akif. “Anne Baba Örnek Davranışlarının Çocukların ve Ergenlerin Dini Kişiliğinin Oluşumuna Etkileri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2005), 41-58.
- Kılavuz, Mehmet Akif. *Yaşlanma Dönemi Din Eğitimi*. Bursa: Arasta Yayınları, 2003.
- Kılavuz, Mehmet Akif. *Kuşaklararası Din Eğitimi*. İstanbul: Düşünce Yayınevi, 1. Basım, 2011.
- Kımtır, Nurten. *Benlik Saygısı ve Dindarlık İlişkisi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Korkmazgöz, Rıza. “Değerler Eğitimin İnanç sistemi Açısından Değerlendirilmesi”. *Karakter ve Değerler Eğitimi* ed. Bayram Özer. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2019.
- Köprülü, Fuad. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Akçağ Yayınları, 11. Basım, 2009.
- Kuşçu, Özden. vd. “Montessori Eğitiminin Çocuklarda Sorumluluk Alma, Sırasını Bekleme, Başladığı İş Bitirme Becerisine Etkisinin Değerlendirilmesi”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 12/27 (2014), 307-322.
- Lillard, Paula Polk. *İlk ve Ortaokulda Montessori Eğitimi*. çev. Okhan Gündüz. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2014.
- Malkoç, Asude-Erginsoy, Devrim. “Rekabetçi Tutum, Bilişsel Çarpıtmalar ve Çok Boyutlu Kıskançlık”. *Psikoloji Çalışmaları Dergisi* 28 (2012), 1-14.
- Manafov, Rafiz. *John Hick'in Din Felsefesinde Kötülük Problemi*. Ankara: Elis Yayınları, 2. Basım, 2007.
- Maslow, Abraham. *İnsan Olmanın Psikolojisi*. çev. Okhan Gündüz. İstanbul: Kuraldışı Yayıncılık, 2001.
- Meydan, Hasan. *Din Eğitiminde Manevi Boyut*. İstanbul: Dem Yayınları, 2015.
- Mogilner, Cassie – Michael, I Norton. “Time, Money and Happiness”. *Current Opinion in Psychology* 10 (2016), 12-16.
- Montessori, Maria. *Emici Zihin*. çev: Okhan Gündüz. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2015.

- Musayev, İslam. “Ortaokul Öğrencilerinin Olumlu ve Olumsuz Davranışlara İlişkin Görüşleri”. *Akademik Bakış Dergisi* 46 (2014), 1-12.
- Müctebâî, Fetullâh vd., “Hâfız-i Şîrâzî Kimdir?”. çev. Çetin Kaska. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 19/2 (2019), 515-548.
- Necefzade, Azizağa. “Nizâmî Gencevînin Yaradıcılığında Bilinçizm”. *Nizâmî Gencevî,- 870 (Meqaleler Toplusu)*. ed. Roza Eyvazova. Bakı: Elm ve Tehsil, 2012.
- Önal, Şenay Hayta. *Bir Sorumluluk Eğitim Programının Lise Dokuzuncu Sınıf Öğrencilerinin Sorumluluk Düzeylerine Etkisi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Özdemir, Metin. *İlahi Adalet ve Rahmet Penceresinden Kötülük ve Musibetler*. Ankara: DİB Yayınları, 2013.
- Peker, Hüseyin. *Din ve Ahlak Eğitimi Psikolojik ve Metodik Esaslar*. Samsun: Aksi Seda Matbaası, 2. Basım, 1998.
- Polater, Kadir. “Kur’an Açısından Kibir Sorunu ve Sonuçları”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2013), 63-88.
- Post, Stephen G. “It’s good to be good: 2011 Fifth annual scientific report on health, Happiness and Helping Others”. *International Journal of Person Centered Medicine* 1/4 (2011), 814-829.
- Qocayev, Memmed. *Nizâmînin İnsan Fəlsəfəsi*. Bakı: Mütərcim Yayınları, 2. Basım, 2012.
- Quluzade, Mirzağa Y. *Nizâmî Gencevî, Hayatı ve Yaradıcılığı*. Bakı: Azərbaycan SSR Elmler Akademisi Neşriyatı, 1953.
- Resulzade, Mehmed Emin. *Azərbaycan Şairi Nizâmî*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1951.
- Resulzade, Memmed Emin. *Azərbaycan Şairi Nizâmî*. Bakı: Azərbaycan Devlet Neşriyatı, 1991.
- Rüstemova, Azade. *Nizâmî Gencevî, Hayatı ve Sanatı*. Bakı: Elm Neşriyatı, 1979.

- Sadıgov, Dilber. *Nizâmî Gencevî Eserlerinde Eğitimin İncelenmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Sağlam, İsmail. *Çocuk ve İbadet, 7-14 Yaş Dönemi İbadet Eğitimi Üzerine Bir Araştırma*. Bursa: Düşünce Yayınları, 2003.
- Seferli, Elyar. vd. *Nizâmî Gencevî, Azerbaycanca Yazdığı Divan*. Bakı: İqra Neşriyatı, 2013.
- Senâî, *Hadîkatü'l-ḥakîka*. nşr. Müderris-i Razavî. Tahran: 1368.
- Senemoğlu, Nuray. *Gelişim Öğrenme ve Öğretim*. Ankara: Pegem Akademi, 18. Basım, 2010.
- Soykan, Çiğdem. “Öfke ve Öfke Yönetimi”. *Kriz Dergisi* 11/2 (2003), 19-27.
- Soysaldı, Mehmet. “Kalbin Manevi Hastalıklarından Yalan ve Korunma Yolları”. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 15 (2005), 89-105.
- Sultanzade, Hidayet Vahdet - Nağısoylu, Muhsin. *Nizâmî İnciler*. çev. Orhan Tan. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Süleymanova, Naile. “Tarihi Süreçte Azerbaycan’da Ahilik ve Ahiler”. *Ahilik Uluslararası Sempozyumu*. ed. Ali Çavuşoğlu. Kayseri: Kayseri Esnaf ve Sanatkârlar Odaları Birliği, 2011.
- Şanver, Mehmet. *Kur’an’da Tebliğ ve Eğitim Psikolojisi*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2. Basım, 2004.
- Şener, İbrahim - Yıldız, Alim. *Türk İslam Edebiyatı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2008.
- Şenol, Recai. (der.). *Dünyada İz Bırakan İnsanlardan Geçmişten Günümüze Özdeyişler Hazinesi*. İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2013.
- Şeriati, Ali. *İnsanın Dört Zindanı*, İstanbul: İşaret Yayınları, 5. Basım, 1997.
- Şeriati, Ali. *Kendini Bilmek*, Ankara: Endişe Yayınları, 1990.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan. *el-Câmi’u’s-şagîr*. Beyrut: 1406/1986.
- Şişman, Mehmet. *Eğitim Bilimine Giriş*. Ankara: Pegem Yayıncılık, 2006.

- Tezcan, Mahmut. *Türklerle İlgili Stereotipler (Kalıp Yargılar) ve Türk Değerleri Üzerine Bir Deneme*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1974.
- Tuna, Ezgi. “Haset ve Kıskançlığın Tanımlanması ve Klinik Görünümü”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 58/2 (2018), 1751-1767.
- Uludağ, Süleyman. “Muhabbet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/388-389. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Xalısbeyli, Tağı. *Nizâmî Gencevî ve Azerbaycan Qaynaqları*. Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1991.
- Xelilov, Penah. “Nizâmî Əsərlərində Türklük”. *Nizâmî Gencevî, - 870 (Məqalələr Topplusu)*. ed. Roza Eyvazova. Bakı: Elm ve Tehsil, 2012.
- Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 9. Basım, 2013.
- Yıldırım, Zeki. “Enbiya, 30 Ekseninde Evrenin Oluşumu”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (2013), 47-76.
- Yılmaz, Nazife. “Sosyal Risk Faktörü Olarak Kur’an’da Münafıkların Durumu”. *Journal Of Analytic Divinity International Refereed Journal* 4/1 (2020), 287-299.
- Yılmaz, Saim. “Nizâmî Gencevî’de Adaletli Yönetici İdeası”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 8/18 (2010), 201-210.
- Yılmaz, Saim. *Nizâmî Gencevî’de Değer Problemi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Yusifov, Mübariz. *Nizâmîde Azerbaycançılıq*. Bakı: Elm ve Tehsil Yayınları, 2012.
- Yüksel, Azmi-Yılmaz, Lütfi. *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Birleşik Yayınları, 1993.
- Zamanov, Nadir. *Nizâmî Poeziyası ve Tesviri Sanat*. Bakı: Elm Neşriyatı, 1981.

Dahi Azərbaycan Şairi ve Mütəfəkkiri Nizâmî Gencevî'nin 870 illik Yubileyinin Keçirilməsi Haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Serencamı, Bakı Şəhəri, (23 Dekabr 2011).

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/01/160106_vert_fut_iyilik (Erişim 16 Ağustos 2020)

http://ganca.org/index.php?option=com_content&view=article&id=58:eyx-Nizâmînin_mzar&catid=40:Nizâmî-gncvi&Itemid=3 (Erişim 22 Kasım 2019).

ÖZGEÇMİŞ			
Adı-Soyadı	Lamiya		MUSTAFAYEVA
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı			
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme		Kurum Adı
Lise	1994	2005	Mehemmed Fizuli Adına 22 sayılı Orta Mekteb
Lisans	2008	2012	Azerbaycan Devlet Agrar Üniversitesi
Yüksek Lisans	2013	2016	Bursa Uludağ Üniversitesi
Doktora	2016	Devam ediyor	Bursa Uludağ Üniversitesi
Çalıştığı Kurum	Başlama - Ayrılma		Çalışılan Kurumun Adı
1.			
2.			
3.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar	UÜ Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) tarafından desteklenen ve küçük ölçekli uygulamalı araştırma projesi :Türk kültüründeki eğitim anlayışlarıyla farklı eğitim anlayışlarında din ve ahlak bilgisinin karşılaştırılması projesi kapsamında İngiltere'deki eğitim sistemini incelenmesi.		
Yayınlar:	Lamiya Mustafayeva, Montessori Eğitim Sistemi ve İslam Eğitim Sisteminin Karşılaştırılması , Akademisyen Yayınları, Ankara 2020, 118 Sayfa. Lamiya Mustafayeva, İslam Eğitimi Açısından İrşad Kavramı Üzerine Değerlendirme , Bakı Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Elmi Mecmuası, S. 22, Yıl Aralık 2014, ss. 257-266. Lamiya Mustafayeva, Montessori Yaklaşımının İslam Eğitim İlkeleri Açısından Değerlendirilmesi , Bakı Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Elmi Mecmuası, S. 26, Yıl Aralık 2016, ss. 397-404.		

Diğer:	Lamiya Mustafayeva, İrşad ve Ruh Sağlığı , Uluslararası İslam ve Ruh Sağlığı Sempozyumu, 29 Kasım, Hakkâri. Lamiya Mustafayeva, Montessori Yaklaşımın İslam Eğitim İlkeleri Açısından Değerlendirilmesi , III. Uluslararası İlkokul Eğitimi Konferansı, 08-10 Ekim 2015, Nevşehir.
İletişim (e-posta):	
Tarih: İmza: Adı-Soyadı:	05.01.2022 Lamiya Mustafayeva